

Xorhrdacowt'iwnk' Egisei patmowt'ean veray

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Hatsouni, Vartan (1870-1944). Xorhrdacowt'iwnk' Egisei patmowt'ean veray. 1896.

1/ Les contenus accessibles sur le site Gallica sont pour la plupart des reproductions numériques d'oeuvres tombées dans le domaine public provenant des collections de la BnF. Leur réutilisation s'inscrit dans le cadre de la loi n°78-753 du 17 juillet 1978 :

*La réutilisation non commerciale de ces contenus est libre et gratuite dans le respect de la législation en vigueur et notamment du maintien de la mention de source.

*La réutilisation commerciale de ces contenus est payante et fait l'objet d'une licence. Est entendue par réutilisation commerciale la revente de contenus sous forme de produits élaborés ou de fourniture de service.

Cliquer [ici](#) pour accéder aux tarifs et à la licence

2/ Les contenus de Gallica sont la propriété de la BnF au sens de l'article L.2112-1 du code général de la propriété des personnes publiques.

3/ Quelques contenus sont soumis à un régime de réutilisation particulier. Il s'agit :

*des reproductions de documents protégés par un droit d'auteur appartenant à un tiers. Ces documents ne peuvent être réutilisés, sauf dans le cadre de la copie privée, sans l'autorisation préalable du titulaire des droits.

*des reproductions de documents conservés dans les bibliothèques ou autres institutions partenaires. Ceux-ci sont signalés par la mention Source gallica.BnF.fr / Bibliothèque municipale de ... (ou autre partenaire). L'utilisateur est invité à s'informer auprès de ces bibliothèques de leurs conditions de réutilisation.

4/ Gallica constitue une base de données, dont la BnF est le producteur, protégée au sens des articles L341-1 et suivants du code de la propriété intellectuelle.

5/ Les présentes conditions d'utilisation des contenus de Gallica sont régies par la loi française. En cas de réutilisation prévue dans un autre pays, il appartient à chaque utilisateur de vérifier la conformité de son projet avec le droit de ce pays.

6/ L'utilisateur s'engage à respecter les présentes conditions d'utilisation ainsi que la législation en vigueur, notamment en matière de propriété intellectuelle. En cas de non respect de ces dispositions, il est notamment passible d'une amende prévue par la loi du 17 juillet 1978.

7/ Pour obtenir un document de Gallica en haute définition, contacter reutilisation@bnf.fr.

62132

9

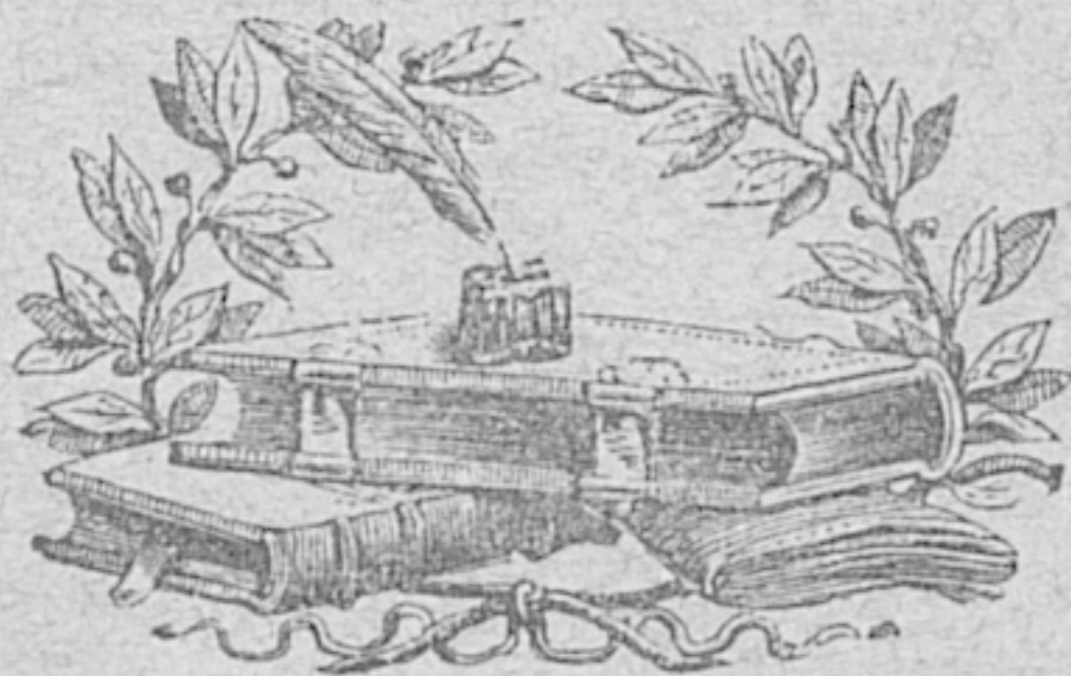
ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՔ

Ե Ղ Ի Շ Է Ի

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Վ Ե Ր Ա Յ

Ի Հ Վ Ա Ր Դ Ա Ն Ա Յ Հ Ա Յ ՈՒ Ն Ի Ո Յ

Ի Մ Խ Ի Թ . ՈՒ Խ Տ Է Ն

Ի Վ Ե Ն Ե Տ Ս Ի Ս . Ղ Ա Ջ Ա Ր

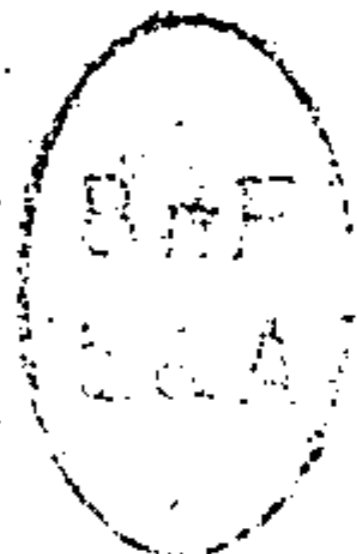
Ռ Յ Խ Ջ — 1896

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆՔ

ԵՂԻՇԷԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՑ

2008-129210

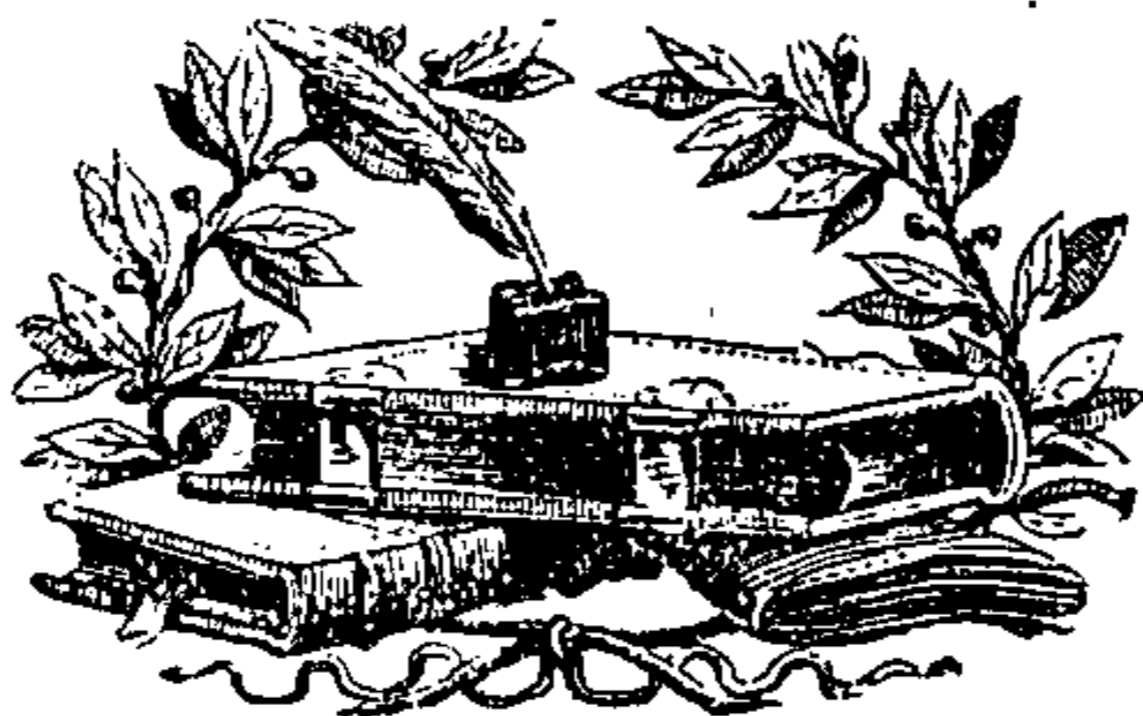
ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՔ

Ե Ղ Ի Շ Է Ի

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Վ Ե Ր Ա Յ

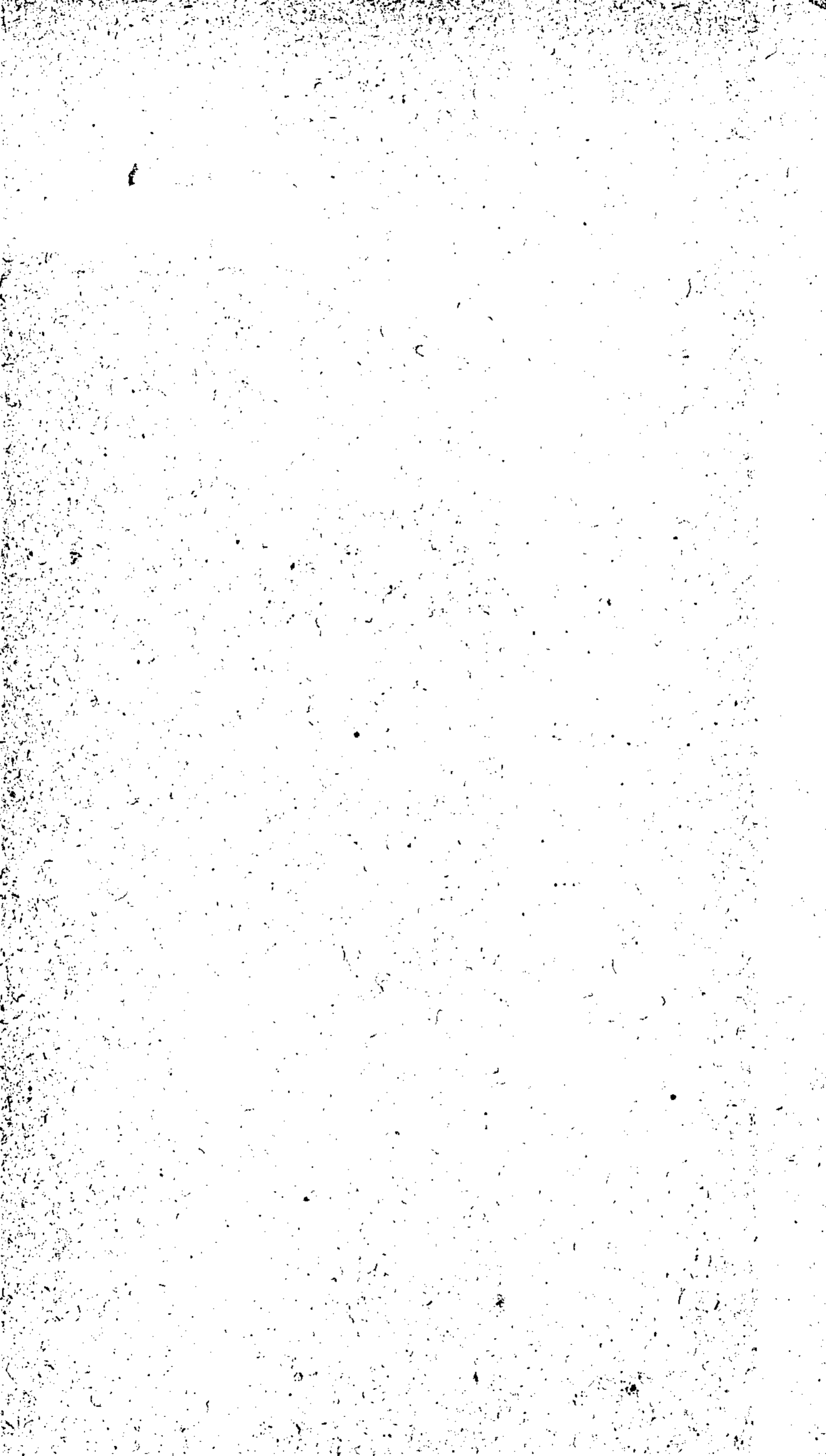
Ի Է . Վ Ա Ր Դ Ա Ն Ա Յ Հ Ա Ց Ո Ւ Ն Ի Ո Ց

Ի Մ Խ Ի Թ . Ո Ւ Խ Տ Է Ն

Ի Վ Ե Ն Ե Տ Ս Ի Ս . Ղ Ա Զ Ա Ր

Ռ Ե Խ Զ — 1896

ԱՁԴ

Առաջիկայ երկասիրոչքիչնս՝ տպագրուած Բազմավիպի 1896—7 ամաց ինն պրակաց ձեզ, ի դիչրոչքիչն ընթերցասիրաց անփոփեցիկնք հոս անանձիկնն :

Մենք քե եչ սկսանք համարտօտ գրոչքեան ձի՛ կամ շաչ եչս՝ հաստոչածի ձի նպատակաչ եչ մասնական պարոչնակոչքեանք, ինդրոց բարդոչքիչնն ստիպեց զմեզ աչեղի յառաջ երբայ, եչ յաչեղոչածովք բովանդակել Եղիչի մասիկն եղած կարեչորագոչն հարցերք : Յորոց յոչման քե ո՛րչափ յաչողած ենք կամ ոչ, բանասիրաց կը բողոչնք դատել :

Բազմավիպիկն հոս տեղատիտելոչ ժամանակ կատարած ենք քանի ձի ոչ շատ նշանաչոր փոփոխոչքիչնններ : Եչ դեռ քանի ձի փոքրիկ կետեր՝ զորս կը փատիսքիկնք փոփոխած յիկել, կը նշանակենք այս տեղ իքր ուղղելիք՝ իսան ընդ տպագրական վրիպակաց, ինդրելով յընթերցողաց ոչչադիր յիկել անոնց :

Կ Ա Ր Ե Ի Ո Ր Ո Ի Ղ Ղ Ե Լ Ի Ք

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ք

Ո Ի Ղ Ի Ղ Ք

Յէջ 9, տող 19. — ու-
րիչ խնդրոյ . . . ուղղակի
կապ չունելով . . . հետ

50, 8. — Հայոց թըղ-
թոյն պատասխանատու
միայն Յովսէփ չէր կարող
լինել կամ կարծուիլ Յազ-
կերտէն ,

59, 22. — կու տայ .
իսկ

44, 25. — 258-9

54, 10. — զնեւու մէջ .
ուստի

55, 29. — յուլիս . . .
յունիս

60, 25. — նորա

64, 20. — արդիւնքը .

65, 11. — Այս իմաս-
տիւ

73, 18. — Ղգ. 227

Թովմայի . . . երկրորդա-
կան տեղի բանելով . . .
նկատմամբ

Հայոց թուղթը թէպէս
եւ նախ Յովսէփայ անունը
կը կրէր, բայց

կու տայ. նոյն դէպքն
եւ անձն տաանց անուան
կը յիշէ եւ Եղիշէ. իսկ

258-9. Ղգ. 247

զնեւու մէջ, զի երկու
լիշխանքն այլ ընտիր ուխ-
տապահներ էին. ուստի

16 յունիսի . . . 26 մայի-
սի

Վարազդատայ

արդիւնքը (Եղ. 162-3) .

Այս վերջին իմաստիւ

Ղգ. 227, 243

77, 5. — յիշել. սա-
կայն

95, 5. — որուք

95, 28. — նոյն ինքն

96, 15. — « ի տեղիս

96, 21. — եւ կը յա-
ւելու

99, 6. — կամ

99, 25. — հրաւիրակի
դաւետարանի

139, 1. — կանաւտես

151, 2. — եղական՝
սխալ

164, 15. — մարտակ-
ցութիւնը եւ մահն ընդ
Վարդանանց, եւ նորա յի-
շատակի ջնջումն յԵղիշեայ

166, 28. — թագաւո-
րեցացանել

167, 27. — Վահանայ

187, 28. — չի համա-
պատասխաններ

197, 9. — նորին

200, 24. — քան զնա

յիշել, բաց ի Բակի դի-
պուածէն (212). սակայն

ուրուք

հաւանօրէն նոյն ինքն

430ին « ի տեղիս

եւ վերստին կը յաւելու

այս ինքն

հրաւիրակիդ աւետարա-
նի

ականատես

եղական՝ գէթ հոս սխալ

մարտակցութեան եւ
մահուան յիշատակու-
թիւնն յԵղիշեայ եւ յե-
տոյ անոր ջնջումն

թագաւորեցուցանել

մամիկոնեան Վահանայ

չի համապատասխաներ

նոյն արժրունի պատմչին

քան զարժրունին

Խ Ո Ր Հ Ր Դ Ա Ծ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ք

Ե Ղ Ի Շ Է Ի

Պ Ա Տ Մ Ո Ի Թ Ե Ա Ն Վ Ե Ր Ա Յ

Ս ր Դ Ի ուսումնական հայ երիտասարդաց ոմանք սաստիկ վարակուած են յոռետեսութեամբ : Իրենց նախնեաց քով ուրիշ բան չեն տեսներ, բայց միայն կեղծիք, առասպել, ստութիւն : Ամենեւին չգիտեն ճանաչել եւ յարգել նոցա ուսումնական բարձր վիճակն իրենց օրով, եւ մեծ երախտիքը . եւ քանի մի սխալներու համար, որոց չափ ամէն ազգաց մատենագրաց քով կան, նոցա բոլոր վաստակը եւ անունն ոտնակոխ կ'ընեն...» : Այսպէս կ'ըսէր օր մի հայ մատենագրութեամբ զբաղող օտարազգի նշանաւոր բանասէր ոմն, խօսելով մի ուրիշ հայ բանասիրէ Մ. Խորենացւոյ վերայ հրատարակուած վերջին քննադատութեան մի նկատմամբ :

Այդ է միանգամայն մեր համոզումն այլ վերջերս շատից մէջ կը տեսնենք մի բուն մոզումն՝ ամէն ինչ որ հին է կամ սովորական՝ վեր ի վայր շրջելու, ոչ եթէ ճշմարիտը քան զսխալ աւանդականն յարգելու ոգևով, կամ ազգային պատմութեան եւ մատենագրութեան այս կամ այն կէտը լուսաւորելու, այլ խօշ բերմամբ որ եւ է նոր բան մի ըսելու, եւ այնու մատենագէտ եւ քննադատ կոչուելու ազգէն, կամ լաւ եւս՝ անաչառ քննադատ երեւելու՝ խիստ — թէ եւ յաճախ անիրաւ — դատափետութեամբ անձին կամ գործոյն զոր կը քննեն:

Յաճախ մեր երեւակայութեան առջեւ կ'ելնէ ապագայ դար մի, յորում հրապարակի վերայ փոխանակ՝ օրինակ իմն՝ մի Խորենացոյ, պիտի շրջին հինգ հարիւր Խորենացիք: Եւ որպիսի պիտի լինի տազնապն այդ ժամանակի սերնդոց, երբ զիրենք ստիպուած տեսնեն փոխանակ միոյ՝ կարդալ այդչափ մատեան, որոնք ուրիշ բան չեն, բայց եթէ մին միւսոյն եղծումն. ուրեմն բոլորն ի միասին մի ոչինչ: Այդ ամենէն շատ աւելի նպատակայարմար պիտի լինէր մի միայն քննադատութիւն, որոյ տեսութիւնքն հաստատուած լինէին՝ ոչ թէ սոսկ գրելու համար մտածուած բռնազբօս փաստից, այլ շօշափելի՝ լուրջ եւ եւ անվիճելի հիմանց վերայ:

Մեր դիտողութիւնքն աւանդապահ ոգևոյ արգասիք չեն բնաւ, ինչպէս թերեւս կարծեն ոմանք. այլ բաց յայլոց՝ իրաւամբ ստիպեց

զմեզ կատարել զանոնք տէր Գրիգ. Տէր-
պօղոսեանի յօդուածը՝ «Նկատողութիւններ
Եղիշէի պատմութեան վերաբերեալ» վեր-
նագրով, որ տպուեցաւ Ամսօրեայ Հանդիսի
տարւոյս 5, 6, 7 եւ 10 թուոց մէջ* . եւ
զոր գրելու առիթ է տուեր իրեն Եղիշէի եւ
Ղզ. Փարպեցւոյ անմիաբանութիւնն Ե դա-
րու անցից քանի մի կետերու նկատմամբ:

Արդար էր իւր շարժառիթն, եւ պէտքն՝
ստուգելու անոնց միջէն ուղիղը: Ոմանք՝ որ
յառաջ խօսած էին նոյն շրջանի վերայ, յա-
մենայնի արժանահաւատ ընդունած էին զԵ-
ղիշէ՝ իբրեւ ականատես նոյն դարու անցից,
եւ ոմանք նա եւ դիմախօսած Ղազարայ:
Իսկ Տէրպօղոսեան յասպարէզ եկաւ՝ նոցա
հակառակ կարծիք յայտնելու, — թէպէտ ոչ
ինքնաբերաբար, այլ շարժած յայլմէ՝ զոր
ինքն իսկ կը յիշէ ի Հանդ. թ. 7, յէջ 200,
ծն. — իւր կողմանէ բազմապատկելով երկու
պատմչաց տարածայնութիւնքը, եւ գործածե-
լով Եղիշէի դէմ կարիերեան լեզու մի: Բայց
ունէ՞ր արդեօք իրաւունք այդպէս վարուելու,
թէ ընդ հակառակն ճշմարտութեան եւ ար-
դարութեան սահմանէն դուրս ելաւ ընդդէմ
այն անձին, որ այնչափ մերձաւոր է ամէն
հայ սրտի, զայդ պիտի ջանանք ստուգել:

Անցնինք ուղղակի յօդուածին:

* Անցեալ տարի նոյն հանդիսի մէջ ուրիշ մ'այլ
հրատարակեց՝ «Եղիշէի պատմութեան աղբիւրը» վեր-
նագրով, որոյ մասին պիտի խօսինք յետոյ:

Տէր քննադատն ի սկզբան կը դնէ Եղիշէի պատմութեան մասին փոքրիկ յառաջաբան մի, յորում կը դատի զնա՝ առաջին, « միակողմանի աղբիւր » . երկրորդ, նորագիւցազունքը « չափազանցրած գործերով ներկայացուած » . եւ երրորդ, Եղիշէի պատմածները « շատ անգամ հակասում են » նոյն դարու վերայ միւս գրողաց, Փարպեցոյ, Յհ. կաթողիկոսի, Թովմ. արծրունւոյ, Վարդան պատմչի եւ այլոց :

Եւ իւր քննադատութեան նիւթ առնլով Եղիշէի եւ Ղազարայ երկրորդ դրուագին համեմատութիւնը, նոցա մէջ եղած տարածայնութիւններէն կը զատէ հետեւեալ կետերը . « Վարդանանց պատերազմը իբրեւ պատմական մի խոշոր երեւոյթ, ունէ՞ր արդեօք իւր հիմնական պատճառները, նախապատրաստող շրջանը, թէ քերեռակի մի միտք էր, որ բռնապետ ծագեց մոզերի մտքում, որոնց խորհրդով՝ իբր թէ՛ Յազկերտ ձեռնարկեց մի դժուար գործի : Մի եւ նո՞յն ելքով էին կամենում հայոց կուսակցութիւններն վտանգի առաջն առնել, եւ նրանցից իւրաքանչիւրը ինչպիսի՞ ոյժի եւ դիրքի տէր էր : Մարզպանը ի՞նչ դիրք էր բռնել . ունէ՞ր գործունէութեան մի որոշ ծրագիր : Արքան նպաստեց եւ որքան վնասեց Վարդանը այդ ծրագրի իրագործմանը » : — Եւ կը յարէ . « մեր կատարած համեմատութեանը նայելով, այդ երեք հարցերի պատասխանները որոշ կերպով տարբերում են Ղազարի եւ Եղիշէի մէջ . մանա-

ւանդ թէ ուղղակի հակասում են իրար, եւ մենք այդ պիտի ցոյց տանք հետեւեալում » :
 Եւ իւր յօդուածը կը բաժանէ չորս մասանց, զորս սկսինք զննել զատ զատ :

Ա.

Հայոց կրօնափոխոչքեանն նպատակը պարսից կողմանէ. — Յազկերտի շար խորհրդատուք. — Մոզսց և Եպիսկոպոսաց գործունէոչքիւնն ի սկզբան. — Պարսից և հայոց քղքերը :

Առաջին մասին * մէջ Տէրպօղոսեան կը սկսի խօսել, թէ զհայս ի մոգութիւն դարձընելու նպատակն « ըստ Եղիշէի՝ մոգերի ցանկութիւնն էր, որ պարսկական կրօնի երկըրպագուները շատանան, որ Յազկերտն աղանդաւոր հպատակ չունենայ » : Զայս հաստատելու համար յառաջ կը բերէ պատմչին մի պարբերութիւնն՝ ըստ հանոյս քաղուածով մի :

* Նորա բուն Ա մասն ուրիշ խնդրոյ վերայ կը խօսի, որ ուղղակի կապ չունելով յառաջաբանի մէջ յայտնած նպատակին հետ, մենք անոր պատասխանը յետաձգեցինք, եւ Բ մասն կոչեցինք Ա :

« Ասեն մոգքն . Արքայ քաջ » * եւ այլն : —
 « Բայց այդպէս չէ , կ'ըսէ , Ղազարի մէջ .
 այստեղ Միհրնեբսեհն է , որ Յազկերտին
 հետ առաջին անգամ խօսում է Հայոց խըն-
 դրի մասին » , եւ կրօնափոխութեան ոչ թէ
 բուն կրօնական , այլ քաղաքական նպատակ
 ունենալով . որ է՝ դօրացնել իրենց պետու-
 թիւնն՝ հայոց ընդ պարսս միացմամբ . այսու՝
 կ'ըսէ արքային , « Ձքեղ սիրեն եւ զարեաց
 աշխարհս , եւ ի կայսերէ եւ յօրինաց նորա
 եւ յաշխարհէն մերժին եւ հեռանան ի բաց »
 եւ այլն ** , նոյնպէս ըստ կամս քաղուած
 մի : Ապա քննադատը կը դիտէ , թէ այդ
 միտքը սեպհական էր սառանեանց՝ Բ Շա-
 պուհէն սկսած . որով աւելի կը ջանայ հաս-
 տատել պարսից հազարապետին խորհուրդը :
 Եւ վերջապէս « մեր բոլոր նկատածները ամ-
 փոփելով , կ'ըսէ , տեսնում ենք , որ Վար-
 դանանց պատերազմի պատճառների նկատ-
 մամբ՝ Ղազարն ունի լայն հայեացք , բուն
 քաղաքական տեսակէտ . իսկ նոյն խնդրում
 Եղիշէի միակողմանի , կրօնական մեկնութիւ-
 նը նորա հայեացքների եւ հետեւաբար պատ-
 մութեան թոյլ կողմն է հանդիսանում » :

Ուրեմն Եղիշէի եւ Ղազարայ տարածայ-
 նութիւնքն ըստ քննադատին կը կայանան ,
 նախ՝ Յազկերտի տրուած խորհրդոյն էութեան
 մէջ , եւ երկրորդ՝ խորհրդատուաց անձանց
 մէջ : Մենք այլ հետազօտենք այդ կետերը :

* Տպ . վենետեան ի 1864 , յէջ 15 :

** Տպ . վենետեան ի 1875 , յէջ 119 , 120 :

Ա. Եթէ Եղիշէի եւ Ղազարայ խօսքերը կարդանք այնպէս՝ ինչպէս Տէրպօղոսեան մէջ կը բերէ քաղուածով, յիրաւի նոցա հայեացքը տարբեր պիտի գտնենք իրարմէ. առաջնայնը՝ կրօնական, եւ երկրորդին՝ քաղաքական: Բայց սրչափ մեծ կը լինի ընթերցողաց զարմանքը, երբ մի եւ նոյն խօսքերը կը կարդան բուն իսկ մատենագրաց քով՝ իրենց ամբողջութեան մէջ, բոլորովին տարբեր բովանդակութեամբ: Տէրպօղոսեան իրեն նպատակ ունենալով՝ ինչպէս կ'երեւի՝ պարզապէս տկարացնել զԵղիշէ եւ բարձրացնել զՂազար, երկոցուն վկայութեանց մէջ եւս ինչ որ աննպաստ գտեր է իւր դիտաւորութեան՝ դուրս է թողեր, եւ նպատաւորը միայն քաղեր: Մենք ոչ Եղիշէի հայեացքը կը գրտնենք զուտ կրօնական, և ոչ Ղազարայն՝ զուտ քաղաքական. այլ երկուքն այլ ունին թէ կրօնականը եւ թէ քաղաքականը, ուրեմն մի եւ նոյն հայեացքը: Տեսնենք այժմ իւրաքանչիւրին վկայութիւնքը զատ զատ:

Եղիշէն կը գրէ. « Ասէն մոգքն. Արքայ քաջ, աստուածքն ետուն քեզ զտէրութիւնդ եւ գյաղթութիւն, եւ ոչ ինչ կարօտեն նորա մարմնաւոր մեծութեան, բայց եթէ ի մի օրէնս դարձուցանես զամենայն ազգս եւ ազինս, որ են ի տէրութեան քում » . հոս կ'աւարտի կրօնականը եւ կը յաջորդէ քաղաքականը. « յայնժամ (այս ինքն՝ իբր հետեւանք առաջնոյն) եւ աշխարհն յոռնաց հնազանդեալ մտցի ընդ օրիւնօք քովք: Արդ զբանս

գայտոսիկ վաղվաղակի կատարեա գու, արքայ, զօր գումարեա եւ գունդ կազմեա, խաղա գնա... Եւ որպէս երեւիս մեզ ի դենիս մե ղում, տիրես դոռ եւ երկրիս քոչանաց, եւ յոյնք իսկ ոչ եշանեւ ընդ քո իշխանութիւնդ: Բայց միայն զաղանդ քրիստոնէից բարձ ի միջոյ » (15): Տէրպօղոսեանի կողմանէ դուրս են թողուած վերջին երկու նոտրագիր նա խաղասութիւնքն, որք կը խախտեն նորա միակողմանի տեսութեան հիմունքը: Նա պահեր է միայն առաջին նոտրագիր տողը՝ հաւանօրէն լաւ հիմանալով անոր միտքը. « Աշխարհն յունաց, կ'ըսեն, հնազանդեալ մտցէ ընդ օրինօք քովք »: Հոս օրինօք բառն եթէ նշանակէր կրօնք, պիտի չըսէին քովք, այլ մերովք, ինչպէս ի ստորեւ՝ « ի դենիս մերոս » . ապա ուրեմն օրենքը կը նշանակէ հոս՝ աշխարհ, տէրութիւն, — զի այդ բառն այդ իմաստն այլ ունի: — Բայց առանց ազոր իսկ շատ պարզ են յայտարար տողից իմաստներն, եւ անկարօտ ցոյց տալու՝ թէ ինչպէս կը բովանդակեն եւ քաղաքական հայեացք, զոր Տէրպօղոսեան չէ ուզած տեսնել: Այն է, ի շնորհս դից ջնջելով քրիստոնէութիւնը հպատակ ազգերէն, այնու միանգամայն եւ երկու թշնամի հզօր պետութեանց վերայ պարզել իւր բազուկը:

Փարպեցւոյն լսենք այժմ: Նա այն կետէն՝ յորում կը սկսի խօսել Միհրնէրսեհի վերայ, կը ներկայացնէ զնա մեզ՝ մարդ մի սաստիկ մոլեռանդ արեւապաշտութեան, որ միշտ

կ'երկնէր իւր սրտին մէջ « զխորհուրդս ա-
նօրէնութեան՝ ի կործանուանն եւ ի կորոշատ
քոչաւիտ ոգչոց » (107), եւ ոչ թէ ուրիշ
վախճանաւ իւր առաջին որսը՝ Վարազվա-
ղան սիւնեցին իրեն շահելու համար՝ ոչ թէ
քաղաքական ակնկալութիւններ կը շնչէ նորա
մէջ, (թէպէտ նա առանձին « ի միտս իւր »
ունէր այդ յոյսը, 114), այլ երկայն եւ ճար-
տարաբան ճառերով կը ցուցնէ անոր զրա-
դաշտական կրօնից կարծեցեալ մեծութիւնը,
վսեմութիւնը եւ ճշմարտութիւնը: Եւ երբ կը
զիջանի նա, ինքն « խնդամիտ եղեալ » կ'ու-
րախանայ, համարելով թէ համոզեց զնա,
եւ « կամաւ եւ ախորժելով յանձն էառ »
(110): Վարազվաղան կ'առաջարկէ անոր նա
եւ հայոց դարձն ի մոզութիւն, « ճանաչելով
ի նոյն խորհուրդս շարութեան յորդոր եւ
զկամս » նորա (108): Էւ երբ վերջինս կը
ներկայանայ Յազկերտի՝ նոյն առաջարկու-
թեան համար, մենք տակաւին ուրիշ խօսք
չենք գտներ նորա բերանը, բայց եթէ ե-
ռանդուն հոգ մի « յաղագս գիւտի ոգւոց...
որով ոգիք ծառայից (քրիտ. հպատակաց)
մի՛ կորիցեն » . թէ « աստուածք զոգւոցն
գիւտս շերմագոյն եւս գրեն եւ կամին տե-
սանել » . զոգիս « ի մուրրութենէ ի ճանա-
պարհ ածել » . խորհել « յաղագս այնչափ
կորուսեալ ոգւոց գիւտի » եւ այլն . եւ թէ
վերջապէս՝ « եթէ հոգայք ընդ այնչափ ոգւոյ
փրկութեան, գիտացէք՝ զի աւելի քան զաս-
տի թագաւորութեանդ մեծութիւնդ զոր ու-

նիք, ոգւոցն բարի եւ մեծութիւն որ լինէր
անդ (յաշխարհս հայոց, վրաց եւ աղուանից),
շատ օգուտ էր ձեզ եւ պիտոյ » (117-8):

Մինչեւ հոս Միհրներսեհի ճառին ամբող-
ջութեան մէջ, որոյ քանի մի կետերը միայն
քաղեցինք, կը տեսնուի զուտ կրօնական հա-
յեացք եւ նպատակ, ինչպէս մոգաց խրա-
տուն առաջին մասին մէջ ՆԵՂԻՂԷՆ. բայց որ-
չափ աւելի եռանդնալից եւ երկայնարան
քան զայն: Այսուհետեւ վերջապէս սա այլ
կը շրջէ իւր խօսքը քաղաքականի. « Ես ա-
ռաւել այլ օգուտս մեծամեծս եւ կարեւոր իրս
տեսանեմ յիրս յայս՝ արեաց աշխարհիս » .
եւ կը սկսի յիշեցնել, — բայց դեռ միշտ
կրօնականը՝ հոգշոց օգոշտը ներս խառնե-
լով, — թէ հայոց աշխարհն յունաց սահ-
մանակից լինելով, եթէ մոգութիւն ընդունի,
պարսից հետ աւելի սերտիւ կը կապուի.
նոցա պատճառաւ աղուանք այլ իրենց կը
յարին, եւ այնու կը զօրանայ իրենց պետու-
թիւնն յունաց դէմ, ինչ որ յառաջ տեսանք:
Այս երկրորդ մասին սկզբնաւորութիւնն՝
« Ես առաւել այլ օգուտս... տեսանեմ յիրս
յայս », Յազկերտի միտքը եւ սիրտն աւելի
եւս հրապուրելու եւ նախորդ առաջարկու-
թեան վերայ համոզելու յայտնի երեւոյթը
կ'ընծայէ այս երկրորդին. եւ չի ընդունիր
բնաւ՝ որ սա եղած լինի առաջնոյն վախճան,
ինչպէս կը կարծէ Տէրպօղողեան, այլ ընդ
հակառակն՝ հետեւորդ եւ օժանդակ անոր:

Ակներեւ է թէ այս խորհուրդը ԵՂԻՂԷՆ

առած է Փարպեցին, եւ աւելի ընդարձակելով՝ պարզաբաներ է Միհրներսեհի շրթանց վերայ, եւ ոչ թէ յայլմէ ստացեր: Մեր քննադատն այլ նոյնպէս պարզաբաներ է Ղազարայ խօսքերը, առանց համարելու՝ թէ այդու տարրեր բան մի կ'ըսէ քան զնա: Միայն թէ Եղիշէի քաղաքական հայեացքն աւելի լայն է քան զՂազարայն, եւ համաձայն գոռոզ ձկտմանց արքայից արքայի, որ ոչ միայն տկարացնել կը ցանկար յունաց ոյժը, այլ եւ եթէ կարելի էր՝ նուաճել իսկ զանոնք. եւ ահա այս միտքն է որ կը փայփայեն մոգերն ըստ Եղիշէի. « Աշխարհն յունաց հնազանդեալ մտցէ ընդ օրինօք քովք »: Եւ ոչ այս միայն, այլ նա եւ « տիրելն երկրին քուչանաց » . խորհուրդ մի, որ Տէրպօղոսեանի գրչին մի հարուածով կը տեղափոխուի հազարապետին մտաց մէջ. « Միհրներսեհի կարծիքով, կ'ըսէ, յունաց դէմ պատնէշ ունենալ հայերին, այդ ժամանակ երկրի ամբողջ զինուորական ոյժը կարելի էր ուղղել հոնաց դէմ (քուչան) » . մինչ մենք նորա խօսից մէջ հոնաց՝ կամ որ նոյն է՝ քուչանաց* անուան իսկ չենք գտներ:

Եթէ երկու պատմչաց հայեցից մէջ անհրաժեշտ հարկ է ընտրութիւն գնել, Ղա-

* « Հոնաց աշխարհին, զոր քուչանս անուանեն » (Եղ. 20). վերջինքն առաջնոց գլխաւոր եւ հզօրագոյն ցեղն էին, որոց անուանքը Եղիշէ անխտիր միմեանց տեղ կը գործածէ:

զարայ վերայ պէտք է այնպէս նայել՝ ինչպէս նա ինք զինք կը ներկայացնէ մեզ, անկեղծութեամբ խոստովանելով, թէ իւր ձեռնարկած գործը՝ պատմագրութիւնն՝ « ի վեր քան զկար գիտութեան մերոյ էր » (17), — գլխաւորապէս այն զիպաց մէջ՝ որք ժամանակականութիւն էին քան զինքն. — գործ մի, « ուր պիտոյ են յարմարութիւնք բանից, որոշեալ կարգադրութիւնք ըստ հրամանի կանոնեալ գիտութեանն, բերել պատկառելով ստուգագրութիւն անպարօաւ յականջս իմաստասէր լսողաց »: Մեր քննադատն անտեսելով առաջին վկայութիւնը, անտեսելով նա եւ « պիտոյ են » խօսքը՝ որ կարօտութիւն կը յայտնէ, մէջ կը բերէ լոկ մնացածը, իբր ցուցնելու համար՝ թէ այդ ուղղութեամբ է գրեր Ղազար^{*}: — Գալով Եղիշեայ, իւր պատմածոց « ականատես » (9) եւ « ոչ ի լուր զարթուցեալ » (17) վկայի՝ ինչպէս Ղազարն էր, յայտնի է՝ թէ նա աւելի լաւ կը ճանաչէր պարսից ձկտումները, մօտէն շօշափելով նոցա երակը եւ տարիներով շփուելով նոցա հետ ընդ հայոց գնդին՝ որուն քահանայութիւն կ'ընէր մինչեւ մեծ պատերազմն, ըստ Սոփե-

^{*} Քննադատն այդ համոզումն առած կը թուի Փարպեցւոյ վենետեան առաջին տպագրին յառաջաբանէն, յորում նոյնպէս մէջ կը բերուին պատմագրին խօսքերն ի գովութիւն անոր: Բայց խոնարհածեւ բացաւորութիւնքը միշտ հակառակ պէտք չէ հասկանալ եւ անտեսել:

րաց (ԺԱ.) յայտնի վկայութեան * . լաւ հըմ-
տանալով նոցա կրօնական պաշտամանց եւ
իրեն սեպհականելով մինչեւ իսկ նոցա լե-
զուին շատ բառերը :

Այս անսեթեւեթ ճշմարտութեան յայտ-
նութենէ վերջ, « պրագմատիկական ուղղու-
թիւնից » բոլորովին հեռի կը գտնենք այն
երգիծանքը՝ զոր Տէրպօղոսեան կ'ուղղէ Ե-
ղիշեայ, թէ « երեւոյթի միայն արտաքինը
տեսնելու սրատեսութիւն ունի » : Մեր նախ-
նեաց սխալներու պաշտպան չենք . բայց եւ
չենք արդարացներ նոցա երեսին նետուած
այն ճրի հեզնութիւնքը, որք նոցա խօսից
արտաքինն անգամ չտեսնելու սրատեսութիւ-
նից յառաջ կու գան : — Դառնանք այժմ
քննել՝ թէ ո՛վ կամ ո՛յք էին բուն խրատութիւն
արքայից արքայի :

Բ. Ինչպէս արդէն տեսանք, մոգերն էին
ըստ Եղիշէի, եւ հազարապետն ըստ Փար-
պեցւոյն . արդ ո՞ւմ իրաւունք տալ :

Քննադատը երկրորդին կու տայ . բայց մեր
համոզումն ուրիշ է : Դոցա առաջինն սկսեալ
նախ քան Յազկերտի այդ խորհուրդն ընդունե-

* Այլ պաշտամամբ միայն կրնար նա յամին 449
(տես ի հետեւեալ ծան .) « անդէն ի տեղւոյն պատահել »
(Եղ . 27) , այս ինքն ի Պարսկաստան . եւ յետ պատերազ-
մին կը ճգնաւորի (Սոփ .) : Այս իսկ պատճառներով չէր
կարող նոյն 449ին Արտաշատու ժողովոյն մէջ յիշուած
« Եղիշայ եպիսկոպոսն ամատունեաց » (46) լինել , այլ
սա պատմչէն տարբեր ոմն էր :

լը՝ կը յաճախէր ի Պարսկաստան, ինչպէս ըսինք. եւ կը վկայէ՝ թէ « ես ինքնին անձամբ ի տեղւոջն պատահեցի եւ տեսի » (27) արքային ընդունած խորհրդոյն գործադրութեան սկըզբնաւորութիւնն ի Պարսկաստան : Իսկ այն օրէն անցած էին քառասնէն աւելի տարիներ՝ երբ Ղազար սկսաւ գրել իւր պատմութիւնը* . մեռեր էին Յազկերտ եւ Միհրներսէզ « ծերն դառնացեալ » (Եղ. 69) . առաջ-

* Յազկերտ մոգաց խորհուրդը կ'ընդունի (Եղ. 15) եւ իսկոյն կը սկսի գործադրել մի մասն, որ է՝ քրիստոնեայ հպատակներն առ ինքն կոչել (16-8), առանց տակաւին հրապարակաւ յայտնելու իւր չար միտքը, (յայտնելը տես ի 20) . եւ այսպէս կ'ընէր ամէն տարի, « սկսեալ ի չորրորդ ամէ տէրութեանն իւրոյ (Քրիստոսի 44), ուրեմն և նոյն տարւոյն ընդունեցաւ խորհուրդը), մինչեւ յամն մետասաներորդ թագաւորութեանն » (21) . իսկ « ի սկզբան երկրտասան ամի թագաւորութեանն իւրոյ » (Քրիստոսի 449) : յաղթելով քուչանաց (51), այդ առթիւ մոգերը կը կրկնեն իրենց առաջարկութիւնը (52) : Նա թէպէտ աստի յառաջ արդէն սկսած էր բռնադատել ի Պարսկաստան գտուող քրիստոնեայքը (27-51), բայց յայնժամ աւելի խստիւ ձեռնարկեց այդ բանին (53-8), ուր էր եւ Եղիշէ (27) : — Իսկ երբ գրեց Ղազար հրամանաւ Վահանայ, ոտ արդէն մարդպան էր (15, 17), եւ այդ պատիւն ստացած յամին 486 : Ուրեմն առաջին խորհրդատուութենէն մինչեւ այդ տարին (աւելին թողլով, զի յայտնի չէ՝ թէ մարդպանութեան ո՞ր տարւոյն գրեց Փրպ.) կ'ընեն քառասուն եւ հինգ տարի . և երկրորդէն՝ երեսուն եւ հոթն տարի :

նոյն յաջորդեր էր Պերոզ, եւ սորա՝ Վաղարշ: Մեռած էին նոյնպէս Յազկերտի հետ գործող հայ նախարարք. Փարպեցին թէպէտ կանուխ տեսած էր զկամար. Արշաւիր, բայց անորմէ լսածներն « ըստ տկարամտութեան մերոյ, կ'ըսէ, ոչ եղաք բաւական՝ յիշել զբովանդակն ի կարգի » (316). նա եւ շգիտենք՝ թէ ամէն բան լսած էր Արշաւրէն, կամ սահնչպէս ի հայս, նոյնպէս եւ ի պարսս կատարուած ամէն բանին ճշգիւ տեղեակ էր: Արդ այսպիսի պայմանի մէջ արդարամտութեան դէմ կը թուի մեզ վստահելը Ղազարայ ըսածին՝ թէ Միհրներսեհ էր խորհրդատուն, եւ ոչ մոգերն՝ ըստ Եղիշեայ. եւ շենք ըմբռներ՝ թէ այդ ժամանակէն հազար շորս հարիւր յիսուն եւ հինգ տարի վերջ Տէրպօղոսեան ի՞նչպէս հասկացաւ առաջնոյն ճշգոութիւնը եւ երկրորդին սխալը:

Փարպեցւոյն խօսքերն ըստ մեզ բնականութենէ՝ հետեւաբար եւ հաւանականութենէ շատ հեռի են: Զոր օրինակ, նա ուստի՞ գիտէր՝ թէ հազարապետն « արկեալ (էր) ի միտս (իւր) ի շատ ամաց զխորհուրդս անօրէնութեան », կամ ադոր « ըսզմաժամանակեայ մտածութիւն » (107) լինելը: Խորհուրդը՝ մտածողը միայն գիտէ, եւ նա՝ որուն կը յայտնէ մտածողը. իսկ Փարպեցին յետ այնչափ տարւոյ ե՞րբ տեսաւ զՄիհրներսեհ կամ նորա սրտակիցն իրէն մին, եւ իմացաւ զայդ: Արնար լսել՝ թէ Միհրներսեհ էր այդ խորհրդոյն հեղինակը, եթէ այդպէս լինէր.

բայց խորհրդոյն որչափ ժամանակէ ի վեր նորա մտաց մէջ երեւելն իմանալ, այդ բանը կարելի էր միայն երեւակայութեամբ:

Բաց այտի, Ղազար յիշեալ դարանը հայ ազգի դէմ լարելու մէջ Միհրնեբսեհի խորհրդակից դնելով զսիւնեցին Վարազվազան, զոր տեսանք յառաջ, կը սկսի դեղեւիլ՝ թէ դոցանէ ո՛ւմ տայ խորհրդոյն գիւտը. այսու յայտնի ընելով տարտամ աւանդութեան մի և կամ վերստին իւր երեւակայութեան հետեւիլը: Այսպէս, մինչ դեռ զայն հազարապետին ընծայեց, եւ դարձեալ՝ թէ նա « եգիտ սատար մահաթոյն եւ զրդուիչ (ապա ոչ գտիչ) անօրէն իշրուշմ չար մտածութեանն զայրն զգիւտագեաց զՎարազվազան » (117) եւ այլն, այլուր կը մերժէ զայն եւ գիւտը միւսին կը սեպհականէ՝ ըսելով. « Խորհէր ի միտս իւր այրն աստուածուրաց, սադրելով նմա դիւին (նախ քան դիմելն առ Մեհրնեբսեհ), ... թէ կամ հաւանի աշխարհն հայոց եւ ուրաշնայ », եւ այլն (114). եւ « խորհոշրդ դիւական ի միտս (հազարապետին) արկեալ, առաջնորդ կորստեան աշխարհիս լինէր » (108). « եղեւ դեղագործ մահու (այսինքն՝ նա հնարեց դեղը) եւ մատուակ (առաջարկող) կորստեան ոգւոց՝ անօրինաւն Միհրնեբսեհիւ » (109). եւ « եղեւ պատճառ կորստեան բազմաց եւ կոտորածի աշխարհիս հայոց » (116): Ահա թէ Միհրնեբսեհ « յայտնի քաղաքագէտն » ուստի՛ կը ստանայ հայոց դարձի միտքը՝ վերջին տողից համեմատ: Արդ այս

հակասութեան միջէն ինչպէս հանելու է զՂազար: Այդ պաշտօնը Տէրպօղոսեանի կը թողունք, մեր կարողութենէ վեր լինելով:

Ըստ մեզ, այդ անցից մէջ Եղիշէի անձամբ ներկայութիւնն առանձին բուական էր հաւատալու իրեն քան Փարպեցւոյ, եթէ շինէր իսկ ուրիշ փաստ: Զոր օրինակ, եթէ հազարապետին ընծայուած խորհուրդը «սասանեան տոհմի փայփայած գաղափարն էր Շապուհ երկրորդի օրերից սկսած», ուրեմն Տէրպօղոսեանի այդ վկայութեամբ իսկ չէր կարող այդ խորհուրդը մի անհատի մտաց գիւտ լինել. յարգելի քննադատն այդու իսկ կը տապալէ իւր շինածը Ղազարայ վերայ: Ընդ հակառակն, ըստ Եղիշէի՝ ոչ լոկ մոգաց, այլ միանգամայն պարսից ամբողջ նախարարութեան համոզումն էր այն, ինչպէս յառաջ տանելով իւր խօսքը՝ կ'իմացնէ. «Հաճոյ թուեցաւ խորհուրդն թագաւորին եւ մեծաւ մեծացն որ եին (եւ ոչ թէ յայնժամ եղեկ) ի նմին բանի» (16). ուրեմն մոգերէն լսելէն յառաջ ունէին նոյն համոզումն: Ուրիշ տեղ մ'այլ կ'իմացնէ Միհրնբերսեհի մոգաց հետ մասնակցութիւնը եւս ի նմին. «Իսկ շարասէր մոգպետն հանդերձ մեծ հազարապետաւն շնչեաց շարախօսութիւն» (69) եւ այլն. եւ պարսից կրօնական նամակը նորա անուամբ կը դնէ: Ուրեմն, ըստ իրեն՝ ոչ մոգերը եւ ոչ Միհրնբերսեհ հեղինակ չէին այդ հինաւուրց խորհրդոյն, այլ արժարժողք միայն, եւ փութացնողք անոր կատարումն. բայց այդ ար-

ծարժման սկիզբը մոգերը տուին, ինչպէս կ'աւանդէ, եւ այս է ուղիղը: Չայս ինքն իսկ Ղազար կը խոստովանի, առ հայս գրուած թղթին մէջ Յազկերտի բերանը դնելով այս խօսքը. «Իսկ իմ զմտաւ ածեալ, ի մոգոռցն եւ յայլ իմաստոռն եւ յառագ մարդկանէ արեաց աշխարհիս տեղեկացեալ, թէ... պարտիմք ընդ փրկութիւն եւ ընդ գիւտ ամենեցուն հոգւոց հոգալ եւ գտանել» (122):

Եղիշէ բնաւ շահ շունէր՝ մի եւ նոյն խորհորդը նախ մոգաց բերանը դնելու մէջ, փոխանակ հազարապետին տալու: Եւ այս կետիս մէջ Ղազարայ տարածայնութեան պատճառն իմանալու համար՝ հարկ է նկատել նորա ճիգը՝ միշտ տարբեր բան մի ըսելու Եղիշէէն: Վարդանանց պատերազմի պատմութիւնը կ'առնու անորմէ, — ինչպէս կ'իմանանք իւր մանրամասն հետեւութենէն՝ Եղիշէի պատմածոց հանդերձ զուգընթաց կարգաբանութեամբ, — եւ նորա անունն անդամ չի տար, որպէս զի հետեւող չկարծուի: Եւ կը զարդարէ զայն այնպիսի հանգամանօք՝ որ առաջնոյն քով չկան. ինչպէս են՝ Վարդանայ ի յոյնս փախուստը, աղուանից մէջ կամաարական Արշաւրի կռուոյն մանրամասնութիւնքը, Պարսկաստանի ճանապարհին վերայ Ղեւոնդի եւ Վասակայ հանդիպումն եւ խօսակցութիւնը*, եւ այլն. դի-

* Չոմանս յայսպիսի զանազանութեանց կը յիշէ եւ տր. Գր. Խալատեան՝ ի Ղազար Բարդէյի եւ Գրիգորի...

պուածք, որք « պրագմատիկական ուղղութիւնից » աւելի՝ ժողովրդական աշխոյժ երեւակայութենէ ծագած լինելու վիպական երեւոյթն ունին* : Փարպեցին ներկայ խընդրոյս մէջ այլ ուղեր է հեռանալ աղբերէն. եւ անշուշտ ժամանակի անցից մէջ Միհրընբերսեհի մեծ գործունէութիւնն ապաւէն առնելով, անոր ընծայեր է նա եւ գործոյն սկիզբը, խրատտուութիւնը. բայց Յազկերտի թղթոյն մէջ մատնելով ինք զինքն, եւ յայտնելով ճշմարտութիւնը, ինչպէս տեսանք : — Այժմ անցնինք ուրիշ խնդրոց :

Գ. Երկու պատմչաց հայեցից տարբերութիւնը Տէրպօղոսեան կը նկատէ « նա եւ մոգերի եւ եպիսկոպոսաների գործունէութեան խնդրում՝ Յազկերտի ձեռնարկութեան սկըզբին » . եւ կը գտնէ, որ ըստ Եղիշէի՝ մոգերն են Յազկերտի քով « հրահանգողի եւ ներ-

բն, զԵղիշէ միշտ ծանրակշիռ նկատելով միւսին դէմ : Սակայն մեր ընթերցողները չենք կարող վստահացնել յարգելի գիտնականին 1885ին ունեցած կարծեաց վերայ . որովհետեւ անցեալ տարի Ամսօրեայ հանդիսի մէջ (թիւ 4) յօդուածով մի ծանոյց թէ փոխած է գանոնք . զոր եւ սխտի տեսնենք ապա . եւ չենք գիտեր՝ թէ այս տարի ինչ կարծիք ունի :

* Ասոնց կարգէն են նա եւ Աահանայ հարիւր հողւով այնչափ հազարաց դէմ, եւ Երեանով երեք հազարաց դէմ տարած դիցարանական յաղթութիւնքը, կատարուած ոչ թէ երկայն տարիներ յառաջ, այլ որ դարմանալին է, նոյն ինքն Փարպեցւոյն օրով :

գործողի» դեր կատարող, եւ եպիսկոպոս-
ները նախարարաց քով. իսկ ըստ Փարպեց-
ւոյն՝ Յազկերտ եւ նախարարք են այդ դերը
կատարողք կրօնական դասուն վերայ: « Այս-
պէս Յազկերտը, Ղազարի համաձայն, հրա-
ւնայոշն է մոգերին դաւանանքը գրել, ... եւ
նախարարները հրաւնայոշն են եպիսկոպոսնե-
րին ժողովուիլ հրովարտակին պատասխանե-
լու համար. իսկ մոգերը եւ եպիսկոպոսները
միայն հրաման կատարողներ են հանդիսա-
նում: Բայց Եղիշէի աւանդելով՝ մոգերն են
հրաւնայոշն քաղաւորին — « կատարեա, զօր
գումարեա, արա, խաղա, գնա, զաղանդ
քրիստոնէից բարձ ի միջոյ », — ... նոյնպէս
եւ Յազկերտին պատասխանում են նախա-
րարների փոխարէն եպիսկոպոսները, եւ այդ
խնդրում նախարարները միայն « հաւանու-
թիւն », են տալիս »:

Այս տեսութիւնն այլ ո՛րչափ հեռի է ստու-
գութենէ եւ անկողմնակալութենէ: Թէ Ե-
ղիշէ « Յազկերտի ձեռնարկութեան սկզբին »
մոգաց « հրահանգողի եւ ներգործողի » դեր
կ'ընծայէ, եւ ոչ թէ նոցա առանձինն, այլ
պարսից աւագանւոյն հետ ի միասին, այդ
ստոյգ է, ինչպէս տեսանք յառաջ: Բայց
միանգամայն եւ ճշմարտութիւն է այդ, —
առ այժմ՝ դեռ չենք խօսիր՝ թէ որպիսի բնու-
թիւն ունէր այդ դերը, — ինչպէս կ'իմանանք
նոյն իսկ նորա հակառակ վկայող կարծուած
Ղազարայ այլ բազմաթիւ վկայութիւններէն:
Զոր օրինակ. Յազկերտ լսելով Միհրնեբսեհի

կարծեցեալ խորհուրդը, « յայտնէր մոգոռցն եւ այլ աւագանոյն արեաց » (121): Պարսից թղթոյն մէջ ինքն Յազկերտ դարձեալ կը յայտարարէ՝ թէ իւր ձեռնարկութեան համար նախ թելադրութիւն ընդունած է « ի մոգոռցն եւ յայլ իմաստուն եւ յաւագ մարդկանէ արեաց աշխարհիս » (122), զոր տեսանք և յառաջագոյն: Հայոց մերժողական պատասխանն ընդունելով՝ կը հրամայէ « կոչել զմոգսն եւ զամենայն աւագսն դրանն, . . . եւ կարդալ առաջի ամենեցուն: Եւ լուեալ զրանս նամակին թագաւորն հանդերձ մոգօքն եւ ամենայն աւագանեաւ դրանն, եւ . . . հարցանէր ցմոգսն եւ ցամենայն արեաց աւագանին . . . իսկ դասք մոգոռցն եւ ամենայն մեծամեծացն . . . Իբրեւ լուաւ զայս ամենայն ի մոգոռցն եւ յամենայն դրան աւագանոյն » (130-1): Երբ մեր նախարարք կը կոչուին ի դուռն, կը հրամայէ Յազկերտ, « որպէս զի ամենայն աւագանին դրանն՝ հանդերձ երեւելի մոգօք՝ առաջի նորա լիցին ի խորանին » (135), եւ այլն: — Այս ամէն վկայութիւնքն, յորս առաջին տեղին Ղազար միշտ մոգաց կուտայ եւ ապա կը յիշէ զաւագանին, կը հաւատեն մեզ՝ թէ մոգերն ոչ միայն « հրահանգող եւ ներգործող » էին Յազկերտի վերայ, այլ եւ գլխաւոր եւ մեծագոյն ազդեցութիւն ունեցող քան զաւագանին: Ղազարայ այս բոլոր խօսից աչք կը գոցէ Տէրպողոսեան, եւ մոգաց այդ դերը Յազկերտի կուտայ նոցա վերայ. փաստ. — որովհետեւ

Յագկերտ առ հայս նամակը նոցա գրել կուտայ. « Կոչէր զմոզսն, եւ գրեալ զօրէնս մոզութեանն՝ տայր բերել ի հայս » (121): Եթէ դա փաստ մ'է, չէ կարող հակառակ լինել Եղիշեայ, որ ունի մի եւ նոյն վկայութիւնն աւելի որոշ. « Հրաման ետուռն մոզաց եւ մոզպետաց՝ նամակ մի գրել » (40): Բայց չենք գիտեր՝ թէ արքայի հրամանակատարք ինչո՞ւ չէին կարող միանգամայն ներգործող լինել նորա վերայ. հպատակաց իրենց իշխեցողաց վերայ ազդելն ամենատուր բան չէ: Ար զարմանանք այս բանիս գէմ՝ հակառակութեան վերայ: — Այժմ՝ տեսնենք՝ թէ որպիսի՞ ներգործութիւն էր այն:

Յայտնի է Փարպեցւոյն խօսքերէն՝ թէ լոկ խորհրդատուք էին արքային: Բայց ըստ Եղիշէի՝ հրամայողք են եղեր, որովհետեւ կ'ըսեն անոր. « կատարեա, զօր զումարեա, արա » եւ այլն: — Կ'երեւի՝ մեր քննադատը տեղեակ չէ՝ թէ բայից հրամայական եղանակն հայերենի մէջ միշտ հրամայել չի նշանակեր, այլ եւ խորհուրդ տալ եւ մինչեւ իսկ աղաչել (« խօնարհեցո՛ տէր զունկն քս եւ լո՛ւր ինձ » եւ այլն): Բայց նոյն իսկ Եղիշէի հարցընենք իւր ըսածին մեկնութիւնը. « Հաճոյ թուեցաւ, կը յարէ իսկոյն, խորհուրդն՝ թագաւորին եւ մեծամեծացն » (16): Յայտնի է ուրեմն՝ թէ Եղիշէի խօսքերն այլազգ մեկնելն՝ իրենց կերպարանքէն օտարացնել է դանոնք: — Դառնանք խօսել կալիսկոպոսաց գործունէութեան վերայ:

Փարպեցին խօսելով հայոց նամակագրութեան մասին, կ'ըսէ. « Ժողովեցան այնուհետեւ ըստ հրամանի տակնառնեցան հայոց սուրբ եպիսկոպոսք » եւ այլն (124). եւ Եղիշէ. « Այս ամենայն եպիսկոպոսք... ժողովեալք ի թագաւորանիստ տեղին Սրտաշատ, հաշտակոչեալք նախարարացն... արարին նամակին պատասխանի » (47): — Այս տեղ մին միւսին բնաւ չի հակառակիր. այլ երկուքն այլ զատ զատ հանգամանաց վերայ կը խօսին: Յազկերտի թուղթն ուղղուած էր ոչ թէ եկեղեցական դասուն, այլ ընդհանուր ազգին, « Հայոց մեծաց » (Եղ. 41), եւ զլիաւորապէս անոնց՝ որք զազգը կը ներկայացնէին Յազկերտի առջեւ. այս ինքն « առ ամենայն հայոց աւագանին » (Փրպ. 121). եւ միանգամայն թղթոյն պատասխանէն կախուած լինելով Հայաստանի քաղաքական բախտը, հարկ էր որ նախարարք որոշէին ինչպիսի՞ պատասխան պէտք էր տալ. ուստի եւ իրենց կը վերաբերէր առաջարկել եպիսկոպոսաց՝ որ ժողովին եւ պատասխանեն ինչ որ պատշաճ կը դատէին ըստ կրօնից՝ առանց երկնչելու անոր ծանր հետեւանքներէն: Այդ առաջարկն է՝ զոր « հրաման » կը կոչէ Ղազար: Այս մասն չոչնի Եղիշէ, եւ ոչ թէ կը մերժէ. նա կը սկսի այն կետէն թէ նամակը որ գրուեցաւ, տեսան նախարարք եւ տուին իրենց « հաւանութիւնն » անոր իմաստից նկատմամբ: Ղազարայ հրամանը ժողովելու միջէ, եւ Եղիշէի հաշտ-

նոքքիւնք՝ թղթոյն բովանդակութեան մէջ . ուրեմն իրարմէ տարբեր են բոլորովին : — Այս՝ նամակագրութեան եւ նամակին հանգամանաց նկատմամբ . այժմ խօսինք ժողովոյն վերայ :

Եկեղեցական ժողովոց մէջ, որ կը խմբուի որ եւ է կրօնական խնդրոյ համար, իշխան եւ հրամանատու՝ եպիսկոպոսունքն են, կամ թէ ըսենք՝ եկեղեցական դասը . եւ որոշմունքն որ կը կատարուին, պիտի հրատարակուին նոցա անուամբ : Եթէ գտնուին հոն աշխարհական իշխանք, թէպէտ եւ լինին դոքա կատանդիանոսներ եւ ժողովն իրենց առաջարկութեամբ կազմուած, հպատակ եւ ունկնդիր են նոցա . եւ իրաւունք չունին այլ ինչ դործել՝ բայց միայն « հաւանութիւն » տալ : — Այսպիսի ժողովներէն մին է Արտաշատու յիշեալ ժողովն, ուր ոչ թէ հաւատոյ մի մասն, այլ ամբողջ քրիստոնէական կրօնքը կը պաշտպանուէր, եւ անոր գոյութեան սպառնացող վտանգաց դէմ կը զինուէր : Հոն եպիսկոպոսունք, որոց զլուխն էր կաթողիկոսը, ներգործող եւ հրահանգող էին նախարարաց : Մոզաց եւ սոցա դերերը բոլորովին տարբեր էին : Մոզերն իբրեւ կրօնից վարդապետք՝ լոկ շարադրեցին պարսից թուղթը, եւ Յազկերտ իւր « աստուածաբար » (Ղզ . 118) իշխանութեամբն հաստատեց զայն եւ իւր հազարապետին անուամբ զրկեց (Եղ . 41) : Իսկ եպիսկոպոսունք ժողովոյն մէջ ընդ հաւառակն իրենք էին « աստուածաբար » իշ-

խեցողք, եւ քաղաքական իշխանութիւնը՝ միայն հաւանող: Քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցւոյ ընթացքն այս եղած էր եւ այս պիտի լինէր եւ յայնժամ: Այս պատճառաւ Եղիշէ հարկ իսկ չի տեսներ նոյն ժողովոյն մէջ գտուող նախարարաց անուանքն յիշել առանձին. ինքն՝ որ ուրիշ ամէն տեղ, ուր կը յիշէ նոցա յատուկ գործունէութիւնը, զանց չի ըներ յականէ յանուանէ յիշատակել բոլորն այլ: Իսկ Ղազար թէպէտ կը յիշէ հոս այլ, բայց յետ եպիսկոպոսաց եւ քահանայից (124-6). ինչպէս նա եւ փոքր ինչ յետոյ, « գրեալ զայս... սուրբ քահանայից ժողովոյն, եւ հանդերձ ամենայն նախարարօքն հայոց ետուն տանել առ թագաւորն » (130). նախարարաց երկրորդական տեղ կու տայ թէ ժողովոյն եւ թէ նամակին առաքման մէջ, հաստատելու համար մեր ըսածին ճշմարտութիւնը: Աւստի թող չզարմանայ Տէրպօղոսեան՝ Եղիշէի նախարարաց ցուցակը հոս շաւանդելուն, եւ « նախարարների պատասխանատուութեամբ գրուած նամակը Յովսէփ եպիսկոպոսի անունով ներկայացնելուն » վերայ, երբ Ղազար այլ կը վկայէ թէ « քահանայից ժողովն » էր զայն գրողը, եւ ոչ նախարարք՝ որք միայն առաքման մասնակցեցան:

« Պէտք էր կարծել, կ'ըսէ, որ հայոց պատասխանի պատճառով պատժուող եւ Պարսկաստան կանչուող անձանց մէջ առաջին պատասխանատուն պիտի լինէր այն անձը, որի

անունով նամակը վերնագրուած է . բայց Յովսէփ եպիսկոպոսը * ոչ պատասխանատու է համարուել այդ նամակի համար , եւ ոչ էլ Պարսկաստան է գնացել : Այս հանգամանքը որոշ չափով կասկածի տակ է դնում նամակի անաղաւաղ մնալու խնդիրը » եւ այլն : Գանք այդ դժուարութեանց լուծման :

Հայոց թղթոյն պատասխանատու միայն Յովսէփ չէր կարող լինել կամ կարծուիլ Յազկերտէն , քանի որ միայն զինք չէր հռչակեր գրող անոր , այլ կը յաւելոյր՝ « ամենայն միաբանելովքս ի մեծամեծաց մինչեւ ցփոքունս » (47) . որոց մէջ անվրէպ կ' իմացուէին եւ նախարարք , ըստ որում առ ընդհանուր հայս եւ յատկապէս նոցա ուղղուած նամակին պատասխանն էր այն : Հետեւաբար նախարարք եւս պատասխանատու էին , եւ այն պատճառաւ իսկ ի դուռն կոչուեցան :

Բայց թէ ինչո՞ւ Յովսէփ այլ չկոչուեցաւ , պատճառը շատ պարզ է : Յազկերտ հայոց պատասխանին փոխարէն գրեց հրովարտակ մի , որ թէ ըստ Եղիշեայ (70) եւ թէ ըստ Ղազարայ (132) « միայն կոչոյ հրաման » էր , առանց խօսելու հայոց գրածին վերայ : Այլ է՝ թէ հայք հրովարտակին անտովոր լեզուէն եւ իրաց ընթացքէն գուշակեցին սպառ

* Ամէն անգամ զՅովսէփ « եպիսկոպոս » կը կոչէ , արդեօք չէ՞ յիշեր՝ թէ նա իմաստասէր էր աստիճանաւ , թէ եւ ձեռնադրութեամբ տակաւին սոսկ երէց (Փարսկ . 124) :

Նացող փոթորիկը: Գիտէր Յազկերտ, որ եթէ կաթողիկոսն առանձին կամ նախարարաց հետ միանգամայն առ ինքն կոչէր՝ պատասխան տալու իրենց գրածին համար, կամ առանց իսկ այս յաւելուածին, հայք պիտի գուշակէին իսկոյն կաթողիկոսին եւ իշխանաց տխուր վախճանը, եւ թոյլ շտային երթալ: Աւստի մտածեց կոչել միայն նախարարքը, որոց ստէպ երթն արդէն սովորական էր (Եղ. 11, 21), եւ շխօսել Յովսեփայ եւ նամակին նկատմամբ. յուսալով՝ որ երբ զանոնք կոչէ եւ բռնութեամբ ի մոզոյ թիւն դարձունէ, նոցա զինու զօրութեամբ կարող է այնուհետեւ եկեղեցական դասը եւ ամբողջ ազգն այլ դարձնել: Այս է մեր մեկնութիւնը:

Գ. Երկու խօսք եւս պարսից եւ հայոց նամակաց մասամբ:

Եղիշէ կը յիշէ հինգ թղթեր, որոց երկու պատճենները միայն մէջ կը բերէ: Առաջինն է հրովարտակ Յազկերտի առ հպատակ ազգս, որով կը հրաւիրէ զանոնք ընդգէմ քուշանաց (17). Ազգար զայս չէ յիշած, զի իւր պատմութիւնը փոքր ինչ ուշ կը սկսի: Երկրորդն է պարսից կրօնից վարդապետութիւնը (41). Ազգար ասոր փոխարէն՝ արքայէն հրովարտակ մի կը գտէ նոյն առթիւ, բայց տարբեր բովանդակութեամբ (121): Երրորդն է հայոց պատասխանը (47). նոյնը եւ Ազգարայ քով կայ, բայց նոյնպէս տարբեր բովանդակութեամբ (127): Գորրորդն է ուրիշ հրովարտակ մի՝ որով զնախարարս ի դուն

կոչեց (70) : զայս եւ Ղազար կը յիշէ (131) : եւ ոչ միոյն քով չկայ պատճէն : Հինգերորդն է թողութեան կեղծ հրովարտակ մի յետ ապրատամբութեան (147-8. եւ ի Ղզ. 197), նոյնպէս անպատճէն : Առաջինը եւ վերջին երկուքը խնդիր չեն վերցնէր . կը մնայ քննել միւսները :

Եղիշեայ երկրորդ նամակին՝ զոր գրեցին մոգերն՝ ուղարկող կը հանդիսանայ Միհրներսէհ : Ասոր մէջ յետ մոգութեան վարդապետութեան կ'ըսուի . « Երկու իրք կան առաջի ձեր . կամ արարէք բան առ բան նամակիդ պատասխանի , եւ կամ արիք ի դուռն եկայք » (45) : Իսկ Ղազարայ հրովարտակին մէջ՝ որ է յանուն Յազկերտի , բնաւ չկայ մոգութեան վարդապետութիւն . այլ կ'ըսուի միայն . « Զօրէնս մեր դստոյդ եւ զարդար գրեցաք եւ առաք բերել առ ձեզ » (122) . կ'ըսուի եւս . « Այլ եւ այս կայ մեզ եւ մեզ , զի զկարծեցեալ զձեր օրէնսդ առ մեզ գրել հրամայեցաք ձեզ » (123) . անտարակոյս այս հրամանն յիշեալ օրինաց հետ էր : Արդ թէ դաւանութիւնը եւ թէ այս հրամանը կը գտնենք Եղիշէի թղթոյն մէջ . իսկ Ղազարայ այդ հրովարտակը լոկ կը ստիպէ ընդունել նախ քան զինքն առաքուած ի մի բովանդակութիւնը : Ուրեմն դա զատ է պարսից դաւանութեան թղթէն . ինչպէս յայտնի է եւ այն հանգամանքէն , որ մինչ զայդ կը կարդան եւ կը պատասխանեն , դաւանական իբր թէ « եւ բանալ անգամ կամ տեսանել ոչ կամեցան » (Ղզ. 128) :

Արդ՝ Ղազարայ յիշեալ հրովարտակը կը հաստատէ Եղիշէի աւանդած պատճենին վաւերականութիւնը, զի անոր մէջ կը գտնենք « զօրէնս (պարսից) զստոյգ եւ զարդար գրեալ » . եւ ինքն իբրեւ երկրորդ անգամ տրուած հրաման մի կը հանդիսանայ :

Այդ կրկին (ըստ Եղ. մի) թղթոց փոխարէն հայք մի նամակ գրեցին՝ ըստ երկուց պատմչաց եւս . ըստ Եղիշեայ՝ քրիստոնէական կրօնից ընդարձակ պաշտպանութիւն՝ պարսից պահանջին համեմատ . եւ ըստ Ղազարայ՝ Յազկերտի հրովարտակին համառօտ պատասխան մի, յորում կ'ըսուի հակառակ միւսին, « Եւ ոչ զմեր օրէնս գրել եւ տալ բերել առ ձեզ՝ ըստ հրամանիդ ձերոյ՝ պատշաճ համարեցաք » (129) : Ուրեմն ասոնց մին կամ միւսն անհարազատ է : Մենք կը կասկածինք երկրորդին վերայ . վասն զի եթէ յիրաւի այդ էր հայոց թուղթը, այդ պարզ եւ շնչին գրութեան համար՝ զոր կարող էր նախարարներէն ո՛ր եւ է մին եւս շարադրել, ի՞նչ հարկ կար այնպիսի եկեղեցական մեծ ժողով գումարել, որոյ արդիւնքն ընդ հակառակն պիտի լինէր քան զայդ բարձր՝ նշանաւոր բան մի . թո՛ղ ադոր ներքին պէսպէս թերութիւնքը : Եւ մեր այս կասկածն ստուգութեան կը փոխուի, երբ կը նկատենք հետեւեալը . պարսից առ Եղիշէի վաւերական *

* Տէրպօղոսեան եւս վաւերական կ'ընդունի զայն .

Թղթոյն մէջ դրուած երկու պայմանաց համեմատ — « կամ առնել բան առ բան նամակին պատասխանի, եւ կամ յառնել ի դուռն գալ », — հայք կամ պիտի երթային, եւ կրնային երթալ՝ ինչպէս յետոյ զնացին, եւ կամ պիտի պատասխանէին նոցա պահանջին համեմատ. իսկ արդ չզնացին մինչեւ վերջին հրովարտակը, ուրեմն կը հետեւի՝ թէ « բան առ բան » պատասխանեցին. եւ այդպիսի պատասխան՝ Եղիշէի թուղթն է: Դարձեալ ուրիշ փաստ մի կը գտնենք Յազկերտի հրովարտակին (Ղազարայ աւանդածին) այս խօսքի մէջ. « Այլ եւ այս կայ մեղ եւ մեզ, զի զկարծեցեալ զձեր օրէնսդ առ մեզ գրել հրամայեցաք ձեզ »: Կայ մեզ մեղ՝ ապաշաւ կը ցուցնէ իւր տուած հրամանին վերայ. եւ այդ ապաշաւն ուրիշ կերպով չէր կարող ունենալ, բայց եթէ հայոց կողմանէ անախորժ պատասխան մի ստանալով՝ նկատմամբ իւր առաջարկութեան, այն է՝ պաշտպանութիւն քրիստոնէութեան ընդդէմ մոզութեան: Ապա ուրեմն այդ վկայութեամբ այլ Եղիշէի թուղթը կը հաստատուի: Հետեւաբար հակասական է Փարպեցւոյն հայոց ընծայած պատասխանին այն խօսքը, թէ « եւ ոչ զմեր օրէնս գրել եւ տալ բերել առ ձեզ... պատշաճ համարեցաք ». ուրեմն եւ իւր բոլոր թուղթն անընդունելի է: Այսուհետեւ

այնու՝ զի մինչդեռ հայոց դրածին վերայ կը տարակուսի, միւսին վերայ բնաւ կասկած չի հաներ:

կը սպասենք, որ Տէրպօղոսեան ցուցնէ՝ թէ Եղիշէի աւանդած հայոց նամակը « Ե դարի կէսին շարադրուիլ չէր կարող » :

Ղազարայ աւանդած գէթ յազկերտեան հրովարտակին պատճէնը կրնար ընդունելի լինել, եթէ չլինէր հետեւեալ հանգամանքը: Երբ Յազկերտ կ'ընդունի հայոց միակ — Եղիշէի աւանդած — թուղթը, թէ ըստ Եղիշէայ (69) եւ թէ ըստ Ղազարայ (130) բարկութեամբ լցուած, իսկոյն կը գրէ վերջին (անպատճէն) հրովարտակը՝ մեր նախարարներն ի դուռն կոչելով. հետեւաբար աւելորդ կը լինի՝ յետ հայոց նամակին եւ նախ քան զայդ հրովարտակ՝ ուրիշ մի դնել: Ուստի և անհարազատ կը դառնան Փարպեցւոյն երկու պատճէնքն այլ:

Յիշեալ թղթոց նկատմամբ նա եւ ուրիշ անգամ առիթ ունեցած ենք խօսել*, եւ ցոյց տալ մեր կարծիքն հաւաստող ուրիշ հանգամանքներ եւս:

* Բազմավէպ, ԾԱ, 274-7:

Վասակայ ձերբակալոչքիչնը . — Դեսպանոչքիչնի եչ քոչդք հայոց առ յոչնս . — Զոչգակչիռ Վասակայ եչ Վարդանայ ոչժոյ եչ գործոչնեհոչքեան մեջ . — Վարդանայ ընդ Սերոչխոտի ձակատարմարտն , եչ սիչնեցոչոյնի գործերն յետ մեծ պատերազմին :

Եղիչէի եւ Ղազարայ պատմագրելու մէջ զգալի զանազանութիւն կը գտնէ Տէրպօղոսեան նա եւ « Վասակի եւ եպիսկոպոսնների կուսակցութիւնների ոյժի եւ գործունէութեան նկատմամբ . եւ այդ տարբերութիւնից , կ'ըսէ , նորից երեւում է Եղիչէի պատմագրելու կուսակցական ոգին » . որպէս թէ սա « աչխատել է Վասակի գործունէութիւնը ծածկել » , որում օրինակ կու տայ՝ առաջին՝ Վասակայ ձերբակալութեան , եւ երկրորդ՝ առկայօր ուղարկուած դեսպանութեան խնդիրները :

Ա. Յարգելի քննադատը կը սկսի նկատել , թէ 450 թուին ապստամբութեան սրկիզքն՝ ըստ Եղիչէի (113) ուխտապահները կը բռնեն զՎասակ իբր ուրացող . եւ զիջանելով նորա աղաչանաց եւ ցուցած զղջման , ազատ կ'արձակեն եւ կ'ընդունին իրենց մէջ : Իսկ Ղազար չէ յիշած թէ նա ձերբակալուեցաւ . այլ « ընդ հակառակն՝ ապստամբութեան

գործի մէջ նա Վասակին՝ իբրեւ մարզպանի՝ իւր տեղն է տալիս», պատմելով (177-81) թէ նախարարք եւ եկեղեցականք կ'ելնեն կը յայտնեն անոր՝ իբրեւ մեծի՝ իրենց ապստամբելու խորհուրդը, երդումն կը դնեն եւ կը կնքեն զայն նախ նորա եւ ապա այլոց մատանեօք: Այսպէս՝ ըստ Եղիշէի զուրկ էր Վասակ մարզպանական ուժէ եւ արդէն յայտնի պարսկամուլ, զոր եւ մոգաց հետ ձերբակալեցին. իսկ ըստ Ղազարայ՝ անհրաժեշտ էր նորա համաձայնութիւնը, եւ միայն զայն ստանալէն յետոյ ձեռնարկեցին ապստամբութեան:

Մինչդեռ գործոյն սկիզբն այսպէս իրերաց կը հակառակին երկու պատմագիրք, Վասակայ դատապարտութեան արձանագրութեան մէջ Եղիշէ (234) կու գայ կը միաբանի Փարպեցւոյն հետ, ընդդէմ իւր նախորդ նկարագրին պատմելով, թէ ուխտապահից մէջ բերած փաստերով իմացուեցաւ՝ որ մարզպանը խառն էր մոգաց ի Չարեհաւան կոտորածին, Հայաստանի բերդերը պարսից ձեռնէն հանելու եւ այլ անցից մէջ. ցոյց տալով միանգամայն նորա կնքով վաւերացուած զանազան թղթերը նոյն առթիւք: Այսու Եղիշէ կը հակասէ ինքն իրեն. եւ որովհետեւ իւր վերջին պատմածին կը վկայէ եւ Ղազար, « ուստի ճշմարտութիւնից հեռացած չենք լինել, եթէ ընդունինք Վասակի ձերբակալութիւնը իրականութիւնից զուրկ՝ ստեղծուած մի ֆակտ»:

Այսպէս կը վերջացնէ Տէրպօղոսեան: Իսկ

մեզ կը մնայ ցուցնել՝ թէ Նշիշէի առաջին եւ վերջին տեղեկութիւնքն իրերաց չեն հակասեր, եւ թէ հետեւաբար մարդպանի ձերբակալումն հնարաւոր է :

Վասակայ գործունէութեան վերայ մենք մեր քննադատէն բոլորովին տարբեր հայեացք ունինք : Գիտենք՝ թէ մարդպանական իշխանութիւնը բարձր եւ զօրաւոր էր, ըստ որում մարդպանը կը ներկայացնէր զարքայից արքայն . եւ այդպիսի էր Վասակ ի սկզբան : Բայց երբ հայք ապստամբելով ի պարսից՝ եղան իբրեւ հասարակապետութիւն մի, բնական հետեւանք էր՝ որ այնուհետեւ ի պարսից կարգուած մարդպանին իշխանութիւնը եւ զօրութիւնն այլ ոչընչանար . եւ Վասակ եթէ կ'ուզէր եւ ինքն ուրանալ զինք կարգող տէրութիւնը, դառնայր իբրեւ գլուխ մի նոյն հասարակապետութեան՝ շնորհիւ իւր նախկին գերիշխանութեան, հայութեան եւ ազնուականութեան, թէպէտ եւ դեռ մարդպան կոչուէր լոկ անուամբ : Ապա թէ կ'ուզէր հաւատարիմ մնալ պարսից, հարկ էր՝ որ ելնէր փախչէր կամ զատուէր ապստամբաց միջէն, եւ գլուխն ազատէր : Նա արտաքուստ առաջինն ընտրեց, եւ ի ծածուկ վերջինը . եւ այս պայմանի մէջ ստիպուած էր յամենայն դէպս հաւանել ընդհանուր նախարարաց ձայնին, եւ միայն զազտնի գործել նոցա դէմ : Այդ վիճակի սովորական յատուկ զօրութենէն եւ ազդեցութենէն այլ շատ տկարացած էր նա, անոր համար՝ որ յայտնի էր ազգին իւր

պարսկամէտ ոգին : Մեր ըսածներն հաստատելու համար՝ թողլով Յղիշէ, որում արդէն սեպհական է այս հայեացքը, մէջ բերենք Ղազարայ վկայութիւնը :

Ըստ Փարպեցւոյն՝ (175-81) երբ նախարարք եւ եպիսկոպոսք կը տեսնեն ապստամբութեան հարկը, կը ժողովին խորհել ի միասին այդ բանին վերայ : Այս խորհրդոյն մէջ Վասակ մասն չունի բնաւ . նա դեռ պարսից մարզպանը կը նկատուի, ուստի արեաց պետութեան հակառակ խորհուրդը գաղտնի կը պահեն իւրմէ . մանաւանդ « զառաւել փառասէր սատուածատեաց խորհրդոց նորա ճանաչեալ զօրոճմունս », որոյ նշաններն արտաքին գործերով այլ պէտք է տուած լինէր կանխաւ . — որով կը ստուգուին Եղիշէի տեղեկութիւնքը (107-10) նորա նախկին ջանից վերայ՝ տարածելու ի հայս կրակապաշտութիւնը : — Վերջապէս կը սահմանեն պարզել ապստամբութեան գրօշը : Վասակայ համախոհներէն մին* չի հաւանիր նոցա եւ

* Ղազար այդ անձին Չանդաղան անունը կու տայ . իսկ Տէրաօղոսեան կ'ուզէ զատել երկուքը, զանազան դէպքեր եւ անձինք համարել . (այսու ընդունած կը լինի եւ Եղիշէի պատմածը . եւ չենք հասկանար՝ թէ ինչո՞ւ ապա « կասկածաւոր » դիպաց մէջ կը խառնէ զայն) : Որովհետեւ Եղիշէ կ'ըսէ իւր յիշածին համար՝ թէ « ոչ միաբանեաց ընդ նոսա ի մեծ վկայութիւնն, եւ անդէն առ ժամայն ի նոցունց ի տեղւոջն քարկոծեցաւ » : Իսկ Ղազար ոչ թէ անմիաբանութիւնը կը դնէ քարկոծման

կ'ուզէ երթալ պատմել անոր . զոր քարկոծ-
մամբ կը սպաննեն՝ աներկիւղ ի մարգպանէն :
Ապա միաբան դիմեցին առ Ասասկ , եւ հա-
մարձակ իշխանաբար « մտին թափ » նորա
բնակարանը , ներկայացուցին իրենց որոշումն ,
եւ իրեն իմացնելով՝ թէ այնուհետեւ փոխա-
նակ պարսից՝ պարտաւոր է լսել ազգի ձայ-
նին , ստիպեցին որ ստորագրէ իրենց վճռոյն :
Փորձեց նա ընդդիմութիւն ցոյց տալ , բայց

պատճառ , այլ ուխտապահից խորհուրդը մատնելը . « Եր-
թեալ վաղվաղակի , կ'ըսէ , պատմէր նմանւոյն իւրում
Ասասկայ : Արոյ բանից իրազգած եղեալ քսուին աւագ
նախարարքն հայոց , կալեալ զնա ի գետոյն որ կոչի Ար-
ծակ , տարեալ կապեցին ի միւսում եւս ի գետոյ յա-
նուանեալ Բերդկունս . . . զոր եւ ոչ յետ բազում ա-
ւուրց . . . քարկոծեալ սասակեցին » . ուրեմն սորա սպա-
նութեան տեղը եւ ժամանակն այլ տարբեր են :

Սակայն մենք բոլորովին աւելորդ կը համարինք Տեր-
պօղոսեանի բաժանումն : Նախ՝ որ Փարպեցին կը յիշէ
զՋանդաղան հոն՝ ուր Եղիշէ կը յիշէ զԻւրն . այն է՝
անմիջապէս յետ խորհրդոյն ապստամբութեան : Եր-
կրորդ՝ որ երկոցուն քով այլ մահուան եղանակը մի է .
այլ եւ այլսլիտի քարկոծման չարաչար մահը նախարա-
րաց քարկոծեան յուզման վայրկենին միայն կրնար
պատահել , եւ ոչ թէ « յետ ոչ բազում աւուրց » եւ բան-
տարդելութեան : Երրորդ , մարգպանը նախարարաց բե-
րանէն ապստամբութեան լուրն առնլու ժամանակ բոլո-
րովին անպատրաստ կը գտնուէր անոր . որ եթէ Ջան-
դաղանէն յառաջագոյն իմացած լինէր , տարբեր կեր-
պով կը վարուէր եւ բռնադատուելու հարկի մէջ չէր

Նորա « ոչ ինչ այնուհետեւ թոյլ տային սայ-
թաքել խորհրդոց նորա այսր անդր », եւ
« թէպէտ եւ ոչ կամաւ, սակայն ի հարկէ
յանձն առեալ միաբանէր ընդ նոսա » : Եւ
թեւաթափ սիւնին դրաւ իւր կնիքն, ոչ եւս
առանձին՝ իբրեւ ինքնիշխան մարզպան պար-
սից, այլ միւս նախարարաց հետ. բայց նախ
քան զայլս՝ իւր ստուերացած աստիճանին
համար :

Ասոնք Փարպեցւոյն խօսքերն են. եւ Տէր-
պօղոսեան իւր հաւատարիմ խոստովանած
պատմչին համեմատ իսկ ստիպուած է ընդու-
նել՝ թէ « Ղասակ զուրկ էր մարզպանական

գտնուեր : Զորրորդ, եթէ Զանդաղան դադանի խոր-
հուրդն արդէն մատնած էր, աւելորդ եւ անօգուտ էր
այնուհետեւ զնա սպաննել. այդ հարկաւոր էր մատնե-
լէն յառաջ : Կա եւ դեռ « ոչ բազում աւուրք » շան-
ցած՝ Ղասակ եւ հետեւաբար իւր կուսակիցք այլ ուխ-
տապահից հետ միացան արտաքուստ, որոց հետ եւ
Զանդաղան պէտք էր միացած լինել եւ թողութեան
արժանանալ մարզպանին հետ. եւ նոցա շնորհելու ժա-
մանակ՝ ասորմէ դէթ խօսքով պաշտպանութիւն գտնել,
որ չի յիշուիր : — Այս բոլորը նկատելով, կը ստի-
պուինք հետեւեցնել՝ թէ Զանդաղանի ապստամբութեան
խորհուրդը Ղասակայ ականջը հասցունելը, ձերբակա-
լութիւնն յԱրծակ, բանտարդելութիւնն ի Բերդկունս,
եւ « յետ ոչ բազում աւուրց » սպանութիւնը՝ Ղազարայ
կողմանէ ականջալուր եւ անստոյգ տեղեկութիւնք են.
եւ սպանուածը միայն մի մարդ էր, եւ պատճառն էր
անմիաբանութիւնն ուխտապահից հետ :

ոյժից, եւ արդէն յայտնի պարսկամուլ էր»
 ապստամբութեան սկիզբէն: Եւ հայք պարսից
 լուծը թօթափելու համար՝ ոչ թէ կարօտ էին
 նորա համաձայնութեան եւ զայն «անհրա-
 ժեշտ» կը համարէին, այլ որովհետեւ մինչ
 այն ժամանակ նա էր ծանուցուած սահմա-
 նակից ազգաց առջեւ հայ ազգին քաղաքա-
 կան գլուխ՝ իբրեւ մարզպան, ուստի եւ այ-
 նուհետեւ նոցա հետ կատարելի յարնչու-
 թեանց մէջ հարկաւոր էր՝ որ նորա ստորա-
 գրութիւնն այլ գտնուէր իրենց հետ, որպէս
 զի ամբողջ ազգի գործ համարուէր ապստամ-
 բութիւնը, եւ ոչ թէ անհանդարտութիւն նա-
 խարարաց ոմանց՝ որ յաճախ կը պատահէր,
 ինչպէս կը տեսնենք պատմութեան մէջ:

Քննադատը եթէ տակաւին չի ուզեր ըն-
 դունել թէ Վասակ ապստամբութեան սկիզ-
 բէն պարսկամուլ էր, կը հարցնենք իրեն իւր
 իսկ խօսքով՝ թէ ինչո՞ւ նորա համաձայնու-
 թիւնը «նախարարներն առիպելով ստացան»:
 Եթէ նա ինքնայօժար կամօք «ապստամբու-
 թեան գործի մէջ պարսից դէմ պաշտպան է
 հանդիսացել՝ իբրեւ մարզպան՝ ուխտապահ-
 ների համար, որոնք մոզերին կոտորել են»,
 որով եւ ինքն ուխտապահ մ'էր, ինչպէս
 կրնար փոքր ինչ յետոյ սկսել նոցա եւ ազ-
 գին դէմ դաւադրութիւններ, զոր եւ ինք
 քննադատը կ'ընդունի, ինչպէս պիտի տես-
 նենք իրենց տեղւոյն մէջ: Վասակայ վերայ
 այդ յանկարծական փոփոխութիւնը եւ հա-
 կասական գործերը եթէ չուզենք դիւահարու-

Թեամբ մեկնել, հարկ է խոստովանել՝ թէ սկիզբէն պարսկամու էր նա*, եւ ինչ որ կը գործէր պարսից դէմ, ապամայ կը գործէր՝ ուխտապահից երկիւղէն: Այս է ճշմարտութիւնը, հաստատուած երկու պատմչաց համաձայն վկայութեանց եւ տրամաբանութեան վերայ:

Նախարարաց սիւնեցիէն ստիպմամբ ստորագրութիւն առնլու դէպքը շունի Եղիշէ. եւ

* Արդէն ի բնէ բարի պտուղ մի չէր Վասակ: « Ոչ ըստ կարգի ունէր նա զտէրութիւնն սիւնեաց աշխարհին, այլ նենգութեամբ եւ քսութեամբ ետ սպանանել զհօրեղբայր իւր զՎաղինակ, եւ յինքն տարաւ զտէրութիւնն իբրեւ +բոյիւր յարքունիս » (Եղ. 242: — Այդ նոտրագիր բառն ի Բղմ. ԾԳ. ուղղուելով պահպաւ. +բոյիւր, որ է +բոյի եւ կուր, կը մեկնուի « բարի գործք եւ պատշաճք » . եւս եւ ած. « որ առնէ գործս արդիւնականս » . զոր Եղիշէի ներկայ իմաստին մէջ ըստ մեզ հարկ կը թուի հասկանալ երկրորդ իմաստիւ՝ «բոյիւր յարքունիս»: Այս դէպքն հանդիպեցաւ ս. Մեսրոբայ ի սիւնիս քարոզելու ժամանակ. եւ սիւնեցին յայնժամ դեռ առոյգ երիտասարդ մ' էր, ինչպէս կ'իմացնէ խորենացին՝ կոչելով « Բոյիւր Վասակ սիւնեաց տէր » (Գ. Ծ՛Կ): Կորիւն կամ անտեղեակ նորա յիշեալ անիրաւութեան, եւ կամ ի շնորհս նորա նպաստից առ ս. Մաշթոց, կը գրէ՝ թէ « պարգեւեալ յԱստուծոյ, հասանէր ի գլուխ իշխանութեանն սիւնեաց քաջն սիսականն Վասակ, այր խորհրդական եւ հանճարեղ եւ յառաջիմաց, շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ » (տպ. Վենտ. 1855, յէջ 15): Ուր ընդ հակառակն՝ առ

ոչ Վասակայ ձերբակալութիւնը Ղազար, ինչպէս ըսինք: Արդ՝ ըստ մեզ կարելի է այդ երկու դիպուածներն այնպիսի տեղեր զետեղել, որ աւելորդ կամ անտեղի չլինին, դասաւորելով Չարեհաւանի հակասական կարծուած դիպուածին և այլ հանգամանաց հետ՝ որ կան երկու պատմչաց քով: Տեսնենք նախ այդ հանգամանքները:

Հայոց ապստամբութեան խորհուրդ կազմելը եւ անմիաբան խորհրդակցի մի քարկոծումն՝ ինչպէս տեսանք՝ ունին երկուքն այլ, (Եղ. 110-2. եւ Ղզ. 175-6), զանազանութեամբ երկրորդական հանգամանաց ինչ: Այնուհետեւ կը սկսին մասամբ անհամաձայն ընթանալ միմեանց ըստ բովանդակութեան, առաջինը պատմելով՝ թէ գիշեր ժամանակ ուխտապահք պատրաստեցան ի կախ մոզաց դէմ (112). հետեւեալ օրն յարձակեցան կոտորեցին զանոնք, նշանաւորներէն զմանաբանտեցին իրենց բերդից մէջ, եւ նոցա հետ

պարսս ի սկզբանէ մատուցած ջերմ եւ խորամանկ ծառայութեանն իբրիւ վարձ ընդունեցաւ ոչ միայն այդ իշխանութիւնը, այլ եւ նախ քան զայն՝ վրաց կուսակալութիւնը, եւ ի վերջոյ՝ հայոց մարզպանութիւնը (Եղ. 258 - 9):

Կորեան տուած գովեստը նորա անուան հետ կը պակասին իւր համառօտ պատմութեան մէջ (Սոփերք, ԺԱ). եւ փաստ մ'է եւ այդ՝ որ ընդարձակը գրուած լինի սիւնեցւոյն ազգին դէմ չարագործութիւններէն յառաջ, բուն Կորեան ձեռք, եւ համառօտն՝ յետոյ ուրիշէն:

դՎասակ այլ ձերբակալելով ներեցին (112-3) . ապա սկսան պարսից ի հայս ունեցած բերդերը գրաւել (116-9), մինչեւ հասաւ յաղուանից պարսից զալստեան լուրը (119-20) : Իսկ Փարպեցին կ'ըսէ՝ թէ յետ խորհրդոյն եւ սպանութեան մատնչին՝ գնացին առին բռնութեամբ Վասակայ ստորագրութիւնը . յետոյ յարձակեցան մոզաց վերայ, եւ անոցմէ ձերբակալուածները « պահել առ օրն հրամայեցին զգուշութեամբ », եւ միւս օրը կոտորեցին Չարեհաւանի մէջ (182) . ապա « դադարեցին անդէն զաւուրս տօթոյն » (182), մինչեւ հասաւ լուրն յաղուանից (183) : Հոս կու գան կը միաբանին դարձեալ :

Արդ, մենք պատմչացդ երկու հաւասար ծայրից մէջ դրուած անհաւասար տեղեկութիւնքն՝ իբրեւ մին միւսին լրացուցիչ՝ կը շարենք այս կարգաւ : Յետ խորհրդոյն եւ առ ժամայն քարկոծման Չանդաղանայ, նախարարք կ'երթան կ'առնուն Վասակայ ստորագրութիւնը : Նա ուզելով հաւատարիմ մնալ պարսից, յետ իւր ականայ համաձայնութեան կ'անցնի մոզաց կողմն, եւ նոցա հետ կը սկսի դիմադրել ուխտապահից : Իւր մարտակիցները կը շարդուին, եւ մոզերէն գլխաւորներն եւ ինք կը ձերբակալուին : Կը զղջայ՝ կը միաբանի մարզպանը կեղծեօք, եւ կեանքը կը շնորհուի : Իսկ մոզերը բանտարկուելով, միւս օրը կը կոտորուին ի Չարեհաւան : Այնուհետեւ փոխանակ ջերմին համար « դադարելու » ըստ Ղազարայ, որոյ

բնաւ ժամանակը չէր այն ճգնաժամուն՝ երբ մանաւանդ գործը նոր կը սկսէր, զբաղեցան զօրացնել զիրենք գրաւմամբ բերդից՝ ըստ Եղիշէի: Ապա հասաւ աղուանից գոյժը:

Այս ձայնակցութեամբ անցից, Եղիշէի այն խօսքը՝ թէ Վասակ «խառն էր եւ ի մահ մոգուցն ի Զարեհաւանի, եւ զբազում բերդս՝ զոր հանին ի պարսկաց, յայտ առնէին զնորա թուղթսն եւ զհրամանսն» (234), հակասութենէ բոլորովին հեռի կը մնայ: Վասն զի մարդպանն յետ իւր ձերբակալութեան անգամ մի ինք զինք նախարարաց հետ միաբան ցուցնելէ վերջ, ստիպուած էր մասնակցիլ նոցա թէ միւս օրը կատարուած մոգաց կոտորածին եւ թէ բերդից գրաւման մէջ՝ գործով եւ թղթովք, զոր իմաստուն խորհրդով կը պահանջէին իւրմէ նախարարք, պատասխանատուութիւնը նորա վերայ եւս ծանրացնելու համար: Հետեւաբար այդպիսի մասնակցութիւն մի բնաւ չէ կարող ժխտել նորա ձերբակալութիւնը: Այս է բուն «Ֆակտը»:

Բ. Եղիշէ ըստ Տէրպօղոսեանի «Իբրեւ առքեկտիւ պատմիչ», իւր կուսակցութեան մեծ տեղ տալու համար՝ հակասութիւններ է ստեղծեր նա եւ առ փոքրն թէոզոս կայսր յուղարկուած դեսպանութեան խնդրոյն մէջ: Նա կը պատմէ՝ (122) թէ կայսերէն օգնութիւն խնդրելու համար եպիսկոպոսք եւ նախարարք միաբանած՝ նամակ մի կը գրեն՝ որ կը սկսի, «Յովսէփ եպիսկոպոս՝ բազում եւ

պիսկոպոսակցօք իմովք, եւ ամենայն զօրք հայոց, Վասակ մարզպան» եւ այլն: Աստի յայտնի կը լինի, կ'ըսէ Տէրպօղոսեան, որ Վասակ չէր գործի գլուխը. այլ այդ դերը եպիսկոպոսներին է պատկանում. իսկ «գրեցին, առաքեցին» բառերն ընդհանրութեան սեպհականութիւն են դարձնում թէ գրած նամակը եւ թէ ուղարկուած դեսպանութեան ձեռնարկութիւնը: Բայց ըստ Ղազարայ (184), կ'ըսէ, ինքն իսկ Վասակ էր՝ որ նախնակներ գրեց «առ կայսր եւ ամենայն աւագանի դրան յունաց» եւ այլն. «եւ զայս ամենայն թըղթեան կնքէր նախ ինքն իշխանն սիւնեաց եւ ապա ամենայն տանուտեարքն հայոց, եւ... յուղարկէին առ կայսր» եւ այլն: — Երկու պատմչաց այս «հակասութիւնը» քննադատն ի նպաստ Փարպեցւոյն կը մեկնէ, հաստատուելով դարձեալ Վասակայ դատապարտութեան արձանագրութեան վերայ առ Եղիշէի, յորում Ատոմ գնունի՝ նորա յիշատակած դեսպանը՝ «մատուցեալ յանդիմանէր զնա (զՎասակ) առաջի մեծի ատենին, հրովարտական իսկ՝ զոր տուեալ էր նորա իւրով մատանեալ» (235):

Այս խնդրոյս մէջ կը բովանդակուին հետեւեալ հարցերը: Դեսպանութիւնը լոկ մարզպանին թէ հանուրց ձեռնարկութիւն էր. — Առ յոյնս քանի՞ թղթեր էին եւ ո՞րք. — Ո՞րք էին գրողք եւ ստորագրողք. — Եղիշէի աւանդած պատճէնը եւ Ատոմայ ակնարկածը չէ՞ կարելի եւ զանազան թղթեր համարել. — Ո՞վ կամ ո՞րք էին դեսպանք:

Գալով առաջին հարցման, Ղազար կը խօսեցնէ զՎարդան ընդ Վասակայ՝ այսպէս. « Որպէս ածաք (յոզնակի) զմտաւ, պարտ է մեզ նախ՝ զորս առաքելքն առ կայսր՝ արձակել » (185) : Եւ ինչպէս կ'ըսէ Եղիշէ՝ թէ « առաքեցին », նոյնպէս եւ Ղազար՝ « կազմէին » եւ « յուղարկէին » : Արդ յայտնի է թէ Փարպեցւոյ այս խօսքերն այլ դետպանութեան խորհուրդը մտածելն եւ զդետպանն յղելն « ընդհանրութեան սեպհականութիւնն են դարձնում » . եւ չգիտենք՝ թէ ինչո՞ւ այդ կէտը մէջ կը բերուի իբրեւ մին « տարբեր կերպով պատմուածներէն » երկու պատմչաց քով՝ Եղիշէի կողմնասիրութեան պատճառաւ, եւ յետոյ անոր հակառակ կ'ըսուի՝ թէ « բոլոր նախարարներն ուղարկեցին » դետպանը :

Գանք նամակաց հարցման : Եղիշէ թէպէտ դետպանութիւնը պատմելու ժամանակ մի թուղթ կը յիշէ հայոց կողմանէ առ Թէոդոս, բայց դատաստանի արձանագրութեան մէջ կը յաւելու՝ թէ կար « եւ թուղթ մի առ մեծ սպարապետն Անտիոքոս » * (234) ան.

* Այս ինքն առ Անատոլ, « որ էր սպարապետ արեւելից » (15), եւ կը կոչուէր նա եւ « սպարապետ Անտիոքայ » (Փրսլ. 217) նոյն քաղաքին վերակացու լինելուն համար : Եղիշէի Անտիոքոս՝ ձեւը գրչագրաց փոփոխութիւն է սկզբնական Անտիոքոս՝ ձեւին, ինչպէս ունի մեր մի հին ճառընտիրը՝ գրուած յամին 1224. կամ Անտիոքոս՝ ըստ անձեւացեաց օրինակին : — Անատոլ եւ զայլ անուանս ուղղագրած ենք ըստ հին գրչագրաց :

պատճէն . որով յայտնի կ'երեւի՝ թէ չէ շա-
նացած ուղարկուած թղթոց թիւն որոշակի
դնել յառաջագոյն , բայց ի կայսերականէն :
Ղազար նոյնպէս երկու թուղթ կը դնէ . մին
« առ կայսրն եւ առ ամենայն աւագանի դը-
րանն յունաց » , եւ միւսն « առ մեծ սպա-
րապետն Անտիոքայ » (184) . բայց երկուքն
այլ անպատճէնք : Առաջին թղթոյն պատճենի
մէջ զոր կ'աւանդէ Եղիշէ , կը կարդանք՝ թէ
« առ մեծանունդ թէոդոս կայսր , բազմասցի
ողջոյն մեր առ քեզ եւ ամենայն զօրաց քոց » :
Զօրք բառիւ կը հասկանայ աւագանին , ինչ-
պէս այդ խօսքէն անմիջապէս յառաջ՝ « ա-
մենայն եպիսկոպոսակցօք իմովք եւ ամենայն
զօրք հայոց , (որ են) Վասակ մարզպան եւ
Ներշապուհ ռմբոսեան՝ հանդերձ սպարապե-
տաւս եւ ամենայն մեծամեծ նախարարօքս » :
Ուրեմն Փարպեցին իւր ըսած « առ կայսրն
եւ առ ամենայն առագանիս » նամակը ցոյց
կու տայ մեզ Եղիշէի պատճենին մէջ . Եղի-
շէի , որ տեսանք՝ թէ որպիսի հաւատարմու-
թեամբ ներկայացոյց մեզ Խորհրդաձուլթեանցս
առաջին մասին մէջ քննուած թղթոց վաւե-
րական օրինակները :

Սակայն այդ թուղթը զրոզն եւ ստորա-
գրող լոկ Վասակ չէ . այլ ինչպէս տեսանք՝
կը նշանակուին հոն կաթողիկոսը , եպիսկո-
պոսք , ապա մարզպանն եւ այլ նախարարք :
Եթէ եւ Ղազարայ հարցնենք , նոյն խնդրոց
մէջ ոչ մի թղթոյ գրութիւնը սոսկ սիւնեց-
ւոյն չի տար նա . այլ ըսելով անորիչ կերպիւ՝

«նամականի արարեալ», ուր գործողը կ'իմացուի նա եւ բազմութիւնը, եւ յաւելլով թէ «զայս անեկայն թղթեան կնքէր նախ իշխանն սիւնեաց Վասակ իւրով մատանեալ, եւ ապա ամենայն տանուտեարքն հայոց» (184), ինչպէս կնքելը, նոյնպէս եւ զայն բոլորը գրելն՝ իբրեւ անհրաժեշտ հետեւանք կնքելոյն՝ յայտնապէս ընդհանրոշրեանս սեպհականոշրիչն է դարձնուած Եղիշէի պէս՝ թէ «գրեցին» . այսու ջրելով Տէրպօղոսեանի ինքնահնար կարծիքը՝ թէ «Վասակ նամակներ գրեց», իբր միայնակ՝ առանց միւս նախարարաց մասնակցութեան :

Առ կայսր գրուած նամակն հասարակաց ընծայելը՝ դատաստանի արձանագրութեան տողին — որ է «հրովարտական իսկ՝ զոր տուեալ էր նորա իւրով մատանեալ» — հակառակ չէր գտներ մեր քննադատը, եթէ այդ արձանագրութիւնն ամբողջ կարգար եւ ոչ մի տողը . եւ կը տեսնէր՝ թէ «ցուցանէին զըթուղթսն (բոլոր նամակաց համար է խօսքը), զոր տուեալ էր Վասակայ եւ անեկեցոռն որ ընդ նմա էին, զի միաբանք իցեն ընդ նմա յուխտ ապստամբութեանն . թուղթ մի ի վրաց աշխարհէն... եւ հրովարտակ մի առ քաղաշորն յոռնաց» եւ այլն (234) . ապա վերջինս այլ «տուեալ էր անեկեցոռն» : Եւ թէ «սոյնպէս խառն էր նա (մարգպանը) եւ ի մահ մոգուցն» . սոյնպէս, այս ինքն՝ ինչպէս խառն էր այլոց հետ նամակագրութեանց մէջ : Ուրեմն համաձայն իւր նախկին «գրեցին» բացատրութեան եւ Ղազարայ :

Այս այսպէս լինելէ յետոյ՝ դատաստանի արձանագրութեան յիշեալ եղականաձեւ տողի հրովարտակը պէտք չէ հասկանալ մարդպանին սեպհականութիւն, այլ թէ ինքն այլ ստորագրած էր անոր այլոց հետ: Այդ բացատրութիւնն այդ մտօք՝ յատուկ է Եղիշէի ինչպէս նոյն տեղւոյն մէջ փոքր մի յառաջ ընդհանուր թղթոց համար, «զոր տուեալ էր Վասակայ եւ ամենեցուն որ ընդ նմա էին», կ'ըսէ նոյնպէս եղակի ձեւով. «Նւ ի բոլորեւսին յայտոսիկ թուղթսն վաւերականն մատանի Վասակայ եղեալ էր» (234), իմանալով՝ նորա մատանին այլոց հետ խառն: Եւ կայսեր թղթոյն (ինչպէս եւ այլոց) պատասխանատու կը համարուէր նա, ըստ որում իբր մարդպան եւ հաւատարիմ առ պարսս՝ ինչպէս ցոյց կու տար, պարտաւոր էր խափանել զայն, եւ ոչ թէ մասնակցիլ ստորագրութեամբ. — պարսից փոյթ չէր՝ թէ առ երկիւղի մասնակցեր է կեղծաւորութեամբ: — Թղթոյն այս պայմանի մէջ բնաւ անտեղի չէ՝ որ կաթողիկոսն եւ եպիսկոպոսք այլ իրենց տեղն ունենային անոր մէջ, եւ ըստ պատշաճի յառաջ յիշուած լինէին քան զնախարարս: Եւ զայս թէպէտ յայտնապէս չյիշէ Փարպեցին, բայց Եղիշէի թուղթն ընդունելով ինչպէս տեսանք, լռելեայն ընդունած կը լինի եւ այս հանգամանքը:

Եղիշէ այդ թուղթը «հրովարտակ» կը կոչէ. Տէրպօղոսեան զայս իրեն փաստ առնելով, «յայտնի է, կ'ըսէ, որ հրովարտակ

էին կոչուում ոչ թէ եկեղեցականների թղթերը, այլ քաղաքական պետերի գրութիւնները» . ուրեմն առաջինք մասն չունէին այդ հրովարտակի մէջ: Բայց թող որ եկեղեցականաց թղթերն այլ երբեմն հրովարտակ կը կոչուէին*, սակայն այս տեղ նոքա ոչ թէ առանձին կրօնական նամակ կը գրեն, այլ քաղաքական իշխանութեան հետ մի մարմին կազմած, կայսերէն քաղաքական օգնութիւն խնդրելուն կը մասնակցին. ուստի եւ հրովարտակ կը գրեն: Եթէ հարկ լինէր թղթոյդ ուրիշ անուն տալ, անշուշտ Եղիշէն մեր քննադատէն յառաջ կը մտածէր եւ կու տար, գէթ իւր կարծեցեալ կեղծիքը կատարեալ ընելու եւ չմատնուելու համար:

Գալով չորրորդ հարցման, կրնայ լինել՝ որ Ատումայ մէջ բերածն ի դատաստանին՝ առ Անատող գրուածը լինի, — զի առ Թէսդոս գրուածը լինելն յայտնի չէ, — որուն մասնակցած չլինին եպիսկոպոսք, այլ միայն մարդպանն եւ այլ նախարարք. — զասոնք միշտ ստիպուած ենք մասնակից ընդունել ըստ երկուց պատմչաց միանգամայն. — յայնժամ Վասակ իբր առաջին ստորագրիչ, աւելի իրաւամբ կրնար ըսել Եղիշէն՝ «զոր (հրովարտակը) տուեալ էր նորա» :

* «Եւ գրեալ առաքելոցն եւ երիցանցն... նորին իրի հրովարտակ» (Աիւրդի կոչ. ընծ. Գ): — «Զթուղթ հրովարտակի քո ընկալայ ես», կը գրէ ս. Յակ. մծբ. առ Գր. լուս. (Զգոն, Ա):

Վերջին հարց՝ թէ ո՞վ դեպքան գնաց* :
 Եղիշէ զԱտոմ գնունի իշխանը կը դնէ (121),
 ինչպէս ըսինք, եւ ուրիշ մարդ չի յիշեր .
 նոյն անձն է՝ որ Վասակայ դատաստանի մէջ
 իբրեւ մին ի դատախազից՝ կը յիշէ իշք դեպ-
 պանութիւնը (235) : Իսկ Ղազար՝ ամատու-
 նի Վահան իշխանը, մամիկոնեան Հմայեակ
 եւ արծրունի Մերհուժան սեպուհները կը
 դնէ (184, 249) : Տէրպօղոսեան իրաւունք կու-
 տայ Ղազարայ, հաստատուելով նոյն ինքն
 Եղիշէի այն հակառակակա խօսքին վերայ թէ
 « իբրեւ յանդիման եղեն մեծի թագաւորին,
 եւ ընթերցան զգիր պաղատանաց հայոց աշ-
 խարհին » (124) . ուրեմն մեկից աշեղի էին :
 Իսկ մենք Եղիշէի վերջին խօսքը բնաւ հա-
 կասական չենք գտներ նախնարար մի միայն
 դեպքանի յիշատակութեան հետ . նա կը յիշէ
 զԱտոմ իբրեւ « զմի ոմն ի մեծ նախարա-
 րացն » (121) եւ գլխաւոր դեպքան, եւ այդու-
 չի մերժեր՝ թէ նորա հետ շլինէին ուրիշ
 հետեւորդներ այլ, զորս հարկ չէ համարած
 յիշել մի առ մի . ինչպէս երբ տեղ մի կ'ըսէ
 Վասակայ համար՝ թէ « դարանամուտ շինէր
 յամուրս իւրոյ աշխարհին . . . (իբրեւ թէ)
 անցանի ի վերայ գնդին պարսից » (127) եւ
 այլն , չի նշանակեր թէ միայնակ կը գործէր ,
 այլ իւր կուսակից նախարարաց եւ զօրաց

* Այս խնդիրը, զոր Տէրպօղոսեան անցեալ տարւոյ
 յօդուածին մէջ քննեց (Հանդ. ամս. թիւ 4), մենք կը
 դետեղենք հոս իւր տեղւոյն մէջ ըստ մի տեսակետին :

հետ: Այդ ոճը շատ բնական է ընդհանուր մարդկային լեզուի համար. ուստի եւ պարզ է՝ թէ ինչո՞ւ չէ յիշած գլխաւոր նախարարին հետ Հմայեակ եւ Մերհուժան սեպոռահները: Բայց անհասկանալի է այն՝ թէ ինչո՞ւ Ղազար, որ բոլոր գնացողներն այլ կ'ուզէ յիշել, լռած է զՍտոմ. եւ փոխանակ զսա դընելու գլխաւոր դեսպան, զՎահան կը դնէ: Ոչ Եղիշէ եւ ոչ Փարպեցին չահ չունէին մին կամ միւսը դնելու մէջ. ուստի այդ զանազանութիւնը պէտք է երկու պատմչաց միոյն անդիտութեան ընծայել. անդիտութիւն՝ որ կրնայ ծագած լինել միայն ի սխալ յրոյ. եւ այդ սխալի մէջ կրնայ բռնուած լինել ականջալուր պատմիչն եւ ոչ թէ ականատեսը: Այս անհամաձայնութիւնը չէր լիներ, եթէ Ղազար իւր լսածը Եղիշէի պատմածէն տարբեր լինելուն համար չգերադասէր եւ չառնոյր:

Այդպիսի աղբեր մի հետեւելուն արդիւնք է եւ այն խառնակութիւնը, զոր ունի Փարպեցին դեսպանաց դարձի տեղեկութեանց մէջ: Այսպէս ըստ իրեն՝ «տանոռտեարքն հայոց եւ նախարարք»*, որք երթեալն էին յաշ-

* Նախարարական տանց մէջ նախարար, նահապետ, ելիան, քէր կամ քանս-քէր կը կոչուէր տունին գլխաւորը, որ էր մի հոգի, ըստ բարձի իւր ազնոջականութեան առնչով նա եւ «...» կամ իրէր մակդիրը. իսկ տունին մնացեալ այր անդամք կը կոչուէին «Եպոսահ»: Արդ, Փարպեցին յառաջ դեսպան դրաւ թէ տանուտէր կամ նախարար, որ էր Վահան, եւ երկու սեպուհք.

խարհն յունաց, ... ոչ ժամանեցին ի գործ ժամու պատերազմին» . եւ «յապաղեալ զըրոյց պատասխանոյ այսպէս, հասեալ գործ պատերազմին հայոց եւ պարսից կատարէր» (218) . եւ յետոյ դարձան իրենք: Իսկ ըստ Եղիշեայ՝ հայք պատերազմէն յառաջ իմացան դեսպանութեան անյաջող ելքը (125) . եւ արդէն թէ Ասում եւ թէ Վահան Աւարայրի պատերազմին մէջ էին (173) . — Ղազար ոչ մի նախարարի անուն չի տար յԱւարայրի, բաց ի քանի մի գնդապետաց եւ յանկելոց: — Խնդիրը զուր տեղ կը կնճռէ կը դժուարացնէ Փարպեցին . ի՞նչպէս կարելի էր՝ որ այնպիսի նեղ ժամանակի մէջ «վաղվաղակի արարեալ նամականեաւ» (Ղզ. 184) եւ «ձեպոյ՛ առաքեալ» (Եղ. 121) դեսպաններն ուշանային աշեղի քան տարի մի* եւ անպատասխանի թողուին կրակի մէջ ընկած ազգը . կամ Եղիշէն ի՞նչպէս տեսաւ Արտաղու մէջ իւր եւ Ղազարայ դեսպանները: Ղազար գէթ ըսէր՝ թէ Վահան յետ դարձաւ եւ այլք մնացին,

իսկ հոս «տանուտեարք է— (ոչ թէ համ) նախարարք» . ինչպէս եւ դատաստանի մէջ Արշաւրին խօսել կու տայ, «դ Վահան ամատունի եւ զայն ի նախարարացն իբրև քանչիւր քահմէ ի հոռոմս արձակեաց» (249): Երկուքն այլ իւր նախորդ ըսածին հակառակ, չափազանց եւ վեր ի վերոյ բացատրութիւններ են:

* Դեսպանք դնացին նախ քան զմահ թէողոսի՝ որ պատահեցաւ ի 450, յուլիս . եւ դարձան ըստ Ղզ. յետ պատերազմին՝ որ եղաւ ի 451, յունիս:

փոխանակ յունաց պատասխանը եւ հետեւաբար բոլոր պատգամաւորներն յապաղեալ դընելու. հանգամանք մի, որ իւր գլխաւոր դեսպանին անձին վերայ մեր ունեցած կասկածը բոլորովին կը հաստատէ :

Գ. Համեմատենք այժմ Վասակայ եւ Վարդանայ ոյժը եւ գործունէութիւնն իրարու հետ :

Տէրպօղոսեան Եղիշէի քօլ կը տեսնէ տեղիք, յորս պատմիչը կը բարձրացնէ զմարդպանը՝ « Հայաստանի յենման կէտը նորա ձեռին » դնելով, եւ դարձեալ տեղիք՝ յորս սպարապետը կը գերազանցէ քան զՎասակ. Եղիշէ « կարիք զգացած դէպքում ամենայն սառնասրտութեամբ զրկում է նրանից (ուժից) նորա իսկական տիրոջը եւ պարգեւում է ուրիշին » : Քննադատը նորա այս անարդար վարման չի հաւանիր բնաւ. եւ սրտնեղութեան շեշտով մի կը հարցնէ. « Ինչո՞վ բացատրել այսպիսի պարզ հակասութիւնը » :

Մենք ընդ հակառակն՝ իւր բոլոր տազնապն աւելորդ կը գտնենք, եւ զայն « սառնասիրտ » դատողութեան պակասութեան եւ քիչ մ'այլ խառնաշփոթ համոզմանց կ'ընծայենք : Ըստ մեզ՝ իւր կողմանէ Եղիշէէ ի ցոյց բերուած տեղեկութեանց մէջ ոչ մի « հակասութիւն » չկայ. բայց միայն մի բան պակաս է քննադատին կողմէն, որ եթէ լինէր՝ կ'ազատէր նա իւր շփոթութենէն. այս ինքն՝ կարեւոր էր Վասակայ գործունէութիւնը բաժանել յարտաքին եւ ի ներքին, եւ այնպէս համեմատել Վարդանայ հետ : Ահա թէ մենք այս

բաժանամար ինչպէս կը լուծենք կարծեցեալ
անտեղութիւնը :

Վասակ՝ դրացի ազգաց առջեւ իբրեւ ծա-
նուցուած մարդպան եւ հայ ազգի քաղաքա-
կան գլուխ, անտարակոյս ունէր այնպիսի ազ-
դեցութիւն մի, յորմէ զուրկ էր Վարդան իբր
սպարապետ. եւ այն ամէն յաջողութիւնքը զոր
ունեցաւ նա, այդ ազդեցութեան շնորհիւ
էին. ուստի եւ միայն արտաքնոց հետ կատա-
րուած անցից մէջ : Այսպէս՝ վրաց, աղուա-
նից, աղձնեաց, լինաց, ճղբաց եւ այլ լեռ-
նականաց եւ դաշտականաց աշխարհները կըը-
ցաւ յետ կացնել հայոց օգնելէն, եւ յունաց
բաժնի հայերը եւ յունաց տէրութիւնն իսկ
«ուծացոյց» հայերէն : Եւ այն ինչպէս : Այ-
թէ մեր քննադատին մեծամեծ բացատրու-
թեանց համեմատ՝ մարդպանական այնպիսի
իշխանութեամբ մի, որպէս թէ առաջինքն
«իւր հրաւանի տակ էին», կամ «մինչեւ
անգամ կայսրը հաւանեցնելու ոյժ ունէր»,
ուստի կատարեց զայդ հրաւանուս եւ ուժով,
այլ ընդ հակառակն՝ ըստ նոյն Եղիշէի՝ «խա-
բէութեամբ» եւ «այլ ընդ այլոյ» կամ «սա-
տանայական ստութեամբ», «իբր թէ ամե-
նայն հայք զկնի իւր միաբանեցին» . «դնէր
զինքն յաստուածպաշտութեան կարգի եւ զա-
մենայն կողմ ուրացելոցն . . . երդնոյր եւ հաս-
տատէր, եւ զամենայն հրամանս թողութեան
յարքունուստ ցուցանէր : Այն էին եւ կամք
յունաց աշխարհին՝ լսել զայն ախորժութեամբ :
. . . Սոյնպէս առնէր եւ ընդ ամենայն կողմանս

ամրականաց աշխարհին, ի Տմորիսն եւ ի
 կորդիսն, յԱրցախ եւ յաղուանս, ի վիրս եւ
 յաշխարհն խաղտեաց» (161-4): Այսպիսի
 խարդախ եւ վատ հնարներով կրցաւ գործել
 զայդ, եւ ոչ թէ երազեալ «հրամանաւ եւ
 ուժով» իւր: Եւ որովհետեւ օտարք իրաւունք
 ունէին մարզպանի ձայնին միայն լսել ըստ օ-
 րինի, եւ այնպիսի կեղծուպատիր ձայնի՝ որ
 «այն էին եւ կամք նոցա՝ լսել զայն ախոր-
 ժուժեամբ», ուստի եւ յաջողեցաւ նա իւր
 ձեռնարկութեանց մէջ. եւ զորս շկրցաւ խա-
 բել, պարսից գնդերով կարեց նոցա հաղոր-
 դակցութիւնը հայոց հետ (164): Հաւատալու
 ժամանակ Եղիշէի ըսածին՝ թէ Վասակ այդ
 ամէնը կրցաւ գործել, պէտք է հաւատալ նա
 եւ այն հնարից՝ որովք գործեց. եւ ոչ թէ
 նորա խօսից մի մասն առնուլ եւ նորա դէմ
 դարձնել, ինչպէս ակամայ ստիպուած ենք
 տեսնել քննադատին քով:

Սակայն մարզպանին ներքին ազդեցութիւնը
 բոլորովին այլակերպ էր. այս տեղ ապստամ-
 բութեան ժամանակ սպարապետն այն էր
 ազգին առջեւ, ինչ որ միւսն օտարաց: Վա-
 սակ թէպէտ ըստ բարձի եւ ըստ իշխանու-
 թեան ի բնէ բարձր էր քան զՎարդան,
 բայց իւր առ ազգն անհաւատարմութիւնն
 ստորնացոյց զնա, եւ միւսին եռանդուն ինք-
 նանուիրութիւնը բազմապատկեց նորա ոյժը
 տոհմային զօրոչքեան վերայ: Անգամ մի
 տեսնենք նախ այդ տոհմայինը:

Կարդալով մեր հին մատենագրերը, կը

տեսնենք՝ որ մամիկոնեան սպարապետ մի իւր ջերմ ազգասիրութեամբ եւ անխախտ հաւատարմութեամբն առ հայրենիս՝ ամենէն աւելի զօրաւորն էր նախարարաց մէջ. եւ ուզած ժամանակ ոչ միայն ազգադաւ եւ բուրիսն ատելի եղած սիւնեցի մարզպան մի հարուածելու, այլ եւ Հայաստանի թագաւորին կամքն արհամարհելու եւ մինչեւ իսկ զնա նուաճելու եւ նորա տեղ նստելու ոյժ ունէր: Օրինակ մեզ, երբ Քատ սահառունին Վարազդատ թագաւորի առջեւ քսութիւն կ'ընէր Մուշեղայ վերայ, կ'ըսէր՝ թէ կ'ուզէ «սպանանել» զարքայն «եւ ինքն թագաւորել» . եւ թէ «ի նախնեացն հետէ զձեր արչակունեաց՝ տոհմին մամիկոնէից է կորուսեալ, ... եւ համակ զերկիրս հայոց դոցա է կերեալ, մանաւանդ Մուշեղի» (Բուզ. Ե, ԼԵ): Այդ խօսքը թէպէտ զրպարտութիւն, բայց կը ցուցնէ մամիկոնեանց զօրութեան վերայ եղած մեծ համարումն. եւ այդ համարմամբ էր՝ որ Վարազդատ կարաց հաւատալ Քատայ, եւ երկիւղէն սպաննել տուաւ զՄուշեղ կոչնոց մէջ եւ ոչ համարձակ. «Քանզի մեծապէս երկնչէին ի նմանէն. թէ զգայ, ասեն, մեծ պատերազմ առնէ, եւ ոչ ոք կարէ զգէմ քաջութեան նորա ունել» (անդ):

Սորա եղբայրը Մանուէղ երբ դարձաւ ի պարսից եւ տեսաւ՝ որ Վարազդատ սպարապետութեան իշխանութիւնն յետ իւր եղբոր՝ Քատայ էր տուեր, «նախ առանց հրամանի թագաւորին Վարազդատայ յինքն յափշը-

տակեաց զգորավարութեանն զսպարապետութիւնն» (Բուզ. Ե, ԼԷ). գործ մի, որ լոկ իւր կամօք չէր լիներ, այլ բոլոր զինուորութեան ինքնայօժար իւր կողմն անցնելով, որ յայտնի փաստ է մամիկոնեան տոհմի ահագին ազդեցութեան: Յետոյ պատերազմի ելաւ թագաւորին դէմ, բռնեց զնա, նիզակաւն լաւ ծեծ մի տուաւ նորա գլխոյն, եւ «տիրասպանու» չլինելու համար՝ դուրս նետեց Հայաստանէն* : Ապա «զամենայն մեծամեծս եւ զնախարարսն հայոց առ ինքն ժողովէր. եւ էր նա առաջնորդ եւ գլուխ նոցա, ... եւ տայր հրաման աշխարհի՝ փոխանակ թագաւորի» (անդ): Մամիկոնեանց այս անգուգական զօրութիւնը եւ զործունէութիւնը միշտ փայլած է նա եւ քաջին Վասակայ, միւս Մուշեղեանց, Վահանեանց եւ այլոց օրով, ինչպէս կը տեսնենք ի Փաւստոս, Փարպեցի, Յոհ. Մամիկոնեան, Սերէոս եւ յայլս: Միանգամայն բնական էր այս, քանի որ աշխարհին զինուորութեան ղեակը միշտ նոցա ձեռին էր, և իրենց կեանքն անդադար պատերազմաց մէջ անցունելով՝ փորձ եւ կորովի կը վարժէին քան զայլ նախարարս:

* Եւ պէտք չէ մոռանալ՝ որ նորա թագաւորելու ժամանակ «ժողովեցան առ նա ամենայն ազգք հայոց՝ մեծամեծք նախարարք, եւ կամեցեալ խնդացին զթագաւորելն նորա ի վերայ իւրեանց» (Բուզ. Ե, ԼԴ): Ուրեմն Մանուկի դէմ անոք չէր նա, այլ մանաւանդ շատ զօրաւոր, եւ հանդերձ այնու պարտեցաւ, զի իւր ախոյեանը մամիկոնեան էր:

Վարդան եւս՝ իբրեւ համարիւն շաղկապ մի իւր քաջ նախորդաց եւ յաջորդաց մէջ, հարկ էր նախ՝ որ ունենար նոցա չափ զօրութիւն եւ ազդեցութիւն, եւ երկրորդ՝ որ իւր գործունէութիւնը սովորականէն շատ աւելի լինէր հայրենեաց այն ծանր վտանգի ժամանակ: Չայո ցուցնելու համար, եթէ Եղիշէի քով « չափազանցրած գործերով ներկայացուած » է նա եւ յանիրաւի գերազանցուած քան զՎասակ, մենք պիտի դիմենք Փարպեցւոյն չափաւոր նկարագրին, հետեւելով պատմութեան ընթացից:

Երբ նախարարք Յազկերտէն կոչուելով ի պարսա, կ'առաջարկուի իրենց ուրանալ քրիստոնէութիւնը, « Լռեցին, կ'ըսէ Ղազար, առ վայր մի այլքն » . լռեց եւ Վասակ. « Բայց յառաջ կ'ոցեալ աներկիւղ եւ քաջասիրտ մտօք Վարդանայ մամիկոնէից տեառն եւ հայոց սպարապետի » , ամենուն կողմանէ կը մերժէ եղած առաջարկը (138): Յետոյ երբ նոքա իրենց մէջ գաղտ ի սպարապետէն կը խորհին ուրացութիւն կեղծել, այդ խորհուրդը գործադրել կարենալու համար կը ստիպուին յայտնել անոր. « Քանզի գիտէին, եթէ առանց նորա ամենայն խորհեալքն ի նոցանէ եւ պատճառադրութիւնք եւ արարուածք թերիք են եւ անկատարք » (143), թէպէտ մարզպանն իրենց հետ էր. եւ կը գործադրեն՝ մեծ դժուարութեամբ նորա հաւանութիւնն առնլէն յետոյ միայն: Երբ դառնալով ի պարսից, Վարդան կը սկսի երթալ

յունաց իշխանութեան կողմերը, « Յանկարծակի իրազգած եղեալ... Վասակայ՝ որ եւ մարզպան էր հայոց ի ժամանակին, եւ ամենայն տանուտերանցն հայոց եւ սեպհացն, խորտակեալ սրտիւ զարհոշրեին. զմտաւ ամեալ ամենեցուն, ... թէ արդ զիտեմք զի կորեաք իսպառ: ... Քանզի տեղեկացեալ ճանաչէին ամենեքեան՝ թէ առանց առաջնորդութեան ազգին այնորիկ (մամիկոնեանց) եւ ոչ մի ինչ իրք եւ գործք աշխարհիս հայոց երթեալ էին ի գլուխ » (166): Վասակ կը խորհրդակցի նախարարաց հետ՝ դեսպան եւ նամակ ուղարկել սպարապետին ետեւ, եւ « աղաչանօք դարձուցանել զնա այսրէն. Չի առանց նորա, կ'ըսէ ինքն իսկ մարզպանը, մեր այս ամենայն կաւք եւ խորհոշրոք եւ ոչ մի ինչ վճարին »* (167):

Այս եւ այլ այսպիսի վկայութիւնք Եղիշէի շէն, այլ Ղազարայ, « պրագմատիկական ուղղութեան » հետեւող պատմիչին, որ բոլոր հայրենեաց եւ նոյն իսկ Վասակայ փրկութիւնը եւ հասարակաց խորհրդոյն կա-

* Յայտնի է՝ թէ Վարդանայ հեռանալը նպաստաւոր էր սիւնեցւոյն. բայց ազգին՝ որ կ'ուզէր նորա դարձը՝ կամակից երեւելու եւ իսկոյն չղայրացնելու համար իւր դէմ՝ մինչ դեռ անպատրաստ էր, հարկադրուած էր միւս նախարարաց հետ միաբանիլ եւ յետ դարձնել զնա: — Այս դէպքն ստոյգ թէ անստոյգ, սակայն այդ ոգին ցոյց տուած է Փարպեցին՝ սպարապետի դարձին համար մարզպանին ցուցած հոգածութեան մէջ:

տարումն մամիկոնեան սպարապետին վերայ
 կը հաստատէ: Տէրպօղոսեան, որ ցարդ երկու
 պատմչաց խօսքերը միմեանց հետ համեմատելով
 կը յառաջանար, այսուհետեւ կը կարդայ զԵղիշէ միայն, եւ կը չափէ զնա
 իւր երեւակայութեան մէջ շինած Ղազարայ
 հետ, ըսելով թէ վերջինս « մեծամեծ եւ զօրաւոր
 առաւելութիւններ չէ շուայլում Վարդանի »:
 Մենք կը տեսնենք, որ սորա ըսածներն՝ եթէ
 չափաւոր եւ եթէ չափազանց՝ միշտ աւելի
 շուայլ են քան զԵղիշէին* : — Յառաջ
 տանինք Փարպեցւոյն ընթերցումն :
 Ներկայ գլխոյս առաջին խնդրոյն մէջ տեսնանք
 հայոց սպատամբութեան խորհուրդը : Հոն,
 կ'ըսէ Ղազար, Վարդան էր՝ որ միւս նախարարաց
 գլուխ կանգնած, մարգպանէն բոլորովին
 անկախ՝ կը կազմէր զայն, կորովի ձայնիւն
 գոչելով. « Մինչեւ ցերբ հանդուրժեմք
 թագուցանել զճշմարտութիւնն... յայտնի
 լուսով զնասցուք իբրեւ ի տուրնջեան »
 եւ այլն (176) : Եւ նոցա հետ ելնելով Վասակայ
 առջեւ, կը ստիպեն հետեւել իրենց .

* Փարպեցին է՝ որ ամէն անգամ Վարդանայ ա. նունը տալու համար՝ ընդհանրապէս երկու եւ երբեմն մի տող կը նուիրէ նորա պատուոյն. « Սրբոյ (կամ մեծի կամ երանելի) առն Վարդանայ՝ տեառն մամիկոնէից եւ հայոց սպարապետի » (156. 8, 62, 5, 9 եւ այլն). ուր Եղիշէ բաւական կը համարի ըսել լոկ « սպարապետն » կամ « Վարդան », կամ թէ շատ՝ 4-ով կամ 5-ով մակդիր մ'այլ աւելի, եւ այն՝ քիչ անգամ :

հոս է՝ որ կը նշաւակէր պատմիչը մարդպանի տկարութիւնն ուխտապահից զօրութեան առջեւ, որ ի հարկէ առաւելապէս կը կենդրոնանար նոցա գլխաւորին մէջ:

Յիրաւի կը կարգանք նոյն պատմչին քով թէ Վասակ ապստամբութեան սկիզբն ինքզինքն ազգին կուսակից ցոյց տալով, « ստիպեալ գերանելի սպարապետն » (183) օգնութեան գնալ աղուանից: Սակայն ստիպել մի, որ եթէ իշխանական լինէր, պիտի չկարենար հպատակը « պահանջել » (Տէրպօղբառիւ) եւ ըսել՝ թէ « պարտ է մեզ նախ զորս առաքեմքն առ կայսր՝ արձակել. եւ ապա զոր ինչ հրամայեսցես ինձ՝ առնեմ անխափան » (183-4): Հրաման եւ պահանջ իրերաց հետ չեն յարմարիր. մանաւանդ այնպիսի պահանջ մի, որ բոլորովին հակառակ էր մարդպանի նպատակաց, — որոյ համար իսկ յետոյ գաղտնապէս փութաց խափանել զեսպանութեան արդէն անյաջող արդիւնքը. — եւ սակայն նախ կը կատարուի այն, որով կ'իմացուի՝ թէ Վասակ չկարաց դիմադրել, եւ յետոյ կը մեկնի Վարդան: Նոյն տեղը Ղազար նա եւ հետեւեալ բարձրագոյն դիրքը կու տայ սպարապետին. « Առեալ ընդ իշր ի տանուտերացն հայոց » (185) զանոնք՝ զորս ինք կ'ախորժէր. եւ նոքա « ինքնայօժար փութով » կը հետեւին իրեն. իսկ մարդպանը՝ միայն « կազմեալս առաքէր ընդ նմա » (186): Եթէ Վարդան եւ այլք հպատակ լինէին Վասակայ այնպէս՝ ինչպէս մեր քննա-

դատը կը կարծէ, ոչ սպարապետը կրնար ինքն ընտրել իւր մարտակիցները, եւ ոչ սոքա իրենց ազատ կամօք հետեւել անոր. այլ մարզպանը պիտի ընտրէր եւ յղէր: Նա եւ չէր կարելի՛ որ փոքր մի յառաջ Վարդանէն եւ նախարարներէն առիպոռոյն (յապստամբութիւն) այժմ ինքն առիպէր գանոնք: Արդ, Ղազարայ խօսքերը կամ հակասական են, — ուստի եւ առիպելը կամ հրամայելն անհիշդ, — եւ կամ այդ բառերը պէտք է հասկանալ փոռքացնել յորդորմամբ: Այս իմաստիւ կը համաձայնի Եղիշէի հետ՝ թէ նախարարք միաձայնութեամբ զօրքը « բաժանէին », զՆերշապուհ « գումարէին » սահմանապահ, երկրորդ գունդը « տային » Վարդանայ, երրորդը « տային » Վասակայ՝ զՀայաստան պահելու. եւ սա ըստ իւր աստիճանին կը յորդորէր սպարապետը՝ գնալ փութով յօգնութիւն վտանգեալ աղուանից: — Յիրաւի՛ Եղիշէի քով այլ կը տեսնենք Վասակայ տու Սերուխտ նամակին մէջ հետեւեալ բառերը. « քակեցի, բաժանեցի, հեռացուցի, ցանեցի ցրուեցի, զգունդն երրորդ (կարդա երկրորդ) արարի ընդ Վարդանայ յաղուանս » (128). իբր թէ ամէն ինչ ինք կը գործէ. բայց հասկանալի է՝ որ իւր մարզպանութեան սովորական ոյժը եւ արդիւնք կ'ուզէ դեռ ցոյց տալ պարսից՝ ըստ իւր «այլ ընդ այլոյ ստութեան»: Մի՛ գուցէ եւ Փարպեցին սիւնեցւոյն այդ խօսքերէն խաբուած՝ հանած լինի «ստիպել» եւ «հրամայել» բառերը:

Մինչեւ Վարդանայ հեռանալը կը ծածկէր Վասակ իւր նենգութիւնը. այժմ եկեր հասեր էր ժամանակն՝ որ բանայ իւր դիմակը. ասոր համար իսկ կը շտապեցնէր զսպարապետը, եւ ոչ թէ աղուանից փրկութեան փութով: Եւ երբ կը մեկնի նա, այն ժամանակ կը համարձակի ձեռնարկել իւր դաւաճանութեանց: Տէրպօղոսեան «կասկածաւոր» կը գտնէ Եղիշէի քով «Վասակի հակաքրիստոնէական գործերը այն ժամանակ, երբ Վարդան աղուանքում էր»: Իւր պարտքն է Եղիշէի ամէն ըսածին վերայ տարակուսել, իսկ մերն՝ իւր անտեղի կասկածները ցրուել՝ համեմատութեամբ ընդ Ղազարայ: Արդարեւ տեղ մի, ուր երկու պատմիչք բոլորովին համաձայն երթան, այս կէտն է: Մենք ցոյց կու տանք միայն նոցա էջերը, թողլով ընթերցողաց կարգալ դանոնք. ինչպէս, յետ մեկնելու սպարապետին՝ ծածուկ գրելը Վասակայ առ Սեբուխա եւ խրախուսելն զնա Վարդանայ դէմ (Եղ. 128. եւ Ղզ. 187-8). յետ յաղթութեան սպարապետին՝ գուժկան հասնելն Հայաստանէն՝ թէ մարդպանն առ ոտն կոխեց իւր երգումն, պարսից հետ միացաւ, հայոց բերդերը գրաւեց, նոցա ընտանիքը ցրուեց եւ բանտեց (Եղ. 135,6. եւ Ղզ. 194,5): Ահա ասոնք են նորա հակաքրիստոնէական ճշմարիտ գործերը, վկայուած նա եւ ի Փարպեցւոյն: Զասոնք, ինչպէս ըսինք, իսկոյն Վարդանայ հեռանալէն վերջ կը գործէ նա. եւ ի ներկայութեան նորա չսկսելն յայ-

տնի փաստ մ'է դարձեալ՝ թէ կը վախէր
անորմէ, ուստի եւ տկար էր քան զնա :

Այդ դժնդակ գործերով սիւնեցին բոլորովին խզեց իւր ընդ ուխտապահից ունեցած կեղծ կապը : Այդ օրէն երկու կուսակցութիւնքն յայտնապէս իրարմէ զատուեցան եւ իրարու դէմ դարձան, միոյն գլուխ կանգնելով Վասակ, եւ միւսոյն՝ Վարդան : Այս երկու պարագլուխք իրերաց այնպէս յայտնի հակառակ գործիչներ եղան, որ սիւնեցին զհայս սպարապետէն զատելու համար՝ կը խրատէր եւ կ'ըսէր. « Ի բաց դառնայք ի խրատուէ եւ ի բանից Վարդանայ, եւ մի կորնչիք ընդ դմա » (Ղզ. 198) : Զայս կը հաստատեն Եղիշէի բոլոր պատմածներն այլ այդ ժամանակամիջոցին վերայ :

Սակայն նորա աւանդածները Վարդանայ յաղուանից դարձէն յետոյ՝ Տէրպօղոսեան իւր սովորական ոճով « ամբողջապէս կասկածելի » կը դատի, « նախ՝ Եղիշէի հակասութիւններով, եւ երկրորդ՝ Ղազարի նրանց մասին լռութիւն պահպանելովը » . ըստ իրեն՝ « ոչ մոլեռանդ ամբօխը * , եւ ոչ անձնական թշնամիները չհամարձակուեցան բացարձակապէս Վասակի դէմ իրենց ոյժը ցոյց տալ, մինչեւ բոլորովին այլ դրդուսից ** առաջացած 451 թուի ճակատամարտը » :

* Եթէ սիւնեցւոյն հետ արեւուն երկրպագէին, այն ժամանակ՝ կարծեմ՝ Տալեռանդ չէին լիներ :

** Ո՞րն է այդ « այլ դրդուսն » . ինչո՞ւ այդպիսի հետաքրքրիչ տեղեկութիւն մի կը ծածկուի մեզմէ...

Երա՛գ է, երա՛գ. Եղիշէի « հակասութիւն-
ներն » արդիւնք են՝ դեռ Վասակայ ազդե-
ցութիւնը քննադատին յարտաքին եւ ի ներ-
քին զատել շկարենալուն: Իսկ Փարպեցւոյն
ըռոքիւնը եթէ փաստ մ'է, ապա եւ բոլոր այն
դիպուածներն՝ որ նորա քով կան եւ Եղի-
շէի քով կը պակասին, առ հասարակ սխալ
պիտի համարինք, որ հակառակ է ողջմտու-
թեան: Թէ Ղազարայ լռութիւնն ո՛րչափ զօ-
րութիւն ունի, պիտի տեսնենք գլխոյս շորրորդ
խնդրոյն մէջ: Իսկ քննադատին վերջին խօսքը
համարելով հանդերձ՝ թէ ստոյգ է, Վասակ
ինչ խեղճ մարդ եղած պիտի լինի՝ որ իւր
« իշխանութեան տակ » եղող երկչոտ թշնա-
մեաց « շկարողացաւ յաղթել » (նոցա ձեռ-
քով յառաջացած) ճակատամարտը հեռացը-
նելու գործում », եւ այն՝ « Հայաստանի
յենման կէտն իւր ձեռին » ունենալով: Այս
խօսքերը պարզապէս կատակերգական են:

Իսկ իրն ուրիշ է բոլորովին. զոր իմա-
նալու համար՝ բաւական է նկատել զՎարդան
Աւարայրի դաշտին մէջ, Հայաստանի
զօրութեան մեծ մասն ի ձեռին՝ կռուելով ոչ
միայն Վասակայ եւ նորա կուսակցաց, այլ
եւ նոցա մարտակից պարսից ահագին զօրու-
թեան դէմ: Այդ ոյժը Վարդան պատերազմի
օրը չէր կարող ստանալ, այլ հարկ էր կա-
նոռիս պատրաստած լինել զայն եւ կանոռիս
կազմակերպած իւր կուսակցութիւնը Վասա-
կայ դէմ: Եթէ այդպէս շինէր, եթէ ժա-
մանակէ մ'ի վեր սպարապետը « մարզպանի

իշխանութեան սահմանից դուրս անկախ գործիչ » դարձած չլինէր՝ եւ քան զնա զօրաւոր գործիչ, սիւնեցին ինչպէս կրնար թոյլ տալ՝ որ նա պատերազմ յարուցանէր իշր եւ պարսից դէմ: Եթէ « ապստամբութեան գլուխը կանգնողներից մինը ինքը մարզպանն էր », ուրեմն իւր կուսակիցներն իւր դէմ պատերազմեցան, որ ծիծաղելի է: — Խնդիրն աւելի եւս պարզելու համար՝ անգամ մի հաշուենք երկու պարագլխաց սեպհական ուժերը:

Համաձայն վկայութեամբ Եղիշէի (127) եւ Ղազարայ (195), Վասակ երբ Վարդանայ յաղուանս գտուած ժամանակ ազգին դէմ դարձաւ, իւր հետ ունէր եօթն նախարար՝ իրենց զօրօք. « եւ զայլս բազում զօրս յարքունի տանէն էարկ յինքն, և զսեպուհս ոմանս յայլմէ տոհմէ », կ'ըսէ Եղիշէ: Սա այլուր (160) երկու նախարար եւս աւելի կը գնէ: Այս է ահա Վասակեանց ճիշդ թիւն, որոյ յետոյ աճած լինելուն ոչ մի ակնարկութիւն չենք գտներ պատմչաց քով:

Իսկ Վարդանայ կողմն՝ Աւարայրի մէջ Եղիշէ քսան եւ մի նախարարաց անուն կուտայ, եւ կը յաւելու. « եւ քողեանքն եւ զօրքն ուղտունեաց * եւ ամենայն գործակալքն

* Վարդան ուղտունեաց զօրքը իւր ազդեցութեամբ բաժնեց նոյն տոհմի Արտակ իշխանէն, եւ վահեւունեաց զօրաց կէսը կամ « գունդն » իրենց Գիւտ իշխանէն, որք մարզպանին կողմն էին: Իրեն ձգեց նոյն իսկ Վասակայ երկու եղբորորդիքը Բարգէն եւ Բակուր (Եղ. 166):

արքունի իւրաքանչիւր զօրօքն հանդերձ » (173-4). եւ գնդապետաց մէջ կը յաւելու Մոկաց եւ Վանանդայ իշխանները (204). իսկ ինն անկելոց մէջ՝ գնունին Վահան եւ սրուանձտեան եղբարքը (210): — Փարպեցին եւս կը յիշէ Աւարայրի անկեալներն ինն հօգի (313), նոյն գնդապետներն յանուանէ, եւ Միհրչապուհ մարդպետն եւ առաւելեանց իշխանն աւելի (210). ուրիշ տեղ մ'այլ մնացածներէն զոմանս, « եւ այլ տանուտեարք եւ սեպուհք, եւ բազումք ի զօրացն հայոց » (185), թողլով մեզ կարդալ դանօնք յԵղիշէն:

Բայց սոքա միայն չէին Վարդանայ կուսակիցները. նորա կողմն էին նա եւ այն քանի մի նախարարք եւ բազմաթիւ սեպուհք, որք յետոյ բանտուեցան ի Պարսկաստան՝ մեզ յառաջածանօթ միւս կուսակցաց հետ (Եղ. 342, եւ Ղզ. 221, 55-6). որ թէպէտ բոլորը չմտան ի պատերազմ, բայց ապստամբութեան ժամանակ գործակից էին սպարապետին, եւ ասոր համար իսկ բանտուեցան յետոյ: Ուրեմն Վարդանայ նիզակակցաց միագումար թիւն ըստ երկուց եւս պատմչաց իբր հիկնգ անգամ աւելի կը լինի քան զՎասակայն. եւ նոցա մէջ շատերը « մեծամեծ նախարարք » (Եղ. 211) կամ « աւագ նախարարք » (Փրպ. 211) էին՝ սկսեալ յարծրոռնռոյն Ներչապհոյ. որոց ամենուն սիրտը եւ կամքն իւր ձեռաց մէջ ունէր մեծ սպարապետը:

Այս գումարին բնական հետեւանք մ'է Աւարայրի զօրաց 66,000 թիւը, զոր նոյն-

պէս անտեղի է « կասկածելի » կարծել, ըստ որում Ղազար զայն չէ յիշած: Նա զայն չի յիշեր, բայց անոր տեղ ուրիշ թիւ մ'այլ չի դներ: Մենք իւր լռութիւնն այսպէս կը մեկնենք. նա տեղեկանալով Եղիշէն (211) հայոց կողմանէ անկելոց « հազար երեսուն եւ վեց » թուոյն, կ'աւանդէ զայն մտադրութեամբ (214). կ'աւանդէ նոյն աղբերէն նա եւ պարսից անկելոց « երեք հազար հինգ հարիւր քառասուն եւ չորս » թիւը*: Արդ, եթէ հայ պատերազմողաց թիւն այլ Եղիշէի ըսածին հետ նոյն լինէր, պիտի նոյնպէս յիշէր եւ զայն. եւ եթէ տարբեր, աւելի սիրով պիտի յիշէր. եւ զի բնաւ չէ յիշած, ուրեմն կը հետեւի՝ թէ անոռչադրոռքեամբ է լռեր անոր մասին:

Արդ, քանի որ Վարդան այդչափ զօրութիւն ունէր, չէր կարող մեծ պատերազմէն յառաջ լուռ եւ անշարժ մնալ, եւ չզարնուիլ չհալածել յայտնի դաւաճանը՝ մինչ դեռ պարսիկք անոր օգնութեան չէին հասած: Եղիշէի պատմածներն ոչ միայն հաւանական, այլ եւ հարկաւոր են: Հարկ է հաւատալ՝ թէ Վարդան իւր յաղթական դարձիւ յաղուանից՝ սարսափ ազդեց սիւնեցւոյն տկար կուսակցութեան վերայ, եւ ուրացողը շնչասպառ

* Ղազար կ'ըսէ դոցա համար՝ թէ « ստուգիւ համարեալ պարսիցն մեզ՝ տեղեկացեալք ի զօրագլխացն պարսից » (214). պատմողները շատ են եւ անորոշ. բայց անտարակոյս նոցա մին այլ Եղիշէն էր:

ապաւինեցաւ իւր աշխարհը, որոյ ետեւէն գնդեր արձակեց Վարդան, աւերեց նորա գաւառները, սովի բռնեց եւ ստիպեց շաղիղ ուտել, եւ շարաշար հարուածեց (137-8), մինչեւ հասաւ Միհրներսեհ (152): Հարկ է նոյնպէս հաւատալ՝ թէ « բռնացեալ ունէր ղթագաւորանիստ տեղիսն » (138, 72). եւ մինչեւ մեծ պատերազմին օրը « դեռ եւս ինքն ունէր զամենայն աշխարհն » (173):

Եղիշէի այն խօսքը՝ թէ Վասակ « շարժեաց եւ շփոթեաց զաշխարհն հայոց, մինչեւ զբազում եղբարս հարազատս քակեաց ի միմեանց, ոչ եթող միարան զհայր եւ զորդի » (165), կ'ակնարկէ այն հանգամանքը՝ որ մի եւ նոյն տան անդամներէն զոմանս խարէութեամբ իւր կողմն յանկոյց եւ ամանք Վարդանայ կողմն մնացին. ինչպէս՝ Գաղիշոյ եւ Խորէն խորխոռունիք, Արտէն եւ Խոսրով գաբեղեանք, Վարազշապուհ եւ Արտակ պալունիք եւ այլն*. նոյնը գործեց անշուշտ եւ ռամկին մէջ: Բայց այս կը ցուցնէ՝ թէ ինչպէս կազմեց իւր կուսակցութիւնը, եւ ոչ բնաւ թէ իւրն աւելի զօրաւոր էր քան զսպարա-

* Սոցա համար է որ կ'ըսէ Եղիշէ, թէ Վարդան « փոխանակ յետս կացելոցն՝ որ ելին զհետ իշխանին սիւնեաց, զեղբարս կամ զորդիս կամ զեղբարցն որդիս ի տեղի նոցա մատուցանէր, եւ զիւրաքանչիւր զօրս տան նոցա (զորս ըստ օրինի պարտէին տալ թագաւորին կամ յայնժամ սպարապետին), զի դեռ եւս ինքն ունէր զամենայն աշխարհն » (173):

պետին. եւ արդէն այդպիսի բռնագրօս կու-
սակցութիւն մի պէտք է տկար լինէր միշտ:

Վերջապէս՝ Վարդան թէպէտ ըստ Տէրպօղոսեանի «անհմուտ զօրավար» մ'էր, բայց եւ այնպէս յաջողեցաւ իւր ազդեցութեամբ այդպիսի ահագին ոյժ մի ստանալ ընդդէմ մարդպանին. եւ Աւարայրի մէջ պարսից եւ սիւնեցւոյն միացեալ զօրութեանց դէմ ելնելով՝ ինչպէս ըսինք, կրցաւ՝ եթէ ոչ յաղթել, որ անկարելի էր Հայաստանի ոչ միայն փոքրիկ իրնէ՝ այլ եւ պառակտեալ զօրութեամբ, բայց գէթ աւելի քան եռապատիկ կորստեան մի եւ ծանր մնասուց հարուածը տալ թշնամեաց, եւ ժառանգել չքնաղ պսակը բարոյական յաղթանակի, որով սանձահարեց յանդուզն ձգտումները պարսից եւ նոցա սիւնեցի արքանեկին, «որ կամէրն թագաւոր լինել մեղօք հայոց աշխարհին» (Եղ. 247, 157. Ղգ. 227):

Մենք հոս կը յիշատակենք միայն նոյն ինքն դարձեալ Փարպեցւոյ խօսքերը, թէ երբ Յազկերտ լսեց մամիկոնեան դիւցազին մահը, «յահաւոր սուգ ընկղմեալ խռովէր՝ յիշելով զքաջութիւն առնն. եւ զլաւութիւնն՝ զոր արարեալ էր ընդ թշնամիս բազում անգամ ի վերայ աշխարհին արեաց՝ եցոյց» (215, 33). եւ դատաստանի մէջ Վասակայ երեսին կ'աղաղակէր՝ թէ դու եղար պատճառ մահուան նորա, «զոր եւ կայսր եւ կամ հոնաց արքայ բռնութեամբ յինէն հանել կամէին, ամենայն արեաց ուժովս կռուէի եւ շտայի հանգչել, մինչեւ այսրէն յիս հանէի» (252):

Եւ այդ բոլորը « անհմուտ » եւ հետեւաբար տկար զօրավարի մի համար: Մեր միտքը չի հասներ այս խոր քննադատութեան:

Այժմ կնքենք մեր տեսութիւնքը: Տէրպօղոսեան զԵղիշէ կողմնասէր գտաւ՝ Վարդանայ յաջողութիւններ ընծայելուն համար. եւ հասկասական՝ Վասակայ եւս ընծայելուն համար. իսկ այդ թերութիւններէն ազատ պիտի լինէր, եթէ ամենայն յաջողութիւն եւ զօրութիւն միայն Վասակայ տար. այս ինքն՝ եթէ ծայրագոյն կողմնասէր լինէր: Ընդ հակառակն՝ մենք եւ առ հասարակ լրջամիտ քննադատութիւնն Եղիշէի այդ վարման մէջ կը տեսնենք ճշմարիտ անկեղծոքիչն մի՝ երկու կողմանց առաւելութիւնքը եւս անպատրուակ իւր ընթերցողաց առջեւ դնելու, ուրով բոլորովին հաւատալի կը լինի հասարակաց մտաց:

Դ. Ի լրումն առաջիկայ խնդրոց քննութեան՝ ակնարկ մի պարզենք մեր քննադատին ծանօթութեան մի մէջ կատարած հարեւանցի դիտողութեանց վերայ:

Նա կը վկայէ՝ թէ Եղիշէի մէջ կան ուրիշ « բաղմամբիւ կասկածաւոր տեղեկութիւններ, որոնք առքեկտիւ պատմագրողի միտումից են առաջացել » . եւ թողլով զանոնք որ ընթերցողք գտնեն՝ համեմատելով ընդ Ղազարայ, ինք ցոյց կու տայ միայն այս երկուքը. առաջին՝ « Վարդանի եւ Սերուխտի ճակատամարտը կուրի ափին », եւ երկրորդ՝ « Վասակի գործունէութիւնը 451 թուից յետոյ »:

Գալով առաջնոյն, ընթերցողք կարող են՝
 թողլով քանի մի անկարեւոր հանգամանքները,
 տեսնել երկու պատմչաց քով զուգընթաց
 ցութիւն գլխաւոր ամբողջութեան մէջ: Զոր
 օրինակ, հայոց սակաւութիւնը եւ պարսից
 բազմութիւնը (Եղ. 129. – Ղգ. 189). ճա-
 կատամարտին տեղը եւ պարսից պատրաս-
 տութիւնը (Ե. 129. – Ղ. 188,90). յարձա-
 կումն, թշնամեաց խորտակումն, դիմաքսեան
 Մուշի մահն ի պարսից, եւ լինաց Վուր-
 կան յԱրշաւրէ (Ե. 131. – Ղ. 190, 1, 2).
 թշնամեաց շատից գետամոյն լինելը (Ե. 132.
 – Ղ. 192). անտի Վարդանանց դիմելը հո-
 նաց պահակին վերայ, կոտորելը պարսիկ զօր-
 քը, պահակը Վահան աղուանի յանձնելը
 (Ե. 133,4. – Ղ. 193), եւ հոնաց հետ դաշն
 դնելը (Ե. 134. – Ղ. 194): Ասոնք են կռուոյն
 էական մասունքն՝ անթերիք երկու պատմչաց
 քով:

Փարպեցին յետ այս անցից չունի աղուա-
 նից մէջ Վարդանանց յարձակումն պարսիկ
 բերդից վերայ եւ այրելը, տեղւոյն մոզաց
 կոտորածը, Ապակոհի լերանց մէջ ապաստա-
 նած աղուան նախարարաց դարձն եւ գոր-
 ծակցութիւնը հայոց հետ (Եղ. 132–3), որք
 բնական հետեւանքներ են յաղթութեան,
 ուստի եւ հաւատալիք: Ինչպէս եւ Եղիշէ
 չունի այն տեղեկութիւնքը, թէ ի նոյն մար-
 տին Արշաւիր տղմի մէջ խրելով, ձիէն կ'իջ-
 նէ եւ հետիոտս կը սպաննէ զՎուրկն, մի
 մոյկը տղմին մէջ կը թողու, եւ ձին եւ զէնքերը

քարշելով հանելով ի ցամաք, « անվեհեր քաջաբար նման թռչնոյ յերիվարն հեծանէր » . եւ յետոյ Աուր գետէն փախչող թշնամեաց ետև նետեր ձգելով, նաւավարքը եւ զայլս չարաչար կը խոցէ, « որոց ընդ տապալել վիրաւորացն՝ կործանեիև նաչքն », նաւավարք եւ զօրապետք (Ղգ. 191-3) : Դիպուածք՝ գեղեցիկ իրենց մէջ, այլ ինչպէս ըսինք յառաջ՝ վիպականք քան պատմականք :

Գանք երկրորդ խնդրոյն : Մինչ դեռ Փարպեցին յետ Աւարայրի պատերազմին իսկոյն կը պատմէ Ատրորմզդի մարզպան նստելը եւ Մուշկանայ դարձն ի Պարսկաստան (214,5), Եղիշէ ընդ մէջ այդ երկու կետից դեռ ուրիշ գործեր կը պատմէ Ասասկայ համար : Այսպէս, նորա յետ պատերազմին գործադրած խաբերայ հնարից վերայ համառօտ տեղեկութիւն մի տալով ի վերջ վեցերորդ յեղանակին, եօթներորդի սկիզբն մանրամասնութեանց կ'իջնէ եւ կ'ըսէ, թէ Մուշկան նորա խորհրդով եւ գործակցութեամբ կ'երթայ կը պաշարէ ամրոց մի, ուր ապաստանած էին հայոց գունդ մի, կաթողիկոսն եւ քահանայք, եւ պաշարուածներուն սուտ երդումն կու տան՝ որ իջնեն (215). քաջն Բակ եօթն հարիւր հոգւով դուրս կ'ելնէ գիշերով եւ կը փախչի (216). մնացեալները սովի պատճառաւ կ'իջնեն եւ կը գլխատուին (216). կ'իջնեն եւ ս. Յովսէփ, Աեւոնդ եւ այլ քահանայք եւ կը կալանաւորուին, իսկ ոմանք կ'արձակուին (217). այլուր եւս կը

յիշեցնէ Արշենի (222), Սամուելի եւ Աբրահամու « ըմբռնելն ի կապանս յուրացեալն Վասակայ » (229) :

Ղազար այս բոլորին վերայ լռութեամբ կ'անցնի հոն՝ ուր պէտք էր յիշել. սակայն ուրիշ տեղեր համառօտ ակնարկութեամբ փոքր ի շատէ կ'ամբողջացնէ զանոնք : Այսպէս՝ Վարդանանց նահատակաց մէջ հաշուելով այնպիսիներ՝ « զորս յամրոցացն իջոռցեալ ապակին սրով » (214). եւ թէ « իշխանն սիւնեաց Վասակ » նախ քան զինք կ'ուղարկէ ի Պարսկաստան « ի սուրբ քահանայից հայոց՝ զորս կաշեալ էր նախագոյն (ինքն Վասակ) եւ եղեալ ի տեղիս տեղիս յամուրս բերդիցն սիւնեաց. զսուրբ երէցն Յովսէփ, որ զկաթողիկոսութեան ունէր զաթոռ ի ժամուն, եւ զտէր Ղեւոնդ, եւ զքահանայսն Արածայ զտէր Սամուէլ եւ զտէր Աբրահամ » (222) : Արդ թող տեսնէ մեր քննադատը՝ թէ որչափ կը խաբուի, երբ Ղազարայ լռութիւնը փաստ կ'առնու Եղիշէի դէմ. եւ թէ ինչպէս Վասակ իւր հակաքրիստոնէական եւ ազգադաւ գործերը շարունակեց եւ յետ պատերազմին, արհամարհելով հազարաւոր անմեղաց արտասուքը (Եղ. 222) :

Այդ դառն գործերը շատ բնական կը գտնենք, երբ կը նկատենք նորա մեծագոյն շարիքը՝ պատերազմը դեռ յառաջ վարելու հայոց եւ մամիկոնեան Հմայեկայ դէմ՝ Խաղտեաց լերանց վերայ եւ Տայոց մէջ (Ե. 222, 4. Ղ. 216, 9), « այրընտիր բազմութեամբ ի

պարսից եւ ի սիւնեաց » (Ղ. 216), Ատրորմիզդայ * հետ՝ որ յայնժամ դեռ միայն « գործակից էր զօրավարին » Մուշկանայ (Եղ. 227). մինչեւ սա մարզպան կարգուելով փոխանակ Վասակայ, խաղաղութիւն ըրաւ, եւ այնպէս եկան ժողովեցան նախարարք եւ սիւնեցւոյն հետ ի դուռն գնացին դատաստանի :

Հոս անգամ մ'այլ կը տարածայնին երկու պատմիչք. Փարպեցին այդ յետ պատերազմի կռիւներէն յառաջ արդէն մարզպան կը դնէ զԱտրորմիզդ, եւ զՄուշկան դարձած ի պարսըս (215-6) : Իսկ ըստ Եղիշեայ՝ Ատրոր-

* Ո՞ր ազգէ էր դա : — Եղիշէ այսպէս կը գրէ. « Յայնժամ դմի ոմն յաւազ նախարարացն, Ատրորմիզդ անուն, որոյ իշխանութիւնն իսկ խառն էր ընդ հայոց աշխարհին » եւ այլն (227) : Վերջին բացատրութիւնը կը ցուցնէ՝ թէ նա օտար ոմն էր, այս ինքն պարսիկ : Նոյնը կը յայտնէ եւ անունը, սեպհական տոհմին անյիշատակութիւնը. եւ այն հանդամանքն, որ ի դատ կուչեց զՍահակ եղս. եւ զՄուշէ՝ մի մի ատրուշան քանդելուն համար (228-9), զոր միայն կրակապաշտ մի կրնար յանցանք համարել : Իսկ Ղազար կը գրէ. Յազկերտ « զԱտրորմիզդ ոմն անուն՝ յաշխարհէն հայոց՝ (ուրիմն ազգաւ հայ) մարզպան հրամայէր թողուլ » (215) : Այդ վրիպակը սրտուզ է Եղիշէի « յաւազ նախարարացն » բացատրութեան սխալ հասկացողութեան, այս ինքն՝ փոխանակ պարսից՝ հայոց նախարարներն իմանալուն : Այլ է, եթէ գրչագրաց « յաշխարհէն հայոց » բնագրին մէջ եղած լինի « յաշխարհէն հայոց » . յայնժամ այլ եւս հայ չենք իմանար զԱտրորմիզդ :

միզդ իւր մարդպանութենէն վերջ այլ եւս չկռուեցաւ. « Եմուտ յաշխարհն հայոց սիրով խաղաղութեամբ » (228-33). եւ Միհրնեբ-սեհն այլ « զաշխարհն հրամայէր սիրով նու-անել » (230): Ղազար եւս մէջ կը բերէ այդ խօսքերը, թէ Յազկերտ զնա մարդպան կարգելու ժամանակ յանձնեց՝ « զմարդիկն հայոց չընդոստուցանել, այլ սիրով նուա-նել » (215). եւ նա իւր իշխանութեան ա-ռաջին օրէն « բազում թուղթս խաղաղու-թեան առնէր ի տեղիս տեղիս հայոց աշխար-հին՝ թէ եկայք շինեցարուք » եւ այլն (216): Ուրեմն հակասական է այնուհետեւ կռու-ելն. այլ ըստ Եղիշէի հարկ է ընդունել, թէ նա յիշեալ կռիւները կատարեց՝ մինչ Նիւսադաւուրտ չէր ելած Հայաստանէն, (եւ-քը տես յԵղ. 226), եւ ինք դեռ մարդպան չէր:

Եղիշէ կ'ըսէ դարձեալ ի Պարոկաստան գնացող նախարարաց համար՝ թէ « կամօք չո-գան » (241,33), իսկ Ղազար՝ թէ Ատրոր-միզդ « նենգով նուանեալ զմարդիկն՝ կալաւ զամենեսեան եւ տայր խաղացուցանել ի դու-ռնն արեաց » (221): Սակայն դժուար է որ երեսուն եւ ութ իշխանք եւ սեպուհք այդ-պէս միամտութեամբ ի միասին ծուղակի մէջ բռնուած լինին, եւ մին միւսոյն խաբուելէն խրատուելով՝ թակարդէն զգուշացած չլինին. եւ կամ « սիրով խաղաղութեամբ » եկած մարդ-պանը դեռ « նենգ » գործածած լինի. եւ ստիպուած ենք Եղիշէին իրաւունք տալ:

Կրօնական ոգին երկոշ պատմչաց քով. —

Եպիսկոպոսք ապատամբոշքեան շարժիչք չիին. — Վասակ դարձեալ նոյն ինդրոյ մեջ. — Վարդան վերատին նոյն ինդրոյն մեջ. — Եկեղեցականաց ազդեցոշք իշնն ապարայետին վերայ :

Մոռացումն նախարար ըսածներուն, օդոյ վերայ շինուածներ, դատողութեան շփոթութիւն, զարմանալի նորութիւններ. ահա ինչ որ կը տեսնենք Տէրպօղոսեանի յօդուածոց երրորդ մասին մէջ :

Այն Փարպեցին, որ նախորդ մասանց մէջ եւ դեռ ներկայիս վերջն անգամ կը համարուի՝ թէ « հոգացել է՝ բերել պատկառելով ստուգագրութիւն անպարսաւ յականջս իմաստասէր լսողաց », եւ « զբնաւն ողջախոհ զգուշութեամբ բերել ի յայտնութիւն » (17), հոս յանկարծ նոյն « Ղազար եւս միակողմանի կուսակցական պատմիչ է » դարձեր. ըստ որում իբրեւ « եկեղեցական անձն՝ » հակառակ է Վասակայ, եւ չէ զգուշացեր « թափելու իւր սրտի մաղձը քրիստոնէութեան հալածիչների գլխին » :

Քննադատին այլ նորութիւնները տեսնելէ յառաջ՝ մերձենանք նախ խնդրոյ մի զոր կը յուզէ նա :

Ա. Փարպեցւոյն մէջ նա կը գտնէ « թե-
րութիւն » մի, որ սովորական է, կ'ըսէ, մեր
պատմչաց. այն է՝ « պատմողական սճին կրօ-
նական ոգի ներշնչել, սրբագործուած ձեւ
ու կաղապար տալ » սրտարուղիս աղօթիւք,
ս. գրոց յարմար օրինակներով, վկայութեամբք
եւ այլն: Այդ թերութեամբք վարակուած կը
տեսնէ եւ զՆղիշէ. սա հոս եւս գերծ չէ իւր
անողոք քննադատին անվերջ դժգոհութենէն.
եւ հարկադրուեր է յիշեալ թերութեան մէջ
անգամ յետին տեղի բռնել քան զՂազար-
ահա թէ ինչպէս:

Փարպեցին այս « առաւելութիւնն » ունի
եղեր, որ ս. գրոց օրինակաց եւ աղօթից
հետ չի հիւսեր պատմական իրողութեան նը-
կարագիրը, այլ զատ կը պահէ. այնպէս՝ որ
զանոնք դուրս թողլով, կը մնայ գուտ պատ-
մութիւնը շարայար: Իսկ Նղիշէի մէջ, կ'ը-
սէ, անկարելի է այդ բաժանումն ընել՝ ա-
ռանց խանգարելու պատմութեան կապը: Այս
զանազանութիւնը « դիտող աչքի համար նը-
կատելի է », սովորական աչքն անկարող է
տեսնել:

Դիցուք՝ թէ այդ այդպէս է: Սակայն մենք
գիտէինք, թէ այն հանգամանքն՝ որ չէ կա-
րելի գրուածէ մի պակասեցնել խօսք կամ
տող մի՝ առանց խանգարելու զայն, գեղեցիկ
եւ հազուագիւտ ձիրք մ'է. եւ Նղիշէ՝ որ
ճոխացած է այնու, մեզ ծանօթ գրական աչ-
խարհի մէջ այդ մասամբ գովելի եւ արժա-
նաւոր մատենագիր համարելի է: Նոյն յատ-

կութենէն, կ'ըսէ, զուրկ է Ղազար: Արդեօք ինչո՞ւ զուրկ է. չենք կարծեր՝ որ խորհած լինի նա, թէ օր մի պիտի գայ քննադատ մի, որ իւր չպատմական կոտորները զատէ (ծանօթութեան մի մէջ) պատմականներէն, եւ նորա զիւրութեան համար որիչ որիչ զետեղած լինի վանոնք: Նա եւ չէ կարելի հաստատել, որ զայնս աւելորդ համարելով՝ այնպէս գործած լինի. եթէ անկարեւոր համարէր, բնաւ չէր դնէր պատմութեան մէջ: Ուրեմն կը մնայ հետեւեցնել՝ թէ չէ կրցած գրուածին մասունքը սերտիւ զօդել միմեանց հետ. ուստի շունէր Եղիշէի ճարտարութիւնը: Բայց այն՝ որ ըստ մեզ կատարելութիւն է, քննադատին համար թերութիւն է, և թերութիւնը՝ կատարելութիւն. ի՞նչ կրնանք ըսել տեսութեանց այս տարբերութեան համար: Այս՝ ի պատասխանի նորա երկու պատմչաց մէջ տեսած յիշեալ զանազանութեան, որ ըստ մեզ ինքնահնար եւ բռնադրօս գիւտ մ'է:

Իսկական զանազանութիւնը՝ զոր նա չէ տեսած, կամ ուղղագոյն եւս՝ հակառակն է տեսեր, չպատմական մասանց քանակութեան մէջ է, որք շատ աւելի բազմախումբն եւ երկարաձիգ են Ղազարայ ոճոյն մէջ՝ քան Եղիշէի. զայս մի ակնարկով կարելի է նկատել: Փարպեցին երբեմն մինչև անգամ ս. գրոց վկայութեանց այլ և այլ թարգմանութեանց մէջ ունեցած տարբերութիւնքն այլ կը յիշէ. զոր օրինակ, Վարազվաղանայ յար-

մարեցնելով սաղմոսին մի խօսքը՝ կըսէ . « Ըստ գրեցելումն ի վեշտասաներորդումն սաղմոսին , Յազեցան կերակրօք՝ ասէ , որ միւս եւս թարգմանիչ՝ խօսենեաւ ասէ , եւ թողին զըմնացուածս տղայոց խրեանց » (115) . զոգցես թէ պատմութիւնը ս . գրոց մեկնութիւն լինէր : Ընդ հակառակն՝ Եղիշէ քիչ անգամ ունի պատմական իրողութենէ դուրս տողեր , բաց յութերորդ յեղանակէն , յորում կը խօսի քահանայից վերայ , եւ ամենայն իրաւամբ նոցա բերանը կը դնէ մերթ ժամերգութեանց մասունքը եւ մերթ այլ հոգեւոր խօսքեր :

Բ . Շատ աւելի հետաքրքրիչ են Տէրպօղոսեանի հետեւեալ կոտորներն , որոց մէջ կը համառօտէ նախարար յարուցած խնդիրներն՝ ապստամբութեան գործոյն մէջ եպիսկոպոսաց , մարգպանին եւ սպարապետին բռնած ընթացից , և եկեղեցականաց Վարդանայ վերայ ունեցած ազդեցութեան մասին , ըստ այլ եւ այլ տեսութեանց երկու պատմչաց :

Խօսելով եպիսկոպոսաց նկատմամբ , Եղիշէի « կուսակցական մոլեռանդութեան » կ'ընծայէ նորա տուած այն տեղեկութիւնը՝ թէ « 450 թուի ապստամբութիւնը եպիսկոպոսների պահանջով եղաւ » (110-1) , փոխանակ Վարդանայ նախաձեռնութեան տալու : Եւ ահա յետ քանի մի տողից ինքնին կը հաստատէ՝ թէ « ապստամբել ոչ միայն կղերներ պահանջում , ամբոխին ոտի կանգնեցնելով , . . . » , թէ « կղերը նախարարներին հետն

առած՝ մտան » ստիպեցին զՎասակ յապսը-
տամբութիւն, եւ այլն : Եւ այն եկեղեցա-
կանք, որ յառաջ « միայն հրաման կատարող-
ներ » էին նախարարաց, հոս մարզպանն ան-
գամ « ակամայից համաձայնեցրին » իրենց
կամաց : Զարմանալի դատաստան :

Լսենք իւր խօսից շարունակութիւնը .
« Ապստամբութեան խորհուրդը, կ'ըսէ, շատ
վաղ էր ծագել կղերի մտքում . նախարարաց
դեռ Ապար աշխարհ գնալու ժամանակ՝ *
հեռացողները աչքի առաջ ունէին դիմադրել
արքային, ուստի մնացողներին պատուիրում
էին չակնկալել կեանքի, այլ վճարման վախ-
ճանի » (Եղ . 19) : — Քնացողք եւ դիմադրել
ուզողքը նախարարքն են, եւ ի՞նչպէս ապսը-
տամբութեան խորհուրդը « կղերի մտքում »
ծագած կը լինի : Այդ խորհրդոյն ժամանա-
կին եւ հեղինակաց նկատմամբ մեր տեսու-
թիւնն ուրիշ է : Արդարեւ ոչ կղերն եւ ոչ
նախարարք այդպիսի դիտաւորութիւն չունէին
441ին . այդ բանը Եղիշէի խօսից սխալ հաս-
կացողութեան արդիւնք է : Պատմիչը կ'ըսէ .
« Հրաման տուեալ աշխարհի՛ ոչ իբրեւ յակն-
կալութիւն կենաց, այլ իբրեւ ի վճարումն
վախճանի » : Հոս, ինչպէս եւ այլ շատ տեղ,
հայ լեզուի մէջ « հրաման տալ՝ » կը նշա-
նակէ կտակ ընել ** . եւ իմաստն այս է . իւ-

* Այդ երթն էր 441ին, « Ի շորրորդ ամի տէրու-
րութեանն » Յազկերտի (յ18 էջ դրոցս) :

** Աքիտոսիէզ « հրաման ետ տան իւրում, եւ խեղդ

րաքանչիւրն իւր աշխարհին (գաւառին) կը-
տակ ըրաւ, ոչ թէ ապրելու յուսով, այլ իբ-
րեւ թէ կենաց վերջը հասած էին : Նոքա
կ'երթան՝ հաւատոց համար նահատակուելու
պատրաստութեամբ, եւ Տէրպօղոսեան կը
կարծէ՝ թէ եկեղեցականաց թելադրութեամբ
« արքային դիմադրելու » կ'երթան, և մնա-
յողաց այլ նոյնը կը պատուիրեն :

Գարձեալ՝ Արտաշատու ժողովոյն մէջ (յա-
մին 449) յետ գրելու աւ պարսս, « անսուտ
երդմամբ եղին վկայութիւն՝ կենօք եւ մահու
ի նմին կալ հաստատուն » (Եղ. 68), զոր
կը մեկնէ՝ « կեանքով եւ մահով դիմադրել
արքային », այս ինքն ապստամբել, եւ նա-
խարարք գնացին ի Տիգրոն՝ « ի ձեռն Յով-
սեփու եպիսկոպոսի նովին ուխտիւ հաստա-
տեալ » (71) : — Այս մեկնութիւնս այլ հեռի
չէ նախորդէն : Ի՞նչ բանի վերայ երդուան
նոքա « կալ հաստատուն » . ի՞նչ է « ի նը-
մին » : Տող մի վեր կ'ըսէ՝ « ի սմին մեծի
հաւանութեան », որ էր նկատմամբ նամակին
վերջին տողից, « կամօք մեռցուք վասն սի-
րոյ նորա (Քրիստոսի), . . . անլուծութեամբ
(կացցուք) ընդ Աստուծոյ, որում շիք հնար
քակտել եւ ի բաց ելանել » (67-8). միով
բանիւ՝ հաստատունն կալ հաւատոց վերայ, եւ
այն՝ « կենօք եւ մահու », այս ինքն՝ թէ եւ

արկ եւ մեռաւ » (Բ թագ. ժէ, 23) : — « Հրաման
դուր վասն տան քում, զի մեռանիս դու » (Գ թագ.
Ի, 1. Ես ԼԸ, 1. Ա մակ. Թ, 55) :

այդ բանի համար հարկ լինի կեալ կամ մեռ-
 նել: Արդ՝ չգիտենք, թէ հաւատոց վերայ
 վկայօրէն մեռնելու ուխտն ինչ կապ ունի
 ապստամբութեան հետ: Եթէ նախարարք ե-
 կեղեցականաց դրդմամբ ապստամբել երդուան,
 ինչո՞ւ ապա ելան դնացին առ Յազկերտ, ուր
 գիտէին թէ կամ մահ կայ իրենց կամ ու-
 րացութիւն: Ապա յայտ է՝ թէ « զանձինս
 ի մահ մատնեցին » (71), եւ ոչ այլ ինչ: Նոյնը
 կը հաստատէ եւ Ղազար, ըսելով թէ խը-
 լըրտման կասկած անգամ չէին ուզեր տալ.
 « Խորհէին՝ չերթալն որպէս ապստամբութիւն
 կարծեցուցանել » (132): Ուստի և հոս ե-
 պիսկոպոսաց զնախարարս ի նոյն գրգռելը
 զուտ երեւակայական է:

Ապստամբութեան խորհուրդը նախարարքն
 յղացան ի Տիգրոն. Վարդան իւր ճառի մէջ
 կ'ըսէր, թէ կեղծ ուրացութեամբ ուզեցինք
 ազատել մեր սիրելիքը Պարսկաստանէն, « զի
 նորօք հանդերձ մարտ եղեալ կռուեսցուք ընդ
 անօրէն իշխանին վասն հայրենի աստուածա-
 տուր օրինացն » (Նդ. 177): Թէպէտ Փարպե-
 ցին զայդ իբրեւ բացարձակ որոշումն չի դներ.
 այլ ի Տիգրոն խօսել տալով իշխանաց սպարա-
 պետին հետ, թէ « ամենայն ասացելոց ի
 քէն լուիցուք եւ արասցուք, . . . հեղլով զա-
 րիւն մեր ի վերայ ամենայն աշխարհին փըր-
 կութեան », կը յաւելու եւս՝ որ « եթէ դի-
 պեսցի մեզ թողուլ զաշխարհ . . . եւ փախչել
 յօտարութիւն, ընտրեսցուք » (151, 142):
 Եւ յետ դարձին ի հայրենիս՝ Վարդանայ

դիմել կու տայ յօտարութիւն : — Այսպէս
թէ այնպէս, եպիսկոպոսք ի սկզբան ոչ իրենք
ունեցած են ապստամբութեան կամք եւ ոչ
այլոց ներշնչած, այլ նախարարք խորհե-
ցան : Այժմ տեսնենք՝ թէ ինչպէս սկսաւ այն :
449 տարւոյ ձմեռն էր* . նախարարաց հետ

* Ահա Վրդնց . պատերազմի ժամանակագրութիւնն :

Յազկերտ քրիստոնէից դէմ խիստ բռնութիւնը սկսաւ
« յերկոտասան ամի թագաւորութեանն » (Եղ . 51),
որ է 449, կամ 448ի Բ կիսուն, (զի տարին ըստ հայ-
աւդ . 11էն կը սկսէր) : Նախարարք գնացին եւ ներ-
կայացան Յազկերտի « ի մեծի շաբաթու դատկին »
(Եղ . 72), որ է 26 մարտի նոյն 449ին . — հետեւաբար
պարսից նամակի գալն եւ Արտաշատու ժողովը քան
դայդ յառաջ պատահեցան . — եւ դարձան իշխանքն
« յամսեանն չորրորդի » (Եղ . 98), այն է տրէ (որ կը
սկսի ի նոյ . 9) : Անցաւ « ձմերոցի » ժամանակն (Եղ .
107), եկաւ 450ի դարունը՝ « մինչեւ յաւուրս տօթոյն
մօտելոյ » (Ղզ . 174), որ է իբր մայիս . յորում կատա-
րեցին ապստամբութեան խորհուրդը, ձերբակալեցին
զՎասակ, եւ սկսան գրաւել ամրոցները : Աւ յոյնս դես-
պան յղեցին ամարան սկիզբը, զի դեռ նոր հասած՝ մեռաւ
Թէոդոս ի յունիսի 16 : Անցան « աւուրք տօթոյ » (Ղզ .
174, 82), աշնան սկիզբը գնացին յաղուանս, եւ Վա-
սակ սկսաւ իւր դաւը : Երբ դարձան Վարդանանք,
« ժամանակ ձմերայնոյ հասեալ էր » (Եղ . 158, Ղզ .
197) . ի նմին ժամանակի յարձակեցան սիւնեաց գաւառն՝
ուր ապաստանած էր ուրացողն : Եկաւ « քաղոց » ա-
միսն (որ կը սկսի ի դեկտ . 9) եւ ապա « տօն յայտ-
նութեան Քրիստոսի » (Եղ . 139), ուրեմն 451 թուա-

եկող մոզաց խուժանն իրենց առաջին փորձոյ * ժամանակ՝ հայ ժողովրդեան անակնունելի ընդդիմութենէն խրատուած՝ սանձեր էին իրենց յանդգնութիւնը (Եղ. 98, 100), մինչեւ Վասակ « հրոս հանեալ ի սիւնեաց աշխարհէն, զիւր գունդն ստուարացոյց ի թիկունս օգնականութեան մոզաց եւ մոզպետին » (Եղ. 107)։ Այն ամսոց մէջ, յորում այդ պատրաստութիւնը կը լինէր, քրիստոնէութեան դէմ յայտնի ձեռնձգութիւնք չը-

կանը։ Նոյն տարւոյ դարնան եկաւ մօտեցաւ Միհրնէրսէն, եւ երկու կողմանէ պատերազմի պատրաստութիւնք եղան։ Ատարուեցաւ « տօն մեծ դատկին » (Ղզ. 199), յժ ապրիլի. եւ ապա տեղի ունեցաւ Աւարայրի ճակատամարտն, երբ դեռ « դարնանային էր ժամանակն » (Եղ. 209). այն է՝ հոգեգալստեան նախընթաց օրը (Ղզ. 203, 4, 10) ի մայիսի 26, եւ ոչ եօթներորդ օրը տօնին՝ ի յունիսի 2, զի տօնն յառաջ մի օր էր (Բացտր. շրկնց. 569), եւ Փրպ. « յուրբաթու պենտեկոստէին » (պատերազմի նախորդ օրը) պէտք է յառաջընթաց ուրբաթն իմանալ։

* Մոզաց ի հայս դալու ժամանակ պատուէր տրուեցաւ իրենց՝ որ սկսեալ « վեցերորդ ամսէն՝ » որ է արաց (ի յունր. 8) « մինչեւ ի դլուխ տարւոյ՝ » որ է նաւասարդ (յաւգ. 11), պիտի սկսէին մուծանել ի հայս մոզական ծիսերը չափով մի. — թէպէտ նոքա կանխեցին, հասնելով « յամսեանն չորրորդի » եւ սկսելով դործը « յետ աւուրց քսան եւ հնգից » . — « եւ զայլն ամենայն առ յապա պատրաստեացեն » « մինչեւ ի նաւասարդէ նաւասարդ » (Եղ. 86-8, 98)։

լինելով, ուխտապահք կը սպասէին՝ թէ գործերն ուր պիտի յանգին: Աերջապէս եկաւ գարունը. մարզպանը զօրացած, ցրուեց մոզերը իւր կուսակից նախարարաց տները եւ ժողովրդեան մէջ, ուր սկսան գործադրել իրենց պաշտամունքը: Եկեղեցական դասն երբ տեսան այդ բանը, բնականապէս չէին կըրնար հանդուրժել. ուստի դիմեցին սպարապետին բնակարանը, եւ պահանջեցին՝ որ խափանեն անօրէնութիւնը: Այդ շարեաց զօրականքն այլ չհամբերեցին. բայց որովհետեւ չէր կարելի արգելուլ զայն առանց զայրացնելու զՅազկերտ, եւ ոչ առանց բռնութեան սանձահարել մոգաց թիկունքը զՎասակ, ուստի մի և նոյն ժամանակ սահմանեցին ի դէն դիմել, այն է սպասամբել (Եղ. 110-1), որում պատրաստ էին ի Տիզբունէ: Այսպէս ահա սպասամբութիւնն ոչ թէ եպիսկոպոսաց « սեւեռեալ ցանկութիւնն » եւ « ջանքն », այլ հարկն ստիպեց. եւ ի սպառ տնարդար են քննագատին նոցա վերայ բարդածները:

Գ. Խորհրդածութեանցս նախորդ գլխոյն մէջ տեսանք մարզպանին բռնած դիրքն սպարամբութեան ժամանակ՝ թէ ըստ Տէրպօղոսեանի եւ թէ ըստ մեր տեսութեան. այժմ տեսնենք՝ թէ ինչ նոր տեղեկութիւններ կու տայ նա նորա մասին:

Այն Վասակն, որոյ համար ըսաւ յառաջ թէ « սպասամբութեան դործի մէջ պարսից դէմ պաշտպան է հանդիսացել իբրև մարզպան՝ ուխտապահների համար, որոնք մոզե-

րին կոտորել են » 450ի գարնան, եւ ինքն իսկ մասնակցեր է մոզաց այդ կոտորածին, յունաց օգնութիւնն է հայցեր, զՎարդան յաղուանս պարսից գէմ է յղեր, եւ այլն, հոս ընդ հակառակն՝ « 450 թուերին անօգուտ եւ վնաս էր համարում պարսիկներին ապստամբութեամբ պատասխանել », եւ « մասնակցութիւն ցոյց չտուեց գործին » : Այդ խօսքերն արդէն կ'եղծանեն զիրեար, եւ մեզ աշխատութիւն չեն թողուր : Իսկ իրն, որ է՝ սիւնեցւոյն մինչեւ 450ի աշնան սկիզբն առժամանակեայ բռնադատեալ գործակցութիւնն ապստամբութեան մէջ՝ զոր ցոյց տուինք յառաջ, միշտ հաստատուն կը մնայ :

Գարձեալ՝ այն Վասակն, որոյ գէմ յառաջ նորա « թշնամիներն » այն է ուխտապահք՝ « իրենց ոյժը ցոյց տուին ... (գէթ) 451 թուի ճակատամարտում », հոս ընդ հակառակն՝ « 451 թուի ճակատամարտին նա ոչ միայն չմասնակցեց, այլ եւ ... ճակատամարտի նախընթաց գիշերը* իւր կուսակից քահանաների ձեռքով պատգամ ուղարկեց ուխտապահների մօտ նոյն խորհրդով, թէպէտ վերջիններս անուշադիր թողին » : Եթէ պատերազմին « չմասնակցեց » կը հասկանայ հայոց հետ, — թէ եւ այդ իմաստիւ այդպիսի բացատրութիւն չի լինիր, — խօսք չունինք իսկ եթէ կ'իմանայ՝ եւ ոչ պարսից հետ ընդգէմ

* Եղեշէի (185) « զբաղում ակուրս » խօսքը նախընթաց հետեւեւ հասկացած կը թուի :

հայոց, հարկ է մեզ կարծել՝ թէ պատմչաց ըսածներն, « ուրացեալն Վասակ, որ զանձն իւր ի մէջ գազանացն թագուցեալ ապրեցուցանէր » (Եղ. 212), եւ « զակիշ գնդին սիւնի զօրուն » ի բանակին պարսից (Ղզ. 211), եւ « զայնչափ լաւ արանց զծախս ի գնդէն պարսից եւ սիւնեաց » (Ղզ. 220), քննադատն համարած է յիշելոց ուրուականները:

Գ. Բայց շատ աւելի նորօրինակ են Վարդանայ համար ըսածները, եւ անհամեմատ այն լոյսը՝ զոր կը սփռէ նորա պատմութեան վերայ՝ իբրև թէ համաձայնութեամբ Ղազարայ: « Տասնեութ ամսուայ ընթացքում, կ'ըսէ, այս ինքն՝ նախարարների Տիգրանից դառնալուց յետոյ մինչեւ 451 թուի գարունը* , Վարդան ոչ միայն չի աշխատել ապստամբելու դիտումով, այլ եւ խափանել է ապստամբութիւնը » . յայտմ մասին մարդպանին հետ մեծ « համերաշխութիւն » ունեցեր է: Այնպէս կը կարծուի՝ թէ ուրեմն նա գէթ « 451 թուի գարունը » համաձայնեցաւ ապստամբութեան: Անշուշտ, եւ ըստ քննադատին՝ եպիսկոպոսաց եւ մարդպանին թըշնամեաց ստիպմամբ. սակայն այնպիսի ձեռնպահութեամբ ի գործոյն, որ նորա (ինչպէս եւ Վասակայ) « համաձայնութիւնը գաղտնիք մնաց կառավարութեան աչքում մինչեւ 453

* Որ է՝ 449ի դեկտեմբերէն մինչեւ 451ի մայիսի վերջը, պատերազմի օրը:

թիւը» : Ուրեմն Վարդան 450ին կուրի մօտ ոչ թէ պատերազմի, այլ բարեկամական տեսութեան մի գնաց Սեբուխաի. եւ Աւարայրի մէջ չմտաւ, կամ թէ մտաւ՝ բայց պարսիկք չտեսան բնաւ հայոց բանակին հրամանատարը, եւ շիմացան՝ թէ հայոց սպարապետին հետ կը կռուէին, թէ Վարդանն էր՝ յորմէ բիւրաւոր մահեր ընդունելէ յետոյ մահացուցին վերջապէս. եւ այսպէս « գաղտնիք » մնաց նորա մասնակցութիւնը :

Մենք յառաջ արդէն տեսանք նորա մեծ գործունէութիւնն ապստամբութեան մէջ՝ համաձայն վկայութեամբ պատմչաց. եւ որպէս զի ոչ մի կասկած չմնայ, փորձենք ցոյց տալ քննադատին նոր դիտողութեանց հիմնադուրկ վիճակը :

Նորա գլխաւոր շփոթիչն եղեր է Ղազարայ մի տեղին (172-4) : Նախարարաց ի Տիգրոնէ դարձին՝ վրաց Աշուշա բղեչխն եւ մարզպանին որդիքը Բաբիկ եւ Ամիրներսեհ հոն պատանդ մնացին. Վարդան խորհելով՝ որ իրենց խլրտմամբ կրնայ նոցա վնաս հասնել, զգոյշ կը մնար. եւ թէպէտ ամատուսնեաց Վահան իշխանն՝ որ ի վաղուց ռխերիմ թշնամի էր սիւնեցւոյն*, կը յորդորէր զսը-

* Այդ թշնամութիւնն ըստ քննադատին անտի կը ծագէր, որ Վահան զրկուած էր իւր հազարապետութենէն՝ սիւնեցւոյն մարզպանութեան ժամանակ : — Ամատունին « հազարապետ հայոց մեծաց » կը կոչուի կորեանէն (27) եւ ի խոր. (Գ, 45) ս. Մաշթոցի մա-

պարապետն յապստամբութիւն, որպէս զի Վասակ կամ շմիաբանելով ուխտապահից հետ՝ անոցմէ սպանուի, կամ միաբանելով որդիքն սպանուին ի պարսից, սակայն Վարդան « ոչ ի բանս ինչ որուք հայեր » : Քննադատն աստի կը հետեւեցնէ՝ թէ « այսպէս բռնի կերպով սանձահարեց եսամոլներին » . ուստի եւ խաղաղութեան կողմն էր :

Այդպէս արագ մեկնել անցնել նորա կամքն և ընթացք . հանդարտ գնանք : Այն հանգամանքն, որ նա պատանդից խնայելոյն համար չէր ուզեր ապստամբել, ցոյց կու տայ՝ թէ պիտի ապստամբէր եթէ նոքա չլինէին : Նոյն Ղազարն է՝ որ այդ դէպքը պատմելու ժամանակ կը յաւելու եւս՝ թէ « եւ ի նահատակութիւնն ցանկացեալ ընթանայր » (174) :

Ծանր հարկը կը բռնադատէր զՎարդան՝ մինչեւ անգամ իւր հաւատքը գաղտնի պաշտել ի սկզբան : Զի նախարարքն Յաղկերտի եւ իրենց հետ եկող մոգաց առջեւ նոցա կրօնքն ընդունած ձեւանալով, եթէ յետ դարձին իս-

հուան ժամանակ, որ եղաւ « յառաջնումն ամի երկրորդ Յաղկերտի », (Աոր . 29), որ է 458 : Եղիշէն այլ կը յիշէ մի « հազարապետ աշխարհին », զոր Դենշապուհ սուտ ամբաստանութեամբ զրկեց պաշտօնէն, երբ այցելու եկաւ ի հայս (448թն), եւ « փոխանակ նորա պարսիկ ամ յաշխարհն » (39) . ուրեմն միւսն հայ էր, եւ նոյն ինքն Վահան : Բայց նորա պաշտօնընկեցութեան մէջ սիւնեցւոյն մասնակցութիւնն անյայտ է, եւ նոցա թշնամութիւնն այնու չի մեկնուիր :

կոյն հրապարակաւ յայտնէին իրենց քրիստոնէութիւնը, արքային կամաց դիմադրած, ապստամբած պիտի համարուէին: Եւ որովհետեւ պատանդից վտանգն զՎարդան կը ստիպէր յապաղել իրենց դիտաւորութեան գործադրութիւնը, նա եկեղեցական պաշտամունքըն իւր տան մէջ կատարել կու տար. եւ թէպէտ « միաբանութեամբ ամենայն հայովք երթալ յեկեղեցի ցանկայր, ... եւ նեղեր շերթալով, այլ եւ կամաւ արգելեալ առ վայր մի՝ հանրերէր իրացն » (Ղզ. 171-2). կը համբերէր « առ վայր մի », եւ ոչ թէ բնաւ չապստամբելու կամօք եւ դիտմամբ:

Միանգամայն այն ժամանակամիջոցի մէջ յորում « համբերէր » նա, զսպուած կը մընային մողերն ըստ Եղիշէի, ինչպէս ըսինք յառաջ: Տէրպօղոսեան մեծապէս կը սխալի կարծելով՝ իբրև ըստ Փարպեցւոյն՝ թէ նոքա յայնժամ « անարգում էին ս. եկեղեցին, ... եւ Վարդան այդպիսի վիճակը, գրութիւնը տանում էր. Հանրերէր իրացն »: Ղազար մոզաց գործերը նորա « համբերելէն » երեք էջ յետոյ կը պատմէ. եւ ի՞նչպէս կարելի է « համբերելը » նոցա սրբապղծութեանց ընծայել, մինչդեռ ուղղակի կը նայի իւր նախորդ իմաստին՝ թէ « նեղեր շերթալով յեկեղեցի »: Նորա խնայելն իսկ մարզպանին որդւոց՝ նշան է, թէ Վասակ դեռ հրապարակաւ եւ ուժով պաշտպան չէր հանդիսացած մոզաց, որով եւ նոքա կը զգուշանային դպչել կրօնից: Բայց երբ այս եղաւ գարնան,

եւ եկեղեցականք դիմեցին սպարապետին, այլ եւս հատաւ նորա համբերութիւնը, եւ հոն էր որ աղաղակեց. « Մինչեւ ցեփր հանդուրժեմք թագուցանել զճշմարտութիւնն » (Ղզ. 176): Քննադատը ոչ միայն գայս շիտեաներ, այլ որ զարմանալին է, Եղիշէի խօսքերով եւս կ'ուզէ ասոր հակառակն հաստատել, իբր թէ եպիսկոպոսներէն « իրեն ուղղուած հարցից խուսափեց » Վարդան: Ա' երեւի թէ նա Եղիշէի նորագիւտ օրինակ մի ունի. վասն զի մեր օրինակները տարբեր կը պատմեն. « անոնք կ'ըսեն՝ թէ սպարապետն եւ իւրքն երբ լսեցին նոցա բերած լուրը, « ամենեքեան ի նախանձ բարկութեան բրդեցան », առին աւետարանի եւ եպիսկոպոսաց օրհնութիւնը, « ընթացան վաղվաղակի ի զէնս իւրեանց, ... եւ ընդ ծագել արեգական զգունդն յերիս մասունս բաժանեալ՝ ի բանակն (մարզպանին) արկանէին », եւ այլն (111-2). միով բանիւ՝ ի նմին ժամանակի ապստամբութեան գրօշը պարզեցին առաջ նորդութեամբ Վարդանայ:

Տէրպօղոսեանի գրիչն աննկարագրելի շփոթութեան մէջ կը գտնուի ժամանակաց նըկատմամբ: Ա' ընդունի նա հայոց ապստամբութիւն մի, բայց չգիտէ թէ երբ դնէ: Նախորդ գլխոյն մէջ « 450 թուի ամառն » էր. հոս եւս տեղ մի կը յիշէ « 450 թուի ապստամբութիւնը ». իսկ այլուր (սոյն գլխոյս մէջ) կ'ըսէ, թէ Վարդան « խաղաղութեամբ անցրեց 450 թիւը, որի վերջին ա-

միսներում եկաւ Մաղկոտն գաւառի լեռնոտ մասերը՝ իբրեւ ամարանոց » . նորա համբերատար « դրութիւնը տեւեց 450 թուի աշնան, ձմրան եւ գարնան (451ի) ընթացքում » . եւ վերջապէս՝ Տիգրոնէ դարձէն մինչեւ 451ի պատերազմը « տասնեութ ամսուայ ընթացքում » Վարդան « խափանել է ապստամբութիւնը » . ուրեմն խլրտման առաջին ցոյցը Շաւարշանի մէջ տեղի ունեցաւ : Իւր զգացմանց հետ կը փոփոխին թուականք ամէն էջի մէջ . մինչեւ անգամ չի խորհիր՝ թէ տարւոյն « վերջին ամիսներում » ոչ թէ « յամարանոց » , այլ ի ճնեքոց կ'երթան մարդիկ : Արդարեւ Ղաղար եւս կը գրէ՝ թէ « ի տեղիս հովոց գային » ի Մաղկուտն , բայց այտի կը հետեւի , եւ ինքն իսկ կ'իմացնէ՝ թէ « աւուրք տօթոյ » էին (174) , ուրեմն տարւոյն մեջ եւ ոչ վերջին ամիսներում : Փարպեցին յետ այս տեղեկութեան՝ կը պատմէ մոզաց ընթացքը , հայոց ապստամբութիւնը , մոզաց կոտորածը , եւ կը յաւելու՝ թէ Վարդանանք « դադարեցին անդէն զառոչս տօթոյն » (182) . այս նոյն է նախայիշեալ 450ի « տօթոյ աւուրց » հետ , — զի նոքա 451ի ջերմ օրերուն չհասան , նահատակուելով ի մայիսի 26 . — ուրեմն ապստամբութիւնն այլ իւր հանգամանօք 450ի տօթոյ օրերէն յառաջ , այս ինքն գարնան պատահեցաւ , եւ Փարպեցին մոռանալով պատմել զայն նախ քան « ի տեղիս հովոց » երթալը , կը դառնայ յիշատակել , եւ դարձեալ

կը կրկնէ « զաւուրս տօթոյն », որպէս զի խլրտման քան զայնս յառաջ պատահելն ի մացուի :

Տէրպօղոսեան նոյն Ղազարայ քով Վարդանայ ապստամբութեան բազմաթիւ փաստերէն շատը կ'անտեսէ, եւ տեսածները մերթ կ'ընդունի, մերթ կը մերժէ եւ մերթ կը լուրստ հաճոյս, ինչպէս ըրաւ եւ Վասակայ նկատմամբ : Որպէս զի հաստատէ՝ թէ « սպարապետը մասնակցութիւն ցոյց չտուեց գործին », կը մոռանայ՝ թէ նա էր զմարդպանն ի նոյն ստիպողաց գլխաւորը . թէ նա էր՝ որ 450 իաշնան գնաց Աուրի մօտ՝ իւր սուսերին բերանով անոյշ ապտակ մի տուաւ պարսից զօրավարին, եւ այլն : Եւ զնա սիւնեցւոյն հետ « համերաշխ » ցուցնելու համար, կը մոռանայ նոյն դիպուածի մէջ ուրայոյողին գրելն առ Սեբուխտ եւ քաջալերելն զնա իւր « հարկաւոր գործչին » դեմ . եւ յետ նորա յաղթական դարձին՝ տեսնելով նորա անդադար զօրացնելը զապստամբութիւնը, գրելն առ հայս՝ թէ « ի բաց դառնայք ի խրատուէ եւ ի բանից Վարդանայ », եւ որ ի կարգին : Ապստամբ մի քան զայս ի՞նչ կարող էր գործել . եւ Ղազար զայդ հաստատելու համար ի՞նչ աւելի բան կրնար ըսել : Քննադատն ի սկզբան կ'ըսէ՝ թէ նա զՎարդան կը ներկայացնէ « իւր ամբողջ գործունէութեամբ » հակառակ Եղիշէի . եւ յետոյ զայդ ցոյց տալու համար՝ յանուն նոյն պատմչին կը ջանայ հանդիսացնել զնա իւր ամբողջ անգոր-

ծռակոռքեամբ . եւ այս է եղեր «պատմական
իրողութիւնների բնական հիւսուածքը » :
Անբնականն արդեօք ինչպէս պիտի լինէր :

Ե . Քննադատն Եղիշէի մէջ կը գտնէ ու-
րիշ պարսաւելի կէտ մի . այն է , եպիսկո-
պոսները դրուատելու միտմամբ՝ ամէն բանի
մէջ նոցա հպատակ ցոյց կու տայ զՎար-
դան . նա « մի միայն տէր էր մի սրտի , որի
կառավարիչը կղերն էր » . մինչ Փարպեցին
ազատ եւ անկախ գործունէութեան մէջ կը
հանդիսացնէ զնա : Եղիշէի այդ թերութեան
իրբեւ փաստ , « 450 թուի ապստամբութիւ-
նը՝ եպիսկոպոսների պահանջով եղաւ » , կ'ըսէ ,
եւ « աղուանից օգնութեան գնալը՝ եպիս-
կոպոսները կարգադրեցին » :

Պատմչին առաջին տեղեկութիւնն եթէ նո-
րա կողմնասիրութեան արդիւնք է , ուրեմն
սխալ է : Բայց ահա քննադատն յօդուածին
երրորդ էջին վերայ կը հաստատէ նոյնը , թէ
« սպարապետ եւ մարդպան կատարեցին ե-
պիսկոպոսների եւ Վասակի թշնամիների պա-
հանջը » : Մենք տեսանք ըստ պատմչաց՝ թէ
հարկն ստիպեց ապստամբութիւնը . ուրեմն
սխալ է կարծելը՝ թէ սպարապետն ըստ Ե-
ղիշէի եպիսկոպոսաց հպատակելու համար
շարժեցաւ ի նոյն :

Իսկ աղուանից խնդրոյն նկատմամբ Եղի-
շէն կը գրէ նախարարաց համար՝ թէ նախ
« անձանց առաքինութեամբ , եւ (ապա) սուրբ
վարդապետաց մխիթարութեամբ » ժողովե-
ցան (126) , զօրքը յերիս բաժանեցին , եւ

մի գունդը Վարդանայ տունն՝ որ Սեբուխտի
 դէմ երթայ. ուրեմն ամէն ինչ նախարարք
 կարգադրեցին. եւ չգիտենք, Յղիշէի ո՞ր ան-
 կեան մէջ գրուած է՝ թէ « եպիսկոպոսները
 կարգադրեցին » : Հոս սոցա բոլոր գործածը
 « մխիթարել » կամ քաջալերելն է. եւ ի՞նչ
 անյարմարութիւն կայ այդպիսի մասնակցու-
 թեան մի մէջ՝ այն եկեղեցականաց, որք ի-
 րենք պատասխանեցին պարսից առ հայս գը-
 րուած թղթոյն, որք ժողովրդեան առաջ ան-
 ցած՝ հալածեցին մոգերը՝ երբ մեր աշխարհը
 կը մտնէին, որք հայոց բանակին հետ գնա-
 ցին Սւարայր՝ խրախուսելու զզօրականը,
 որոց մին պատերազմի դաշտին վերայ յա-
 տուկ ճառով մի յորդորեց զանոնք ի մահ,
 եւ որք՝ միով բանիւ՝ ամէն զլիաւոր գործոց
 մէջ նախարարաց մասնակից եւ երբեմն ա-
 ռաջնորդ գտուեցան : Նոյն իսկ ըստ Ղազա-
 րայ՝ Ղեւոնդ եւ իւր պաշտօնակիցք չէի՞ն,
 որ զլուխ անցած երեք իշխանաց, գնացին
 դարձնել զՎարդան՝ մինչ կը փախչէր յօ-
 տարութիւն. որ եւ ըսելով թէ « սուրբ եւ
 երկնաւոր հրաւիրակի դաւետարանի » շեմ
 հակառակիր, դարձաւ յետս (165-71) : Սոյն
 պատմիչս է՝ որ տեղ մի նորա բերանը կը
 դնէ այս խօսքը. « Բանք սոցա (քահանայից)
 զամենայն առողջ խորհուրդս լսողացն ի յեր-
 կինս հայեցուցանէ » (208) : Սորա՛ եւ ոչ
 Յղիշէի քով պէտք է տեսնել ձկտումն՝ տալու
 մամիկոնեանին սիրտ մի, « որի կառավարիչը
 կղերն էր » : Բայց եւ չափով մի ստոյգ է

այդ, ինչպէս յայտնի է յիշեալ օրինակներէն :

Տէրպօղոսեան ուզելով բաժնել սպարապետին դործունէութիւնը եկեղեցականաց ազդեցութենէն եւ ընծայել նորա « անձնական դիրքի եւ սպարապետական իրաւունքների » , նորա պատուոյն այդ նախանձաւոր քննադատն յանկարծ կը շինէ զնա « Վասակի ձեռին հարկաւոր գործիչ » մի : Դարձեալ կ'ընդունի՝ թէ մարզպանն եւ եպիսկոպոսք միմեանց բոլորովին հակառակ ուղղութեան կը հետեւէին . եւ ի նմին ժամանակի կ'ըսէ , թէ « ըստ Ղազարի՝ Վարդան արդարեւ լսել է եպիսկոպոսների խորհուրդներին , սակայն Վասակին եւս չի մերժել » . թէ ինչպէս կըրնար նա միանգամայն հետեւել երկու հակառակ խորհրդոց , մենք զայդ չենք գիտեր . գաղտնիք է՝ ըսողին միայն ծանօթ :

Դարձեալ՝ քննադատը կը տեսնէ Նղիշէի մէջ , թէ Վարդան ունէր մի սիրտ , « որը ամբողջապէս բովանդակուած էր կրօնական եւ եկեղեցական զգացմունքներով . բաց ի այդ զգացմունքները՝ նա չէր դաւանում ոչ մի ուրիշ ծրագիր , ոչ մի քաղաքականութիւն » : Այս տեղ երկու մասունք կան . « կրօնական զգացումներ » եւ « ուրիշ ծրագիր եւ քաղաքականութիւն » : Թէ Վարդանայ սիրտը լի՞ էր առաջնօլքն՝ եթէ ոչ , այդ մասին Տէրպօղոսեանի դատաստանին չենք կարօտիր : Իսկ թէ բաց այտի ուրիշ ծրագիր չունէր , այդ կարծիքն այլ Ղազարայ քով կը գրտ-

Կենք՝ եւ ոչ Եղիշէի. ըստ առաջնոյն՝ նա
 « շխորհէր գյաղթութեան ինչ անուն գտա-
 նել, այլ զհեղումն արեան անձին ի վերայ
 շինութեան ուխտի եկեղեցւոյ » (172). նոյն
 իմաստը շատ անգամ ընդհանուր ուխտա-
 պահից համար եւս կը կրկնուի (197, 203).
 շյաղթել, այլ միայն մեռնել կրօնից համար,
 այս է Փարպեցւոյն սպարապետին ընծայած
 ծրագիրը: Բայց եթէ այդ ուղիղ լինէր,
 Վարդան փոխանակ պատերազմելու՝ կ'եր-
 թար իւր սուրը թշնամւոյն ձեռքը կը յանձ-
 նէր եւ կը հասնէր իւր նպատակին: Ապա
 ուրեմն այլ ծրագիր եւ այլ քաղաքականու-
 թիւն ունէր նա, զոր կը տեսնենք Եղիշէի
 քով. հոն կը խօսի նա իւր նիզակակցաց եւ
 կ'ըսէ. « Եթէ տացէ տէր յաղթութիւն ի ձեռս
 մեր, սատակեցուք զգորութիւն նոցա (պար-
 սից)... եւ եթէ հասեալ իցէ ժամանակ կե-
 նաց մերոց սուրբ մահուամբ պատերազմիս,
 ընկալցուք խնդութեամբ սրտիւ » (176). իւր
 միակ նպատակն էր յաղթել, եւ եթէ զայդ
 չեն սահմանած երկինք, մեռնել հաճութեամբ.
 այս է զօրավարի մի վայել քաղաքականու-
 թիւնը, զոր կը ներկայացնէ մեզ Եղիշէ: Եւ
 զուր է քննադատին ըսածը՝ թէ « Վարդան
 յոյս եւ հաւատ չունէր պարսից յաղթելու ».
 եւ աստի գուշակել՝ թէ « ապստամբելու մէջ
 ոչ մի շահ եւ բարելաւութիւն իր ժողովրդի
 համար չէ տեսել՝ հակառակ եպիսկոպոսների
 սեւեռեալ ցանկութեան »: Սպարապետին
 խօսքերը եւ զործը կը հաստատեն՝ թէ յի-

րաւի ունէր նա յաղթութեան ակնկալութիւն .
 (տես եւ յէջ 177-8, 81). եւ այդ յուսով
 ձեռնարկեց ապստամբութեան եւ պատերազ-
 մին՝ ի փրկութիւն եկեղեցւոյ եւ իւր ժո-
 ղովորդեան :

Մեր ընդհանուր տեսութիւնն երկու պատ-
 մըչաց վերայ՝ այս է : Ինչպէս այլք եւս խոր-
 հրրդածած են, Ղազարայ ոճն աւելի պատ-
 մական է քան Նդիշէին : Առաջինն ուշադիր
 է մանրամասնութեանց, փոյթ տանելով նա եւ
 երկրորդական անձանց եւ տեղեաց յիշատա-
 կութեան, (գլխաւորապէս Վահանայ շրջանի
 վերայ զրելու ժամանակ), զորս երկրորդը
 զանց կ'ընէ երբեմն, միտ դնելով պատմու-
 թեան ամբողջութեան . որով կիսկատար կը
 թողու իւր քանի մի կիտերը : Սակայն Փար-
 պեցին ունի եւ այս ակներեւ թերութիւնը՝ խօ-
 սակցութիւնքը եւ այլ անկարեւոր մասունքը
 չափազանց ճապաղելու, եւ նոյն խօսքերը
 շատ անգամ կրկնելու, որով շատ կետերու
 մէջ ձանձրանալի կը դառնայ ընթերցողաց .
 իսկ Նդիշէի լեզուն այնպէս անփոփ, աշխոյժ
 եւ բազմակերպ է, որ վիպասէր մ'իսկ կը
 կարդայ զայն մեծ ախորժանօք :

Ոճոյ այդ զանազանութիւնն արդիւնք է
 երկու պատմչաց արտաքին եւ անձնական
 հանգամանաց սարբերութեան : Ղազար Վար-
 դանանց պատերազմի ժամանակ դեռ տղայ
 լինելով՝ կ'ուսանէր վրաց բդեշխի տան մէջ

(Թուղթ, 572), եւ յետոյ կը հեռանայ « Ի հոռոմս » (570). որով գործածեր է լեզու մի՛ որ յատուկ է անժամանակակից պատմչաց : Իսկ Եղիշէ ականատես հայրենեաց տխուր արկածից, բնականապէս շէր կրնար գրել առանց յուզուելու եւ յուզելու : Դարձեալ, Ղազար ըստ իւր բնական ախորժակաց՝ ճարտասանական գոյն մի տուած է իւր պատմութեան, եւ Եղիշէ բանաստեղծական՝ ըստ իւր ախորժակաց. ճարտասանին յատուկ է՝ աննշան կետերու վերայ եւս յապաղել. իսկ բանաստեղծին՝ թռչելով անցնել, աչերը սեւեռելով լոկ ամբողջութեան վերայ :

Բայց Եղիշէի քով դիտելու արժանի կէտ մ'է այս, որ նորա մտաց աշխայժն այնպէս զսպուած է հոն՝ որ բնաւ թոյլ չի տար անոր զեզծանիլ եւ շեղիլ պատմական ստուգութենէ եւ չափաւորութենէ : Իւր պատմութեան գիրագոյն դիւցազն* անպամ իւր գիրադոյն հանդիսի՝ աւարայրեան կրակոտ տեսարանի մէջ, որ ուրիշ բանաստեղծ գրիչներէ դուրս թուցեր է Նորահրաշներ, Աշարայրի պրպոռչներ եւ այլն, այնչափ ազահութեամբ վարձատրուեր է յԵղիշեայ, որ բաւական համարուեր են երկու սեղմ տողեր՝ սոսկ յիշելու համար նորացրուելը պարսից աջ թեւը եւ կտտրելով տանել փղակուտին վերայ թափելը, տպա եւ մատեան դունդը պառակտել եւ խուճապեցնելը :

* Եղիշէի գրոց վերնագիրն է ըստ գրչ. եւ տպ. օրինակաց՝ « Առան Արդանայ եւ հայոց պատերազմին » :

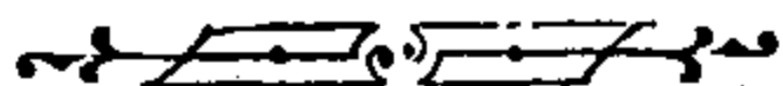
Եւ նորա անմահ մահն այս ամփոփ շակերտից մէջ է փակուեր . « Իսկ կորովին Վարդան իւրովք քաջ նիզակակցօքն ոչ սակաւ նախճիրս ի տեղւոյն գործեաց, յորում տեղւոյ եւ ինքն իսկ արժանի եղեւ առնուլ զկատարեալ նահատակութեանն պսակ » : Եղլ շէ շէ խնայեր իւր խանդն այնպիսի կետերու մէջ, որք պատմութեան ստուգութեան շէին վնասեր* . եւ շգուշացեր է ճակատամարտին մէջ եւ այլ կարեւոր տեղեր, յորս կարող էր բազմաթիւ հաւանական հանգամանքներ մտածել եւ արձանագրել : Եթէ շինէին ուրիշ փաստեր, այս միայնակ բաւական էր ցոյց տալու նորա հաւատարմութիւնը, եւ գերադասելու իւր պատմածները քան Ղազարայ աւանդական տարածայնութիւնքը :

Իսկ Տէրպօղոսեանի քննադատութեան վերայ՝ մեր ընդհանուր տեսութիւնն այս է : Սկիզբէն մինչեւ վերջ իրեն առաջնորդ եղած է թթու հակակրութիւն մի « կղերի » եւ կրօնասիրաց դէմ : Հինգերորդ դարն յեղաշրջող մեր հարքն իրեն համար մերթ ստրուկներ կը լինին նախարարաց կամաց, եւ մերթ հօր խռովասէրք, եւ այդ ոգւով կը յորդորեն զազգը դիմադրելու Յազկերտի կամաց եւ հրամանաց, փոխանակ հնազանդութեան : Վասակ՝ խոհական, բարի եւ հայրենասէր մարդ էր, եւ յանիրուի կ'ատէին զնա կղերականք : Ղեւոնդեանք իբրեւ եկեղեցականք՝

* Տես յէջ 15, 75, 203, 9-20, 43-7, 334-61 :

անարժան էին այնպիսի արիական մահու-
 ուստի եւ իրենց վկայաբանութիւնն « իբրեւ
 պատմական իրողութիւն կասկածելի է » .
 անշուշտ մեռած են, բայց ուրիշ հանգամա-
 նօք: Եղիշէ որովհետեւ եկեղեցական է, ու
 որովհետեւ իւր դարու անցքերը քննադատին
 յօժարութեանց համեմատ չէ պատմած, ուս-
 տի ծայրայեղ « մոլեռանդ » է: Ղազար՝ որ
 իւր միակ « ստուգագիր » պատմիչն էր, նա
 եւս ի վերջոյ կը դառնայ « միակողմանի կու-
 սակցական պատմիչ », զի « եկեղեցական
 անձն է եւ Վասակին չի համակրում », եւ
 կը դատապարտէ զպարսս:

Այդ ոգին է՝ որ կ'իշխէ նորա այս տարի
 գրածին մէջ, կատարել տալով իրեն այնչափ
 անճիշդ դատաստաններ եւ ստեղծել այնչափ
 հակասութիւններ:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾՔ

ԵՂԻՉԷ ՈՒՆԷ՞Ր ՕՏԱՐ ԱՂԲԻՒՐ

Եղիշէի եւ Ղազարայ Բ դրոշագի նախարարական ցանկերն . — Ակնարկ մի եւս առ Թեոդոս դեսպանաց վերայ . — Եւ առ աղոռանս օգնութեան վերայ . — Եղիշէի կարծեցեալ աղբերք . — Խոշժիկ եւ իշրտոռած տեղեկոշքիւնք :

Մեր օրերը քննադատական ասպարէզն ընտրողաց համար հետեւելի նորաձեւութեանց առաջինն է՝ նախ խլել առնուլ քննելի գործն այն անձին ձեռքէն, ում կ'ընծայուէր, եւ ապա դատափետել զայն : Այդպէս ի հրապարակ եկաւ Տէրպօղոսեան ի սկզբան՝ « Եղիշէի պատմութեան աղբիւրն » անուն յօդուածովն * :

Նա գտեր էր « հիմքեր », որոց համեմատ « սխալ է՝ Եղիշէի Վարդանանց պատմութիւնը 451 թուի պատերազմին մասնակցող անձին, Եղիշէին վերագրելը : Նրա հեղի-

* Հանդէս ամս. 1895, թիւ 1, 2, 4 :

նակը ուշ ժամանակի պատմիչ է, եւ իւր ձեռին ունեցել է գրաւոր աղբիւր, որից օգտուել է * »: Իսկ ի մեզ այդ «հիմքերն» յառաջ բերած էին այս համոզումն, թէ ինքն Եղիշէն է իւր աղբիւր՝ գէթ այն մասանց մէջ՝ որոց վերայ խնդիր կը հանէր քննադատը: Ադոնք էին, առաջին՝ Եղիշէի եւ Ղաղարայ երկրորդ դրուագի նախարարական ցանկերը. երկրորդ՝ ի Բիւզանդիոն յղուած պատգամաւորութիւնը. եւ երրորդ՝ աղուանից ուղարկուած օգնութիւնը:

Թէ արդեօք յանուն Եղիշէի մեզ հասած գործն ամբողջովին նոյն պատմչին է, կամ օտարի մի ձեռքն այլ չկայ անոր մէջ, մենք հոս նպատակ չունինք ոչ հաստատելու եւ ոչ ժխտելու բայց ի բաց. այլ այս գլխոյս եւ յաջորդին մէջ պիտի ջանանք միայն ցոյց տալ, թէ երկրորդ կէտը հաւաստելու համար ցարդ կատարուած փորձերն անզօր են:

Ա. Տէրպօղոսեանի ընդհանուր տեսութիւնն առաջին խնդրոյն մէջ այս էր, թէ յիշեալ

* Նոյնը հաստատեց եւ Հանդիսի խմբագիրը ծանօթութեամբ մի, խոստանալով ուրիշ անգամ ապացուցանել զայն: Բայց քննադատն իւր գիւտէն այս տարի ուծացած կը թուի, (այս պատճառաւ յետաձգեցինք մենք ասոր պատասխանն, իբրեւ այլ եւս երկրորդական խնդիր քննադատին համար), թէ եւ չէ բոլորովին հրաժարած. նոր քննադատութեան մէջ դեռ կը գրէ. «Եղիշէ, ով որ էլ լինի այդ անուան տակ ծածկուած» . կամ «Եղիշէի պատմութեան հեղինակը»:

Նախարարական ցանկերու մէջ կան չորս հանրականք, յորս երկու պատմիչքն այլ բարձրական մի եւ նոյն կարգը կը պահեն. Ասոցմէ զատ Եղիշէն ունի ուրիշ երկու սեպհական ցանկ եւս, եւ Ղազար ուրիշ երեք, որոց իւրաքանչիւր խմբի անհատք ոչ միայն իրարու մէջ չեն միաբանիր, այլ եւ չեն համաձայնիր հանրականաց հետ: Աստի կը հետեւեցնէր՝ թէ այդ ցանկերը զանազան աղբիւրներէ հանուած են. իբր զի չէր կարող մի եւ նոյն պատմիչն այլ եւ այլ կարգեր յորինել. ուստի եւ Եղիշէն այլ ուշ գրուած է՝ ինչպէս Փարպեցին:

Նորա այդ հետեւութիւնը շատ խախտու է ըստ մեզ. եւ զայս հաստատելու համար հետեւինք ցանկերուն հետազօտութեանց, պահելով նոցա թուական դասաւորութիւնն ի քննադատէն *:

Չորս հանրականքն (թ. 1, 2, 3, 4) յիշարաւի ընդհանրապէս մի եւ նոյն կարգը կը պահեն նախարարաց մէջ, — միայն երրորդն զՎարդան իբր սպարապետ՝ ամենէն յառաջ յիշելով, ինչպէս կը դիտէ եւ քննադատը: — Իսկ երրորդն եւ չորրորդ կը տարաձայնին իրարու մէջ, մին զԳնունին յետոյ դասելով քան զԳիմարսեան՝ եւ միւսն յառաջ, ըստ

* Թիւ 1, 2, 3, 4 տես յԵՂ. 70, 127, 210, 342, եւ ի ՂԳ. 134, 195, 213, 255: — Թիւ 5, 6, 7 ի ՂԳ. 125, 185, 221: — Թիւ 8, 9 յԵՂ. 173, 160:

երկու պատմչաց եւս* , Մենք փոխանակ ըսե-
լու՝ թէ « այս անհամաձայնութիւնը պէտք է
պատահական համարել , ի նկատի ունենալով
չորս ցուցակի համաձայնութիւնը միւս դէպ-
քերում » , հարկ կը համարինք՝ որ երրորդը
դուրս հանուի միւս ձայնակիցներէն , — եւ
ոչ չորրորդը , որովհետեւ ասոր կարգը կը
հաստատեն հինգերորդ ցանկն եւ ս . Սա-
հակայ գահնամակը** . — Խնդիրը մի կամ
չատ կետով անմիաբանութեան վերայ չէ ,
այլ որ եւ է տարաձայնութեան . արդէն սեպ-
հականաց ոմանց ի հանրականաց զարտու-
ղութիւնն այլ այդչափ է :

Գալով Աղիշէի սեպհական ցանկերուն , մին
(թիւ 8) համաձայն է հանրականաց առաջ-
նոյն հետ (թ . 1) , եւ կը զանազանի երկրոր-

* Պիտի ըսելինք՝ թէ չորրորդին մէջ Ատոմ դնունի
իբրեւ նախորդ՝ — եւ արդէն գահով աւելի բարձր՝ —
յառաջ է դրուած քան զՌիմաքսեանս , եւ երրորդին
մէջ Վահան դնունի իբրեւ « Եղ »՝ յետոյ քան զանոնք ,
եթէ սա հոս յետադաս լինէր նա եւ քան զԱրսէն
ընծային , որ նախորդ էր եւ ունէր բաւական նշանա-
ւոր դիրք (Եղ . 204) , եւ Վահան իբրեւ սեպուհ՝ շատ
վայր էր քան զնա . ապա յայտ է , թէ զինք նախադա-
սելու ժամանակ՝ ոչ անձին , այլ տոհմին աստիճանն
է նկատուած . այդպէս եւ ի թիւ 8 Վահեւունեաց
« գնդին » է պատահած :

** Տես ի Տեղգր . Այրարատայ , յէջ 430 . կամ ի
Սոփ . 2 , 133 : Այդ գահնամակն հաստատուած է Ե
Վրամայ ձեռք (Տեղ . Այր . 417 , ծան .) :

դէն՝ (Թ. 2) իւր մէջ յետադասութեամբ Վահեունուոյ քան զՊալունի. երրորդէն՝ (Թ. 3) Քաջբերունուոյ քան զԳնունի. չորրորդէն՝ (Թ. 4) Արշարունուոյ (նոյն է՝ Կամսարականի) քան զՍմատունի, եւ Գնունուոյ քան զԳիմաքսեան * եւ Անձաւացի: Իսկ միւս սեպհականն (Թ. 9), որ երկրորդ հանրականի հետ նոյն է ըստ անձանց, որ են կուսակիցք Վասակայ, մեծապէս կը տարբերի անորմէ ըստ կարգի. նոյնպէս եւ առաջին հանրականէն եւ նախորդ սեպհականէն (Թ. 8):

Գալով եւ Փարպեցւոյն սեպհականաց, երեքն այլ անմիտքան են թէ այլոց հետ եւ

* Ութերորդ ցանկի մէջ կը յիշուին երեք դիմաքսեանք, Թաթուլ, Հմայեակ եւ Գաղրիկ, առաջինն ուրիշ միջանկեալ տոհմերով բարձրացած զատուած յայլոց: Ղազար զՀմայեակ կը կոչէ « Դէն դիմաքսենից » (126). Թերեւս այս խօսքէն՝ Տէրսլօղոսեան զսա համարելով « նախարարութեան դուխը », Թաթուլոյ կարգը կը ջնջէ ցանկէն: Բայց կը սխալի նա. ս. Սահակայ դահնամակին մէջ կան դիմաքսեան երեք գահեր. ալոնք դեռ Վարդանանց ժամանակ այլ կային. եւ Թաթուլ եւ Հմայեակ՝ թերեւս եւ Գաղրիկ՝ զանազան տանց պետեր էին, առաջինն աւելի պատուաւոր, ըստ որում ցանկերու մէջ միշտ քան զՀմայեակ յառաջ է դասուած ի պատմչաց: Այդպէս ըստ դահնամակին բաժանուած էր եւ արժրունի տոհմն. որոյ համար երեք ցուցակաց մէջ եւս (Թ. 4, 7, 9) զատուած են աստիճանաւ Ներչապուհ եւ Ապրսամ արժրունիք, երկուքն այլ լինելով « իշխան » (Փրպ. 221-2):

Թէ իրարու մէջ: Այլոց հետ. զոր օրինակ,
մին (Թ. 5) հանրականաց առաջնէն կը խոտո-
րի այսու, որ իւր մէջ Վահեւունին՝ Մոկացի,
Ապահունի եւ Ամատունի տոհմերէ յառաջ է
անցեր, եւ Անձեւացին՝ Ապահունի եւ Ամա-
տունի տոհմերէ. կը խոտորի երկրորդէն, զի
Վահեւունին կանխեր է քան զԱպահունին.
Երրորդէն, զի Գնունին կանխեր է քան զՊա-
լունի եւ Դիմաքսեան. չորրորդէն, զի Ան-
ձեւացին յառաջ է չորս տոհմերէ: Երկրորդ
սեպհականը (Թ. 6) կը զարտուղի երկրորդ
հանրականէն՝ նախադասութեամբ Պալունուոյ
քան զՎահեւունի: Երրորդ սեպհականն (Թ.
7) առաջին եւ չորրորդ հանրականներէն՝
Անձեւացուոյ քան զԱմատունի նախադասու-
թեամբ: — Սեպհականքն իրարու մէջ ան-
միաբանք. զոր օրինակ, երկրորդը (Թ. 6)
նախորդէն՝ (Թ. 5) Վահեւունուոյ քան զԱր-
չարունի, Դիմաքսեան* եւ Պալունի յե-

* Հոս եւս՝ (Թ. 6) ինչպէս ութերորդի մէջ (տես
ի նախորդ ծան.) կը յիշուին երկու դիմաքսեանքն՝
Թաթուլ եւ Հմայեակ, զորս իրարմէ կը զատէ Պալու-
նին: Տէրպօղոսեան նոյն սխալ համոզմամբ կը ջնջէ
Թաթուլոյ կարգը, որպէս զի Դիմաքսեանն յետ Պալուն-
ուոյ ընկնելով, ցանկն այդ կետով համաձայնի նախորդ
սեպհականին հետ (Թ. 5): Եւ բոլորովին համաձայնելու
համար՝ երկրորդէն (Թ. 6) կը ջնջէ եւ զՎահեւունին՝
իբրեւ սխալմամբ յիշուած հող. բայց մենք այս պարզ
անդամահատութեամբ, գոհ չենք լինիր. այս մասին
պիտի խօսինք յէջ 152-5:

տադասութեամբ. եւ երրորդն (թ. 7) յառաջնոյն՝ (թ. 5) Արշարունույ քան զԱնձեւացի կանխելոյն : Ղազարայ սեպհականքը կը հակառակին նա եւ Եղիշէի սեպհականաց :

Այս համեմատութենէն կը տեսնուի, թէ զազարեանքն այնչափ կը տարածայնին իրարու եւ հանրականաց մէջ (տես մանաւանդ թ. 5), որչափ եղիշեանք : Սակայն զազարեանց ի հանրականաց ունեցած տարածայնութիւնքն՝ ըստ Տէրպօղոսեանի « բացառիկ դէպքեր » են : Նոյնպէս « բացառութիւն » կը կազմեն եղեր անոնց իրարու մէջ զանազանութիւնքն, եւ « անվիճելի » կերպիւ « միաձայն » են միմեանց. եւ ադոնց « փոխադարձ համաձայնութիւնը, կ'ըսէ, մի զօրեղ հիմք պիտի ընդունուի (Փարպեցւոյն) ճշգրտապատում պատմագրութեան, որից՝ ինչպէս տեսանք՝ Եղիշէն հեռու է » : Թէ ինչո՞ւ այդ խտրութիւնը կը դնէ երկու պատմչաց ցանկերու մէջ, պատճառն իւր կամքն է. այդպէս կ'ախորժի, եւ այդպէս կը դատի : Այժմ լսենք եւ իւր հետեւութիւնքը :

Առաջին, « չորս ընդհանուր ցանկը եւ յատկական ցանկերը տարբեր հեղինակների գործեր են », եւ Եղիշէի խմբագրիչն եւ Ղազար մի եւ նոյն պրաւոր աղբերէ առած են հանրականքը : Երկրորդ, « Եղիշէի յատկական ցանկերի հեղինակը Ե դարի պատմութեան անտեղեակ անձն է եւ պատմական ֆակտերը յեղաշրջող պատմիչ », եւ Վարդանանց պատերազմէն ուշ, ըստ որում այդ

ցանկերն ոչ հանրականաց հետ եւ ոչ իրարու մէջ ունին աւագութեան կարգի միօրինակութիւն: Արրորդ, «Ղազարի յատկական ցանկերի հեղինակը համեմատաբար աւելի ծանօթ է Ն դարին», եւ պատերազմին աւելի մօտ, ըստ որում երեք ցանկն այլ համաձայն են եղեր միմեանց, եւ նոցա մին (թ. 6) նա եւ հանրականաց հետ:

Այդ հետեւութիւնք խորհրդածել կու տան մեզ: Հանրական եւ սեպհական ցանկերուն այլ եւ այլ (երեք) աղբիւրներ դնելու պատճառն է այդ երեք խմբից մէջ եղած տարածայնութիւնն: Ընդունելով զայդ առ վայր մի իբրեւ բաւական փաստ, հետեւաբար սեպհականաց իրարու մէջ տարածայնութիւնն այլ հարկ է իբրեւ նշան համարել անոնց իւրաքանչիւրին եւս զանազան աղբիւրներէ հանուած լինելուն: Այսու Նդիչէ եւ Ղազար երեք հանրականաց համար (թ. 1, 2, 4) ունեցած պիտի լինին մի աղբիւր, աղբիւր մ'այլ միւս հանրականի համար (թ. 3), առաջինն ուրիշ երկու աղբիւր եւս իւր սեպհականաց համար, եւ երկրորդն ուրիշ երկու կամ երեք՝ իւր սեպհականաց համար. եւ բոլորն ի միասին եօթն աղբիւր: Քննադատին լոկ երեք աղբիւր դնելն հակառակ է իւր հիման: Եւ որովհետեւ սեպհականաց աղբերքն ուշ ժամանակի են ըստ իւր երկրորդ եւ երրորդ հետեւութեանց, հարկ անհրաժեշտ է անոնց եւս ուրիշ աղբիւրներ դնել, — ապա թէ ոչ, անոնց հեղինակք առանց

տեղ մի կարգալու կամ լսելու ի՞նչպէս կըր-
նային իմանալ՝ թէ այս ինչ նախարարք այն
ինչ գործի մէջ են գտուեր, եւ այլն, — մին-
չեւ հասնինք Վարդանանց պատերազմն, աղ-
բերք, որոց ոչ լիճ եւ ոչ ծով կը բաւէ:

Մեր տեսութիւնն այդ ցանկերու մասին
ուրիշ է: — Հանրականաց եւ սեպհականաց
վերայ խօսինք զատ զատ:

Արովհետեւ երկու պատմչաց համաձայնու-
թիւնը չորս հանրականաց մէջ դժուարաւ
կրնայ իրարմէ անկախ յառաջ եկած լինել,
հոս այն իրաւամբ՝ որով Տէրպօղոսեան եր-
րորդ աղբիւր մի կ'ուզէ դնել անոնց, կրնանք
մենք երկու պատմչաց մին միւսոյն աղբիւր
համարել՝ առանց երրորդի մի: Եւ յիրաւի,
նոցա մին միւսէն առած լինելուն յայտնի
փաստը կը գտնենք նոյն իսկ երրորդ հան-
րականի մէջ. Եղիշէի քով այդ կը գտնազա-
նէր չորրորդ հանրականէն եւ երկու սեպհա-
կաններէ՝ (թ. 5, 8) Գնունուոյ ընդ Բիմաք-
սենի տեղափոխութեամբ. նոյն ցանկը մի եւ
նոյն զանազանութիւնն ունի եւ Ղազարայ
քով. ուրեմն մին միւսէն օրինակած է զայն:
Յոռի շրջան կը լինէր համարելը՝ թէ մի եր-
րորդ անձին գործ են յիշեալ երկու հան-
րականքն իրենց զանազանութեամբ հանդերձ,
եւ Եղիշէ եւ Փարպեցի այդ անձէն առած
են զայնս նոյն հանգամանօք. այդ առանց
փաստի չի կրնար հաստատուիլ:

Իսկ թէ երկու պատմիչներէն ո՞վ միւսոյն
աղբիւր է եղեր, զայդ նոյն իսկ քննադա-

տին ձեռնարկութեամբք ցոյց կու տանք մենք :
 Նա կ'ընդունի՝ — ըստ որում չի մերժեր՝
 ինչպէս կ'ընէ սեպհականաց նկատմամբ, —
 թէ չորս հանրական ցանկերը Վարդանանց
 ժամանակակցի գործեր են. եւ յօղուածին
 վերջը հարկ կը համարի դնել Եղիշէի « իսկա-
 կան յիշատակարան » մի, որոյ վերայ յետոյ
 շինուեր է այժմեան գիրքը : Այսպիսի խրմ-
 բագրութիւն մի ստոյգ համարելով հանդերձ,
 պէտք է խորհրդածել՝ թէ նախնական « յի-
 շատակարանը » բնականապէս առանց նա-
 խարարական անուանց չէր լիներ. ուստի եւ
 պատշաճ կը թուի, զի հանրականքն՝ որ այդ
 յիշատակարանին ժամանակակից կը համա-
 րուին, նոյն իսկ ազոր սեպհականութիւն ե-
 դած լինին : Եւ արդէն Տէրպօղոսեան տեղ
 մի իբրեւ թէ կը սկսի « ստուգել այն կար-
 ծիքը՝ թէ Եղիշէն է այն ցանկերի հեղինակ
 կը ». եւ այս միշտ ստոյգ է, թէպէտ այժ-
 մեանը լինի Եղիշէի գործ, թէպէտ այլ ան-
 ծանօթ գրուած մի :

Գանք սեպհականաց : Ընդունելով իսկ ա-
 սոնց լոկ երկու աղբիւր ըստ քննադատին՝
 եւ ոչ աւելի, մենք կը խորհրդածենք. եթէ
 ասոնց հեղինակք կրցեր են իրենց կողմանէ
 աւագութեան զանազան կարգեր յօրինել,
 հետեւաբար կարելի կը դառնայ՝ որ նոյն
 կարգերը կազմած լինին նոյն ինքն Եղիշէ եւ
 Ղազար. որով եւ քննադատին ասոր հակա-
 ոակ կարծիքն ոչ մի հաստատութիւն չի ու-
 նենար : Բայց մենք ներքին փաստ եւս ու-

նինք իւր դէմ: Յառաջ յիշեցինք՝ թէ երկրորդ հանրական ցանկն եւ Եղիշէի երկրորդ սեպհականը (թ. 9) մի եւ նոյն անձինքը կը բովանդակեն, որ են թեկնածուք Վասակայ. ուրեմն նոյն ցանկը կը համարուին, եւ կարգն է միայն տարբեր: Արդ, կարգի տարբերութեան համար կարծելը՝ թէ ազոնք զանազան աղբիւրներէ հանուած են, նոյն է՝ թէ տեղ մի գրուած տեսնելով՝ զոր օրինակ «Սարգիս, Եփրեմ եւ Եսայի», եւ նոյն գրոց մէջ այլուր՝ «Եփրեմ, Սարգիս եւ Եսայի», համարինք՝ թէ այդ անուանքը երկու զանազան տեղերէ քաղած է այդ գրոց հեղինակը: Այլ եւ շենք հասկանար, թէ նոյն նախարարքը՝ թէպէտ տարբեր կարգաւ՝ բայց մի եւ նոյն գործոց եւ պայմանի (սիւնեցւոյն կուսակցութեան) մէջ ներկայացնողն ինչպէս «Ե դարի պատմութեան անտեղեակ» եւ «պատմական Փակտերը յեղաշրջող» կը լինի: — Նմանապէս նոյն ցանկն է շորրորդ հանրականն եւ Ղազարայ երրորդ սեպհականը (թ. 7), վերջինս համառօտութիւն նախորդին: Արդ, փոխանակ սեպհականը Փարպեցւոյն ձեռօք կազմուած համարելու հանրականէն, զայն օտար աղբերէ մի առած կարծելը՝ նոյնպէս զուրկ է հաստատութենէ: Յիրաւի կան այդ սեպհականի մէջ երեք անձինք, որոց պէտք է ուրիշ աղբիւր մի դնել, զի չկան հանրականին մէջ. բայց մենք պիտի տեսնենք՝ թէ այդ նոր անձինք եկամուտ են սեպհականին մէջ՝ յետ Ղազարայ:

Աւտի՛ առ հասարակ սեպհականաց փոխանակ երկու, կամ աւելի ճիշդ՝ իւրաքանչիւրին մի մի (հինգ) ստար աղբիւր դնելու, կարելի կը կարծենք մեկնել զանոնք, մասամբ՝ մի եւ նոյն հեղինակին միօրինակութիւն չպահելով, եւ մասամբ՝ գրչագրոց ազուատմամբ: Փորձենք զայդ ցոյց տալ, նախ պարզելով ականարկ մի նախարարաց նոյն ժամանակի բարձական դասաւորութեան վերայ, յորմէ կը կախուի առաջին կէտը:

Մեր իշխանաց աւագութեան կարգն ի սկզբանէ միշտ փոփոխութեան մէջ է եղեր (Խոր. Գ, ԽԳ, ԽԸ, ԾԱ, ԿԵ): Մեսրոպ երէց կ'աւանդէ մեզ մեծին Ներսիսի ի ձեռն Բ Արչակայ հաստատած կարգը (Սոփ. Զ, 32), որ չի համաձայնիր ս. Սահակայ գահնամակին հետ* . բայց մեզ վերջին հաստատութիւնն է հարկաւոր: Արդ, թէ այն մինչեւ Վարդանանց օրերն անխախտ մնաց կամ ոչ, քննելի է: Եղիշէի խօսքը՝ թէ Յազկերտ 441ին** պատրէր « զոմանս պատուովք եւ իշխանութեամբք մեծամեծօք » (30), զոր Տէրպօղոսեան մէջ կը բերէ, յայտնի չի ցուցներ

* Այդպիսիք են նա եւ երկու նախարարական ցանկերն առ Ազաթանգեղայ (ՃԺԲ, ՃԻԶ) մեծին Տրդատայ օրերուն յատուկ, եւ վեցն առ Փ. Բուզանդացւոյ՝ (Գ, Թ, ԺԲ, ԺԳ, ԺԶ. Դ, Դ, ԺԱ) յԲ Խոսրովէ ցԱրչակ Բ. որոց ոմանք իրարու մէջ եւս կը տարաձայնին:

** « Ի չորրորդ ամին... իւրոյ տէրութեանն » (Եղ. 50):

բարձի փոփոխումն, այլ գուցէ այդ ժամանակ տուաւ Աստուծոյ մարդպանութիւնն, որ անձնական պատիւ էր եւ ոչ տոհմային: Իսկ սրուանձտեան Գարեգնի համար ըսածը, թէ աներկիւղ պատասխանին պատճառաւ արքայն « հանեալ ի բաց զաէրութիւնն ի նմանէ » (24), — զի « նախարար » էր (22), — կը նշանակէ՝ թէ տոհմի զլխաւորութենէ զրկեց զնա, եւ ոչ թէ տոհմը նուաստացոյց. այնպէս՝ որ թէպէտ նա Աւարայրի մէջ՝ էր * (Եղ. 210, Ղզ. 213), այլ Խուրս էր նոցա տոհմին ներկայացուցիչ ** (Եղ. 174): Կայ եւ այս, որ նախարարք 449ին դեռ ի Տիգրոն չգնացած, պարսիկք երեք դաշնակից

* Յազկերտի համարձակ պատասխանող Գարեգնի ազգատոհմը չի դնիր Եղիշէ. եւ կը յաւելու՝ թէ « դերկեամ մի տուաւ ի չարչարանս, եւ... ընկալաւ զվճիռ մահու » (24): Հ. Չամչեան ի Պատմ. հայոց (հտ. Բ, 19, 460) նոյն կը համարի զնա Շաւարշան ընկած համանուն սրուանձտեանի հետ, ըստ որում Եղիշէ կը կոչէ զվերջինն « յառաջադէմ ». իբր թէ յառաջ քան զայլ նահատակակիցս արդէն չարչարուած ի Տիգրոն: Մենք եւս համամիտ ենք այդ մեկնութեան. հաւանական է՝ որ դեռ չմեռած ազատեցաւ ի ըսնտէ կեղծ ուրացութեամբ նախարարաց, որք գնացին ի Պարսկաստան՝ հոն գտուողները « փրկել ի մեծամեծ հարուածոցն » (Եղ. 72). բայց նա առաջին պատուէն զուրկ մնաց:

** Այդ վերջին կէտն ընդ հրկրայութեամբ է Խուրսի անուան եւ տոհմի հետ, ինչպէս պիտի տեսնենք գրոցս հետեւեալ 127 էջի մէջ:

ազգաց (հյ. վր. եւ աղ.) հոն գտուող իշխանազուններէն « զամանս... քարչեցին յազնուական պատուոյն անարգեալ » (Եղ. 36). եւ երբ նախարարք եւս գնացին եւ մերժեցին Յազկերտի առաջարկը, նա հրամայեց՝ զանոնք այլ « հանել մեծաւ անարգանօք յերեսաց իւրոց » (80). սակայն յետ կեղծ ուրացութեան « վերստին ամենեցուն զպատիւս եւ զպահս նորոգէր » (84): Սյուպէս այդ վկայութիւնք դեռ չեն ցուցներ սահակեան գահնամակին փոփոխութիւն. ուստի երկու պատմը շաց ցանկերու մէջ փնդուենք:

Եղիշէի եւ Ղազարայ համաձայնութիւնը չորս հանրականաց մէջ՝ նշան է, թէ անոնք ժամանակաւ խանգարումն չեն կրած. եւ ահա այդ բոլոր ցանկերն — ինչպէս եւ սեպհականք — անհամաձայն են գահնամակին: Եթէ չորսը կազմուած համարինք նոյն ժամանակի աւագութեան կարգին համեմատ, պէտք է ըսել՝ թէ գահնամակի կարգն արդէն փոխուած էր: Սակայն տեսանք՝ որ երրորդն հակառակ է չորրորդին մի կետով, եւ երկուքն այլ միւս հանրականաց հետ գործ են մի եւ նոյն գրչի, Եղիշեայ: Ապա յայտնի է՝ թէ անոնց հեղինակն ամէն նախարարութեանց աւագութեան ճիշդ կարգին չէ հետեւած, ուստի եւ չէ ջանացած եւ չէր իսկ կրնար մի եւ նոյն ազատ դասաւորութիւնը պահել բոլոր ցանկերու մէջ, թէ հանրականաց եւ թէ սեպհականաց, բայց եթէ երկուց կամ երկուց մէջ, ինչպէս են երեք հանրականք,

եւ այն՝ դիպուածով իմն : — Տէրպօղոսեան ինքնին կը խոստովանի՝ որ « մենք որոշակի չենք կարող ասել, թէ Եղիշէի ցուցակները անպատճառ 440-453 թիւը կատարուած փոփոխութիւններն են ներկայացնում » . եւ ահա իբրեւ թէ հանրականաց կարգն օրինական լինէր եւ յատուկ նոյն դարուն, Եղիշէի սեպհականքն անոնց հակառակելուն համար վճռեց՝ թէ ասոնց հեղինակը զատ, հեռի ի Վարդանանց, եւ « Ե դարի պատմութեան անտեղեակ » պատմիչ է : Թէ՛ որչափ գօրութիւն ունի այդ վճիռ, ինքնին յայտնի է : Այս՝ նկատմամբ Եղիշէի սեպհականաց :

Գալով զազարեանց, անոնք եւս չունին գահնամակի կարգը : Իսկ թէ արդեօք Փարպեցւոյ պատմագրութեան ժամանակ կա՞ր բարձական նոր կարգ, եւ իւր սեպհականքն ըստ ս՛յնմ են յօրինուած, այդ եւս չի հաստատուիր : Արդարեւ նոյն պատմչի քով կը կարդանք, թէ անարգ մարդիկ Պերոզէն « զտանուտէրութիւնն զնեալ ուրացութեամբ, ... որոց ոմանք ի լեռնախոյզ աւազակաց » (335), եւ Վահան մամիկոնեան կ'ըսէր առ Միհրան՝ թէ « զյետինսն առ լաւս ունիք եւ զլաւսն յետս տանիք » (423, 417, 9), սակայն Վահանայ նուաճման ժամանակ Վաղարշ ուխտապահից գահերը նորոգեց վերըստին* (536-8). եւ Ղազար եթէ ուզէր իւր

* Արդէն Պերոզի անկարգ գահափոխութեանց չէր լսած մեր ազգն, որ կը շարժէր միշտ ուխտասլահից

ցանկերն ըստ բարձական կարգի կազմել, այդ վերահաստատ կարգին համեմատ պիտի յօրինէր: Այդ կարգի վերայ եթէ այլ կետով չենք կարող հաստատուն բան մի ըսել, զէթ այս յայտնի է թէ Վաղարշ արժրունեաց տոհմի նորոգումն առ ի կախ թողուց « վայր մի, զի գիտասցեն մարդիկն՝ որ ի տոհմէն են, սպասինչ արժանաւորապէս ցուցանել առ մեզ, . . . հայեացուք ապա եւ մեք յարժանն » (538). այս պայմանի կատարման համար՝ ըստ երեւութին բաւական ժամանակ կը պահանջուէր. եւ Ղազար, որ Վահանայ նուաճմանէն ոչ շատ ուշ պատմագրեց*, իւր առաջին սեպհականի միջ (թ. 5) զԱրժրունին յետ Սիւնեցւոյն դասեր է ըստ գահնամակին, ուրիշ պատուաւոր տոհմերէ վեր. այսպէս եւ

ձեռք եւ ազդեցութեամբ, ինչպէս կը պատմէ Ղազար: Մինչեւ անգամ իրենք ուխտապահքն « անուանեցին իշխան տէրութեան սիւնեաց » զհաւատարիմն Բարդէն՝ (571) հակառակ ուրացող Գլխինի՝ « սիւնեաց տեառն », եւ կամաց արքայից արքայի՝ յորմէ ապստամբած էին:

* Ն. Բիւզանդացի Վահանայ մարդպանութիւնը կը դնէ յամին 485. եւ նկատելով Փրպ. յառաջաբանին այս խօսքը, թէ նա « բազում եւ անհամար ուղղութեանց աշխարհիս հայոց ի ժամանակս իշխանութեան իւրոյ եղեւ արարող անձամբ » (8), պատմագրութիւնը կը դնէ « դոնէ 4-5 ամօք յետոյ. մարդպանութեան Վահանայ, . . . յաման 490-491 », (ի Լումայի, Ա տարի, Բ գիրք, 827), որ ըստ մեզ յետ երեք տարւոյ եւս բաւական է:

երրորդ սեպհականի մէջ: Ապա յայտնի է, թէ Վարդանանց շրջանի վերայ գրելով ուզեր է նոյն ժամանակի կարգը պահել այդ կետի մէջ, ինչպէս ուղիղ բանը կը թելադրէր: Եւ թէպէտ իւր պատմագրութեան ժամանակ արժրունեաց գահն արդէն նորոգուած իսկ համարինք, այդ եւ բոլոր առհմից նորոգութիւնը պիտի լինէր դարձեալ ըստ նախկին կարգին, այն է գահնամակին, քանի որ ուրիշ կարգ անյայտ է մեզ: Ապա եւ իւր սեպհականաց ուրեք ուրեք խոտորումն գահնամակէն՝ պէտք է մեկնել մասամբ այն ազատութեամբ, որով վարեր է Եղիշէ: Այսուհետեւ անցնինք գրչագրաց համեմատութեան:

Ստուգելու համար՝ թէ երկու պատմչաց սեպհականք բաց ի հեղինակաց ազատութենէն՝ կրած են նա եւ գրչագրական փոփոխութիւններ՝ թէ ոչ, կը պակասին մեզ նոցա զործոց հին գրչագիրք. եւ նորագոյնք ոչ մի լոյս չեն տար: Բայց այլ եւ այլ տեղեր ունինք Եղիշէի հատակոտորներ, որք իրենց անսովոր ընթերցուածովք մի եւ նոյն պաշտօնը կը մատուցանեն մեզ փոքր ի շատէ: Այսպէս, մեր գրչագրատան մէջ կան երկու ճառընտիրք. մին (թիւ 17) յամին ՈՂԳ. (1224) գրուածը, զոր կը կոչենք Ա. եւ միւսն (թ. 985) անթուական, բոլորագիր, զոր կ'անուանենք Բ. նոյնպէս երկու տպագիր օրինակներ (թ. 9 եւ 19) սրբագրած երկու պարիսեան գրչագրաց վերայ՝ թուականքը մեզ անյայտ, զորս կը կոչենք Գ. եւ Դ. ճառընտիր մ'այլ

(թ. 1117) բուրազի, անթուական՝ բայց չատ նոր եւ բազմասխալ, այս եւս Ե :

Ազոնց բովանդակութիւնն այս է : Ա ունի Եղիշէի Ե, Ղ, Է եւ Ղ յեղանակներն անթեւրի՝ ցվերջ նահատակութեան Ղեւոնդեանց . հետեւաբար իւր մէջ կան նախարարաց ութերորդ եւ երրորդ ցանկերը : Բ ունի Ղ յեղանակին մի մասն, պակաս ի սկզբան, որով ունի միայն երրորդ ցանկը : Գ եւ Դ ունին սրբազրուած լոկ Ե, Ղ եւ Ղ յեղանակները, ցվերջ նահատ . Ղեւ . ուրեմն եւ նոյն երկու ցանկերը . — այս երկուց բովանդակութեանէն յայտնի կը լինի՝ թէ իրենք եւս ի ճաւրնտրաց են սրբազրուած * . — վերջապէս Ե ունի Ե եւ Ղ յեղանակներն, եւ դարձեալ նոյն ցանկերը :

Արդ, կարգալով այդ ցանկերէն առաջինը (թ. 8), կը տեսնենք՝ որ Ա, Գ եւ Դ զԱրտակ պալունի եւ զՎահան ամատունի իրարու տեղ են փոխած . նոյնպէս ըրած է Գ զԿարէն սահառունի եւ զՀմայեակ դիմաքսեան . երկու դէպքն այլ հակառակ միւս գրչագրաց եւ տպագրաց . սակայն առաջինն համաձայն գահնամակին եւ հինգերորդ ցանկին (թ. 5), ուրեմն ուղղագոյն քան այժմեան կարգը . իսկ երկրորդ դէպքն անհամաձայն գահնամակին : Ա բնաւ չունի զԿարէն եւ զՀմայեակ . իսկ Դ միայն զՀմայեակ

* Պարիսեան գրչագրաց թուերն են 46 եւ 47, եւ նիւթը չէ յիշուած :

չունի, եւ Ե զԳազրիկ դիմաքսեան: Ա, Գ
 եւ Գ զԽուրս սրուանձտեաց կը կոչեն Խոսրով
 (այսպէս եւ Ե) ընձտացի կամ ընծտացի, որ
 ս. Ներսիսի ցուցակին մէջ առանձին տուած
 է՝ Անձտեայք, յանուն Անձիտ գաւառի (Բուզ.
 Ղզ.), որ եւ Հանձիթ (Խոր. աշխրհ. եւ այլն):
 Կարգալով միւս ցանկը (Թ. 3), կը տես-
 նենք՝ որ Ա, Բ, Գ եւ Դ զՏաճատ գնթունի
 եւ զՀմայեակ դիմաքսեան իրարու տեղ են
 դրած՝ հակառակ սովորական օրինակաց եւ
 գահնամակին: Նոյն շորսը նա եւ չունին
 բնաւ զՆերսեհ քաջբերունի եւ նորա եօթն
 զինուորները: Այդ տեղափոխութիւնն եւ
 պակասն Ա օրինակի 1224 թուականէն այլ
 յառաջ է. Ն. Շնորհալին (ԺԲ դարուն)
 Վարդանանց Նորահրաշ շարականի մէջ հե-
 տեւելով Եղիշէի, — որոյ վկայ են նոյն
 պատմչին Աւարայրի նահատակաց տուած
 մակդիրքը, քաջն Վարդան, զարմանալիև Տա-
 ճատ եւ այլն, որ կան այդ շարականի մէջ, —
 զՀմայեակ յառաջ կ'երգէ քան զՏաճատ, եւ
 զՆերսեհ չի ճանաչեր բնաւ. որով յայտնի
 է՝ թէ մեր շորից նման գրչագիր մ'էր կամ
 էին իւրքն այլ*: Նոյն ցանկի մէջ Ա, Գ

* Հ. Գր. Աւետիքեան ի Բցար. շարականաց (յէջ
 600) Ներսեհի պակասը կը մեկնէ այսպէս՝ թէ դուցէ
 Շնորհալին չէ ուղած տուն մի յաւելուլ Նորահրաշի տանն
 տանց վերայ. սակայն բուն պատճառը մեր ցուցածն է: —
 Բայց Ներսեհ իւր եօթամբ անտարակոյս անկեւոց մէջ
 էր. զի Եղիշէ հոն « ինն » նախարար կը գնէ եւ նո-

եւ Դ կը կոչեն զԱրսէն անձեռացի կամ ան-
ձառացի, եւ Բ անձրացի (գրչագրի սխալ),
փոխանակ ընծայնոց* : Թող ուրիշ երկրոր-
դական զանազանութիւնքը** :

ցա սեպհական « երկերիւր ութսուն եւ եւթն նահա-
տակք » (211). Ա, Բ եւ Դ չունին « ինն » բառը. բայց
անփոփոխ ունին զինուորաց գումարը, որոյ եւ ընդհա-
նուր Աարդանանց « հազար երեսուն եւ վեց » հաստա-
տուն գումարին լրման համար հարկաւոր են ներսե-
հեանք. ուրեմն սորա սխալմամբ դուրս են ընկած :
Զնոյնս եւ Տաճատայ եւ Հմայեկայ այժմեան կարգն
ունին մեր Ե օրինակը, Աոնիքերի հրատարակած մա-
գաղաթի պատառն, որոյ մասին պիտի խօսինք հետե-
ւեալ գլխոյն մէջ, եւ Փարպեցին : Շնորհալին իւր Աի-
պասանութեան մէջ « Ելիշէի տառին » հետ չէ յիշած
զՂազար՝ իբրեւ պատմիչ Աարդանանց, որ նշան է՝
թէ կամ չէ կարգացած գայն, եւ կամ նորա յԵղիշեայ
զանազանութիւնքը չէ ընդունած. բայց մամիկոնեան
Ահանայ նշանաւոր անուան եւ շրջանի վերայ եւս լու-
թեամբ անցնիլն աւելի առաջինը կը հաստատէ : Ղազա-
րայ գրչագիրքն ինչպէս այժմ, նոյնպէս եւ ժԲ դա-
րուն հազուադիւտ պիտի լինէին, մանաւանդ ի Աիւղի-
կիա, եւ ոչ մատչելի բոլորին :

* Նոյն օրինակք յառաջ երկու անգամ ընծայումի
կամ ընծային կը կոչեն զԱրսէն, եւ հոս միայն տար-
բեր. առաջինը կը հաստատեն այս ցանկի մէջ եւս՝ Ե
օր. եւ Աոնիքերի պատառիկն եւ Ղազար. ուստի յայտ-
նի սխալ է անշեացին :

** Զոր օրինակ, նոյն ցանկերու առաջնոյն մէջ Ա
ունի Մերչափուհ, Գ, Դ, Ե Մերչապուհ, (այսպէս

Այս համեմատութենէն տեսուեցաւ թէ այլ եւ այլ ժամանակներ որպիսի յեղափոխութիւն եկեր է Եղիշէի մէջ յիշեալ երկու ցանկերու վերայ. թէպէտ գրչագրական՝ եւ ոչ օտար ձեռին փոփոխութիւնք, բայց նշանաւորք. այնպէս՝ որ թէ եւ բոլորն այլ ուղիղ չեն, բայց ահա առաջին ցանկը (թ. 8) ուղղեցին մի կետով: Երկուքը միայն ունին հին օրինակներ*, եւ երկուքն այլ փոփո-

երբեմն եւ Եղ. օրինակք, եւ թովմ. արծր.): Ա, Գ, Գ քնթունի: Ա, Գ շահոռապետ, (այսպէս եւ ս. Ներս. ցուցակը), Գ շասլոռապետ, է; շաւխոռապետ: Գ գունդն վահանեան՝ փոխանակ վահեւունեաց: Ա, Գ քովեանքն՝ փոխ. քողեանքն: Գ ատրպատունիք: Ե ալիւղացիքն՝ փոխ. ալէացիքն: — Երկրորդ ցանկին մէջ՝ Ա, Բ, Գ Արուանձտայ: Ա, Բ, Գ, Գ Վարդանայ հետ «հարիւր էրխան եւ երեք» ընկածները կը գրեն «հարիւր յիսուն եւ երեք». Արտակայ «յիսուն եւ եւթն» «սասն եւ եւթն», ռամկական կարգ (փոխ. եւթնեւտասն), որ յայտնի կը ցուցնէ բառի փոփոխումն. Հմայեկայ «քսան եւ երկու» լոկ «քսան»: Սակայն այս թուոց եւ միւս անկելոց գումարը չեն հաներ ընդհանուր «երկերիւր ութսուն եւ եւթն» անփոփոխ գումարը. ինչպէս եւ Ե՝ Տաճատայ հետ «ինն եւ տասն» ընկածները դնելով «քսան», մի հողի աւելի կը լինի ընդհանուր գումարէն. եւ հետեւաբար բոլորն այլ սխալ են գրչագրաց:

* Հին ըսելով կ'իմանանք ոչ եթէ մեր Ա-Ե օրինակաց գրչութեան ժամանակը, քան զորս հնագոյն կը թուի Անձեւացեաց օրինակը, (տես ի ներած. տպ.

խուած կը գտնենք. ապա յայտնի է՝ թէ նոյն վիճակին ենթարկուած պիտի լինին եւ միւս ցանկերն՝ որոց նոյնպիսի հին օրինակներ չկան: Արդ, եթէ գրչագիրք խանգարեր են Եղիշէի ցանկերը, իրաւացի է հետեւեցնել՝ թէ նորա սեպհականքն ի սկզբան աւելի մօտ էին հանրականաց քան այժմ:

Եւ արդարեւ երկրորդ հանրականի եւ նորա երկրորդ սեպհականի մէջ (թ. 9) — որ նոյն ցանկն էին — տեսուած կարգի մեծ դանազանութիւնը՝ պատմչին ազատութեան չենք կարող ընծայել. նա սովորութիւն ունի գէթ աւագագոյն տոհմերն յառաջ դնել քան զայլս. (տես հանրականքը եւ իւր առաջին սեպհականը). եւ մինչ դեռ երկրորդ հանրականին մէջ զՔագրատունին առաջին կարգի մէջ դրած էր, նոյն տոհմը միւս ցանկի մէջ (թ. 9) չորրորդ է դրուած, յետ Խորխոռունուոյ եւ Վահեւունուոյ. եւ Ամատունին՝ որ միւս ցանկերու մէջ բաւական բարձր է, հոս ամենէն յետոյ դասուած է: Երկրորդին յետնութեան պատճառն այն է, որ Մանէն ամատունին «սեպուհ» էր, ուստի նախարարներէն վայր պիտի ընկնէր. սա արդէն հանրականին մէջ եւս լռելեայն յետադասուած է՝ «զսեպուհս

Թէոդոսիոյ). այլ ըստ որում ճառընտրաց բովանդակած յեղանակներն իբրեւ վկայաբանութիւն հանուած լինելով յԵղիշեայ հաւանօրէն Ե-Զ դարուց մէջ, (այս մասին յաջորդ գլխոյն մէջ), անոնք եւ ընդհանուր պատմութիւնը միմեանց այնուհետեւ կրած գրչագրական փոփոխութեանց չեն ենթարկուած:

ումանս յայլմէ տոհմէ » (Եղ. 127) բացատրու-
թեան ներքոյ . բայց բազրատունի Տիրոց « իշ-
խանի » տեղափոխութիւնն՝ յայտնի սխալ
համարելի է գրչագրաց :

Ժամանակը Ղաղարայ սեպհական ցանկե-
րու եւս չէ խնայած : Զայս հաստատելու հա-
մար՝ ինչպէս ըսինք՝ մեր ձեռին անոնց հին
գրչ . օրինակներ չկան : Արդարեւ ունինք
մագաղաթեայ հին պատառ մի , միջակ եր-
կաթագրով , որ ուղղագրութեան կանոններէն
թուի գրուած ոչ յայս կոյս քան ԺԲ դար .
բայց ազոր բովանդակութիւնն է մեր խնդրոյն
համար անկարեւոր երկու կոտորներ , որոց
զանազանութիւնքը թէպէտ ընտիրք , բայց
տառականք կամ բառականք են եւ ոչ ինչ
աւելի * : Ունինք եւ երկու տպ . օրինակներ՝
յորս երկու գրչագրերէ սրբագրուած է ս .
Սահակայ տեսիլը միայն , եւ ունին բազմա-
թիւ եւ երբեմն բաւական նշանաւոր զանազա-
նութիւններ : Նոյնը կայ մի ուրիշ բոլորագիր
անթուական գրչագրի եւ մեր Ե կոչածին
մէջ , նոյն հանգամանօք , յորոց ըստ մեծի
մասին սրբագրուած է մեր դործածած տպա-
գիրն . (համտ . 1793ի տպ . հետ) : Ասոցմէ
զատ նա եւ Ղաղարայ յառաջաբանին , ամբողջ

* Ազոնք են . « չընդդիմացեալ(+) հաւանիմք . եւ է
ինչ գոր . . . Է- յայսմ հետէ եւ յառաջ ի մտի այս-
պէս եղեալ է իմայ անձինս , զի եթէ է եւ գոյ հնար »
(տպ . 136-9) . եւ միւսն ; « զխոնարհումն գլխոց իւ-
րեանց . . . առաւել ցուցէք զձե՞ծ սէր(ն ո՞ր էր) առ մեզ ,

պատմութեան եւ թղթոյն տպագրութեանց մէջ — ի յառաջարանին՝ այս տարի առանձին յօդուածով եւս * — ցոյց տրուած են տեղիք, որ յայտնապէս խանգարուած են կամ կըրճատուած: Սակայն այս բոլորը դեռ չեն հաւաստեր ցանկերու խանգարումն. եւ զայս մենք պիտի ջանանք ապացուցանել այժմ:

Փարպեցւոյ երկրորդ սեպհականի մէջ (թ. 6), յորում կը նշանակուին նիզակակիցք Վարդանայ, եւ նորա հետ յանուանս կ'երթան, կը տեսնենք նա եւ զվահեւունին Գիւտ, որ թէ ըստ Եղիշէի (127, 160) եւ թէ ըստ նոյն ինքն Ղազարայ՝ (195) կուսակից եւ դաւակից էր Վասակայ եւ մնաց ի Հայաստան: Ապա յայտնի է՝ թէ այդ հակասութիւնը պտուղ է զրչագրաց աղաւաղման, զի

Է-զյաւխտենական . . . դատաւ ածէք ծանուցանել (ԺՂ) եւ պարզեւել, եւ եթէ նախնեացն քոց» (տպ. 153-6): Հոս տեսուածոց՝ նման դանազանութիւնք ամբողջ ընթերցուածին մէջ եւս կան, որոց համեմատ արդի օրինակաց մէջ պէտք է փոխել քանի մի տեղ իբրեւ յայտնի սխալ. ինչպէս, «(խրախ)» մեծ ուրախութեան առնեին», եւ ոչ «խրախ» (տպ. 154). դարձեալ՝ «երթեալք այնուհետեւ հրաժարել ի թագաւորէն», եւ ոչ «հրաժարել» (տպ. 155). եւ այլն: Նա կը հոլովէ՝ աւագանոյ, ազատանոյ, եւ ոչ աւագանոյ եւ այլն:

* Ն. Բիւզանդացի ի Լումայի, նախայիշեալ տեղը, 309-28: — Տ. Խալաթեան եւս Ղազարայ ընդհանուր պատմութեան քննութեան մէջ, թէ եւ ցուցած կետերէն ոմանց խանգարումն անհաւաստի է:

դժուար է թէ Ղազար ինքնին գործած լինի
 զայդ : Զայս կ'ընդունէր եւ Տէրպօղոսեան,
 ինպէս տեսանք յառաջ :

Փարպեցւոյ երրորդ սեպհականի մէջ (թ.
 7), որ համառօտութիւն է չորրորդ հանրա-
 կանին, ի պարսս բանտարկեալ նախարարաց
 ցուցակին, կը տեսնենք երեք նոր իշխաններ՝
 որք կը պակասին հանրականին մէջ, եւ հոս
 կը յիշուին միայն տոհմային անուամբք .
 « զիշխանն տանն Վանանդեայ, . . . եւ զիշ-
 խանն զնթունեաց, եւ զիշխանն Աշոցաց » :
 Ո՞ք են դոքա : Աւարայրի մէջ կը յիշէ Ղա-
 զար՝ « Թաթուլ տէր Վանանդայ » (210), որ
 ըստ Եղիշեայ՝ զլուխ էր երրորդ գնդին (204) :
 Նոյն մարտի մէջ էր եւ « Տաճատ գնքոռնի՝ »
 նիզակակից Թաթլոյ (Եղ. 173, 204), որ
 միակ ներկայացուցիչն էր իւր տոհմին, եւ
 իւր նշանաւոր գիրքը ցոյց կու տայ՝ թէ նա-
 խարարն էր գնթունեաց . զի թէ ուրիշ մի լի-
 նէր նախարար եւ միանգամայն ուշադրասէ,
 – որոյ համար պիտի բանտարկուած լինէր միւս
 ուխտապահից հետ, – պէտք էր՝ որ նա եւս մաս-
 նակից եւ յիշուած լինէր ապստամբութեան
 մէջ : Գարձեալ՝ Յաղկերտի հրովարտակին պա-
 տասխանելու համար հաւաքուած նախարա-
 րաց մէջ առաջին անգամ կը յիշուի ի Ղա-
 զարայ՝ « տէրն Աշոցայ Հրահատ » (126), եւ
 անգամ մ'այլ հոս՝ նորա երրորդ սեպհակա-
 նի մէջ՝ անանուն : Արդ, գնթունեաց իշխանն
 ըստ երկուց պատմչաց եւս ընկաւ պատե-
 րազմին մէջ, ուստի եւ չէր կրնար ի Պարս-

կաստան երթալ. Հետեւաբար սխալ է իւր յիշատակութիւնը Ղազարայ սեպհականին մէջ. Նոյնը կասկածելի կ'ընէ եւ միւս երկու իշխանաց բանտարգելութիւնն, յորոց զուրկ է շորրորդ հանրականը. զի եթէ Փարպեցին յիշած լինէր զանոնք, նա գոհ եւ վստահ իւր ընդունած նոր տեղեկութեան վերայ, պիտի յաւելոյր զանոնք հանրականին մէջ եւս՝ զոր կ'առնոյր յԵղիշեայ. բայց նա զգուշացեր է սյդ բանէն, ուրեմն երեքն այլ (եւ մին անտարակոյս) եկամուտ են իւր սեպհականին մէջ: Ուստի այս եւս խանգարուեր է ժամանակաւ: — Այդ երկու սեպհականք բնականապէս երկբայելի կ'ընեն միւսին (թ. 5) վաւերականութիւնն այլ:

Այսպէս ահա երկու պատմչաց ցանկերու մէջ բարձական կարգի անհամաձայնութիւնքն յառաջ են եկած՝ մասամբ հեղինակաց գրչի ազատութենէն եւ մասամբ գրչազրական փոփոխութիւններէ: Հետեւաբար բոլորովին անհաստատ է Տէրպօղոսեանի անոնց վերայ հիմնած համոզումն, թէ Եղիշէի պատմութիւնն յետնագոյն ժամանակի դործ է, եւ թէ նորա կարծեցեալ խմբագրիչն եւ Ղազար ունեցեր են երեք օտար եւ քան զիրենք հնագոյն աղբիւրներ՝ նախարարաց ցանկերու համար:

Բ. Միւս երկու խնդիրներն, յունաց հրեշտակութեան եւ աղուանից օգնութեան, մենք հետազօտեցինք արդէն. ուստի հոս կը մնայ մեզ համառօտիւ անցնել:

Ասոնց առաջնոյն մէջ Եղիշէ կը դնէր մի

դեսպան, եւ ապա կը յաւելոյր՝ « յանդիման եղեն մեծի թագաւորին » (124). Փարպեցին եւս ունի այդ խօսքը բառացի, « յանդիման եղեն թագաւորին Թէոդոսի » (217), եւ կը դնէ երեք դեսպան : Աստի քննադատն հարկ կը համարէր կարծել՝ թէ Եղիշէի մէջ խանգարուեր է դեսպանաց թիւն . իսկ մէջ բերուած համանման խօսքէն կը հետեւեցնէր, թէ « կամ երկու պատմչից մէկը միւսին աղբիւր է ծառայել, եւ կամ մի երրորդ յիշատակարանից դուրս են գրել երկու պատմիչն էլ Յանդիման եղեն կտորը » . բայց որովհետեւ, կ'ըսէր, Եղիշէ իւր հակասութեամբ չէ կարող աղբիւր եղած լինել Ղազարայ « կարգաբանեալ ճշգրտապատում » տեղեկութեան, ուրեմն կը մնայ ընդունել՝ թէ Եղիշէի պատմութեան հեղինակն ի Փարպեցւոյն կամ յայլ յիշատակարանէ հանած է « Յանդիման եղեն . . . » խօսքերը, « մոռանալով որ այդ տողերը հակասում են իւր ձեռով աղաւաղած տողերին, այն է՝ մի հոգեով դեսպանութեան տեղեկութեան » :

Ինչուք՝ թէ Եղիշէի տեղեկութիւնքն հակասական են, եւ յարմարուած անձանօթէ մի : Այս տեղ բնականապէս ընդ առաջ կ'ելնեն մեզ այս հարցերն : Առաջին, եթէ անձանօթն համարձակեր է աղաւաղել իւր աղբիւրը՝ զՂազար կամ « մի երրորդ յիշատակարան », ինչո՞ւ այդ երրորդը բուն Եղիշէի գործը չլինի, եւ անձանօթն անոր մէջ խանգարած դեսպանաց թիւը, եւ Ղազար

նախ քան այդ խանգարումն օգտուած անորմէ: Երկրորդ, եթէ Եղիշէի խմբագրիչն յանդիման շինեշուռ տեղեկութիւնն առաւ ի Փարպեցւոյն կամ յայլմէ, ի Ղարղանանց այնչափ հեռի — « ուշ ժամանակի » — ուստի եւ անծանօթ այդ մարդն ի՞նչ նպատակ կամ շահ ունէր նոցա թիւը եւ անձինքն « աղաւաղելու » հակառակ իւր աղբեր. արդեօք նոցա թոռանց հետ մի հաշիւ ունեցաւ, եւ վրէժը պապերէ՞ն ուղեց առնուլ: Երրորդ, եթէ խմբագրիչը կրցեր է ինքն իրեն հակասել, ինչո՞ւ ամբողջ պատմութիւնը Ե դարու Եղիշէն դրած եւ այն հակասութիւնն ինքն ստեղծած չլինի, եւ Ղազար՝ որ « յանդիման եղեն » կտորով անորմէ կախումն ունի, նորա տուած այդ տեղեկութիւնն իւր բերանացի աղբեր (Արշաւրի, 316) ձեռօք ուղղած եւ այնպէս մէջ բերած չլինի:

Այս հարցերն ինքնին կը խախտեն քննադատին այժմեան Եղիշէն քան զՓարպեցին ժամանակաւ յետադասելու համար կատարած քմածին ձեռնարկութիւնքը: Մենք ինչպէս տեսանք յառաջ, « յանդիման եղեն » խօսքին եւ դեռպանաց ըստ Եղիշէի թուոյն մէջ բնաւ հակասութիւն չկայ անկողմնակալ դատողի համար. այլ ընդ հակառակն՝ մեծապէս կասկածելի էին Ղազարայ յիշած անձինքը. եւ այս կէտն՝ աւելի զվերջինս խանգարուած, կամ ասոր մէջ զԵղիշէ եւ սխալ աւանդութիւն մի (Արշաւրէն դատ) միասին խառնուած ցոյց կու տայ:

Գ. Ազոուանից խնդրոյն մէջ Եղիշէ կ'ըսէր՝ թէ սպարապետը գնաց յօգնութիւն՝ հասա յակաց հաւանութեամբ, եւ Վասակ ըստ նոյն պատմչին կը գրէր առ Սերուխտ, թէ ես « քակեցի զմիաբանութիւն ուխտին հայոց, ... զգունդն երրորդ արարի ընդ Վարդանայ յազուանս » (128): Այս կարծեցեալ հակասութիւնը, զոր քննադատն այս տարի Եղիշէի կողմնասիրութեան տուաւ, անցեալ տարի նորա անծանօթ խմբագրչին կ'ընծայէր: Մարզպանի թուղթը նոյն իմաստիւ կայ եւ առ Ղազարայ (188), բայց սորա միւս տեղեկութիւնքը Վարդանայ երթին համար՝ համաձայն են թղթոյն. հետեւաբար Եղիշէ իւր հակասութեամբ չէր կարող աղբիւր լինել Փարպեցւոյն, այլ սա նորա կամ երրորդ մի երկոցուն, բայց թէ մին եւ թէ միւսը խանգարմամբ գործածուելով Եղիշէի մէջ:

Ի պատասխանի այդ հետեւութեան՝ հոս եւս կրնանք կրկնել նախորդ խնդրոյն մէջ քննադատին կարծեաց հերքիչ հարցերէն առաջինը եւ երրորդը. (տես անդ): Վասակայ նամակն արդարեւ նոյն է երկու պատմչաց քով. թէպէտ Ղազար մէջ կը բերէ զայն այն կերպարանօք՝ յորում տեսանք յառաջ սյարսից եւ հայոց նամակաց պատճէնքը. այն է՝ այլափոխած, եւ աւելի իմաստից՝ քան բառից նմանութիւն մի պահելով: Մենք իրաւացի փաստերով ցոյց տուինք Ք զլխոյն մէջ՝ թէ ինչպէս սիւնեցւոյն փքալից խօսքերն հակասակ էին իրականութեան, թէ ուղիղ եւ

հարկաւոր էր ադոնց եւ Եղիշէի տեղեկութեանց մէջ ականատեսի պատշաճ դատողութեամբ յառաջ եկած տարածայնութիւնն, եւ թէ Ղազար ուզելով ձայնակցել իւր տեղեկութիւնքը թղթոյն հետ, ուրիշ կողմանէ հակասեր է ինքն իրեն, ապա թէ ոչ՝ պէտք է իւր խօսքերն այլազգ մեկնել: Ուստի եւ յայսմ եւ ի նախորդ գլուխս քննուած տարածայնութեանց մէջ՝ խանգարումն կամ այլ զինչ եւ իցէ՝ հարկ է Փարպեցւոյն քով փնդռել, եւ շէ ուղիղ՝ նորա հետ համեմատելով՝ այժմեան Եղիշէն խլել մեզ ծանօթ պատմագրի ձեռքէն:

Դ. Տէրպօղոսեան յետ հաստատած կարծելու Եղիշէի պատմութեան անհարազատութիւնը, կ'ուզէ նա եւ ցոյց տալ քանի մի հաւանական աղբիւր, զորս գործածած լինի խմբագրիչը: Եւ են, ի Թովմ. արժրուելոյ* յիշատակեալ Համաբօստոքիւնն Աբր. խոստովանողի. «մեզ յայտնի է նոյնպէս՝ որ ոմն Մովսէս սիւնեաց եպօ. գրել է Ե դարի պատմական դէպքերի մասին ձառեր» . «յայտնի են նոյնպէս Ե դարի մասին մեզ չհասած զանազան յիշատակարաններ»: Այլ փափաքի, բայց այդ աղբերաց պակասութիւնէն կամ խանգարմանէն կ'անկարանայ հաւաստել՝ թէ «յետին դարերի գրողներին մէկը, Եղիշէի անուան տակ ծածկուած», հանած լինի այն քանի մի տեղեկութիւնքն՝ որք զպատմիչն

* Տպ. Ա. պոլսոյ, 1852, յէջ 88:

կանառես կը ցուցնեն Ե դարու անցից* :
 Ի վերջոյ կը յայտնէ եւ բուն Եղիշէի վաւե-
 րական յիշատակարան մի եղած եւ այժմեանն
 « յետին դարերում » անտի կարկատուած լի-
 նելու կարծիքը, թէպէտ ոչ վատահուծեամբ :

Առ այս մեր պատասխանը շատ պարզ է :
 Արրահամու յիշեալ գործն ինքնին անվաւեր
 եւ ժամանակաւ յետնապոյն գրութիւն մ'է
 ըստ մեզ, ինչպէս պիտի ցուցնենք յաջորդ
 գլխոյն մէջ. ուստի եւ չէ կարելի հաւաստել
 որ քան այժմեան Եղիշէն յառաջ գրուած
 եւ անոր աղբիւր եղած լինի : Մովսիսի սիւ-
 նեցւոյ պատմական « ձառերն » ուր յիշուած
 են, մեզ անյայտ է. թերեւս կ'ուզէ ըսել Պե-
 տրոսի սիւնեցւոյ « ճառք » կամ « տա-
 ցուածք » կամ « ներբողումն » կոչուածը, զոր
 ԺԳ-Դ դարուն գործածեր է Ստեփ. Արբե-
 ղեան (հտ. Ա, գլ. Ա, Թ-ԺԲ). բայց Պետրոս
 կը համարուի ապրած Զ դարու մէջ** . ուստի .

* « Յորում պատահեցաք եւ մեք իսկ ականառես
 լինելով » (Եղ. 9) : « Ես ինքնին անձամբ անդէն ի
 տեղւոջն պատահեցի եւ տեսի եւ լուայ » (27) : « Ե-
 րանելի խուժիկս... երկրորդեաց մեզ զամենայն կար-
 վաւ » (322) : — Երեք տողիցս համար այնչափ աղ-
 բիւր յուզելը շատ տարօրինակ գործ է. ամբողջ գիրքը
 կարկատողը չէր կրնար այդ տողերն եւս կեղծել. ին-
 չո՞ւ միայն ադոնց հետ այդչափ խղճմտութեամբ վա-
 րուիլ :

** Պատմ. հայ դպրութեան, Բ տպ. յէջ 389 : —
 Սիսական, յէջ 20 :

եւ չէր կարող Յ դարու անցից մասնակից եւ « ականատես » կոչել զինքն, եւ այդ կեղծ տեղեկութիւնն Նղիշէի կարծեցեալ խմբագրչին եւս աւանդել: Յ դարու միւս անյայտ յիշատակարանք, — որոնք կամ որոցմէ են անշուշտ Մամբրէի վերժանողի եւ Թէոդորոսի քերթողի պատմութիւնքն՝ որոց « մնացորդներէն » օգտուեր է Թովմա (47), — նախայիշելոց հետ ի միասին փակ մատեաններ են, որոց ընդ Նղիշէի ունեցած յարնչութիւնը մարգարէութեամբ միայն կարելի է գուշակել. մեր երեւակայութիւնը շատ բան կրնայ ստեղծել, հնարաւոր եւ անհնար. բայց ամէն հնարաւոր իրականութիւն չէ, զէթ ցորչափ չէ ցուցուած թէ է: Գալով վերջապէս Նղիշէի վաւերական գատ յիշատակարանին, այն եւս գոյութիւն ունի լոկ քննադատին գրչին ներքոյ, ըստ որում սխալ են այն « հիմքերն » որ ստիպեր են զնա այժմեան պատմութիւնը շտալ նոյն Նղիշէի:

Ե. Միակ ակնյայտնի աղբիւրն, որ թէ Նղիշէի եւ թէ Ղազարայ՝ ըստ իրենց պատմելոյն՝ աւանդեր է Ղեւոնդեանց նահատակութեան տեղեկութիւնքը, միոյն ուղղակի (322), եւ միւսոյն անուղղակի՝ Արշաւրայ բերանով (305), դա խուժիկն է: Թէ Տէրպօղոսեան այս մասին ի՞նչ կը խորհի, մեզ յայտնի է. երկրորդ յօդուածին մէջ ըսաւ նա՝ թէ « քահանաների նահատակութեան հանգամանքը՝ իբրեւ պատմական իրողութիւն կասկածելի է (Խէ-ԾԸ) »: Չի ըսեր հանգա-

մանքներէն ոմանք, այլ ընդհանուր « հանգա-
մանքը », որ է նոյն ինքն նահատակութիւնը.
Եւ Փարպեցւոյն մէջ այդ տեղեկութեան չափն
այլ ցոյց կու տայ՝ « Խէ-ԾԸ » հատուածները:
Երկու ժամանակակից պատմչաց՝ յետոյ եւ
այլոց՝ վկայած մի դէպք առանց պատճառի
ուրանալը քմահաճութիւն մ'է, որ չի պար-
տաւորեր զմեզ ժամավաճառ լինել պատաս-
խանելու իրեն: Մեզ կը մնայ միայն ցուցնել
երկու պատմչաց հայեացքը Խուժկի անձին
եւ պատմածոց վերայ:

Գալով անձին, Ղազար կը գրէ՝ թէ նա
հայոց ծանօթ « վաճառական » մ'էր՝ քրիս-
տոնեայ. եւ լսելով՝ որ Վեհդենչապուհ (Եղ-
Գենչապուհ) քահանայքն առած՝ Վրկանէն
կը տանի յԱպար նահատակելու, կը թողու
իւր գրատոները, վաճառքը եւ ընկերքը. եւ
ձեւանալով անտեղեակ դահճապետի նպատա-
կին եւ ճանապարհորդ դէպ յԱպար, կ'ու-
ղեկցի անոր, ճանապարհին մէջ կ'ընտանենայ
նորա հետ, եւ բռնադատեալ՝ կը կանգնի եւ
հանդիսատես կը լինի սրբոց նահատակու-
թեան (283-9): — Իսկ ըստ Եղիշէի՝ « Ի
զօրացն արքունի » էր Խուժիկ, « եւ վիճա-
կեալ ի դասս դահճացն ». եւ զիշերը կու գայ
կը խառնուի իբրեւ դահիճ՝ Գենչապուհոյ զա-
նազան խմբերէ կազմուած ամբոխին հետ,
մի խմբի ուղեկիցներէն միւս խմբէն կար-
ծուելով, եւ այնպէս ականատես կը լինի իւր
կրօնակցաց վախճանին (283-4):

Արդ, որչափ անբնական եւ դժուարին բան

է « վաճառականի » մի խառնուելն այնպիսի օտարոտի եւ մինչեւ իսկ գաղտնի (Եղ. 283, Ղզ. 262) գործոյ մի եւ այնպիսի մարդոց մէջ. եւ անոր հակառակ՝ որչափ բնական եւ յարմար է « դահճի » մի մասնակցելը նոյն գործոյն մէջ: Եւ ոչ այս միայն, այլ եւ յետ նահատակութեան՝ Խուժիկ պահապան եւս կը դրուի սրբոց մարմնոց. այնչափ տարօրինակ դիպուած՝ որ Ղազար կը ստիպուի « Աստուծոյ անդրեցութեանն » ընծայել (306). ուր Եղիշէ կ'ըսէ, թէ « մնայր անդէն ընդ պահապանան որպէս զմի ի նոցանէ » (318): Սորա հաշիւն այնքան պարզ է, որ մենք չենք կարող չճանաչել զինքն աւելի տեղեակ Խուժիկի անձին՝ քան Փարպեցին:

Գալով Խուժիկի տուած տեղեկութեանց, երկու պատմչաց մէջ սկիզբէն ցվերջ կը տեսնենք գրեթէ անխոտոր զուգընթացութիւն մի՝ ոչ միայն իմաստից, այլ յաճախ եւ բառից. առ այս մի օրինակ բաւական լինի.

Եղ. 249

« Արդ ի վեշտասաներորդի ամի տէրութեան մորիմ թագաւորի... խաղայր գնայր յաշխարհմ քուշանաց... ի գործ պատերազմիմ. եւ գնացեալ ի վրկամէ, եւ ելեալ յԱպար աշխարհ,

Ղզ. 256-7

« Եւ յամի վեշտասաներորդի թագաւորութեանմ իւրոյ Յազկերտ... խաղայր ի պատերազմ ի վերայ քուշանաց... ի վրկամէ. եւ ելեալ յԱպար աշխարհ, ... հրամայէր պահել

նովին կապանօք զմա-
խարարսն եւ զքահա-
նայսն հրամայեաց պա-
հել ի դղեկ քաղաքին ի
Նիւշապուհ. եւ զերկուս
յերանելի կապելոցն ընդ
իւր խաղացոյց. ահ ար-
կանէր ամենայն քրիս-
տոնէութեան ընդ որ
անցանէր »:

անդ զկապեալսն հայոց
զքահանայսն եւ զմախա-
րարսն ի դղեակ շահաս-
տանին Նիւշապուհ. քայց
զերանելի զերկու քա-
հանայսն . . . հրամայէր
ընդ իւր խաղացուցանել .
. . . ահ եւ երկիւղ արկա-
նել ի վերայ քրիստո-
նէիցն * »:

Բնաւ չկայ տարակոյս՝ թէ այդ տողերը եւ
էջերը մին միւսէն առած է. — առանց փաս-
տի բոլորովին անհիմն կը լինէր կարծելը՝
թէ երկուքն այլ երրորդէ մի առած են. —
Խուժկի պատմածն ոչ մի կերպիւ չէր կրնար
երկու անժամանակակից եւ իրարմէ անկախ
(եթէ այդպէս համարինք) պատմչաց գրիչնե-
րէ դուրս գալ նոյն կարգաւ եւ բառացի տո-
ղերով: Բայց ո՞վ ուստի՞ առած է: Խուժկի
անձին նկարագիրն երկու պատմչաց քով
ցոյց տուաւ, թէ Եղիշէի պատմութեան գրիչն
աւելի ծանօթ էր անոր. եւ այնու՝ որ Ղա-
զար նորա անձն անճիշդ (կամ գէթ տարրեր)
կը նկարագրէ, չէր կարող նա աւանդած լի-
նել Եղիշէի ճիշդ նկարագիրը նորա երեւա-

* Նոյնպիսի բառացի նմանութիւն տես շարունակա-
բար յԵՂ. 252 եւ ի Ղզ. 260. 285, 262. 287, 295. 314,
302-3. 316, 304. 318, 306. 321-2, 310-1. 322, 312
-3, եւ այլն:

կայեալ խմբագրողին, եւ ոչ քան զնա կանուխ լինել, — զի ճշգուծիւնը նշան է նորա աւելի մօտ լինելուն նկարագրեալ անձին. — այս հանգամանքը միանգամայն կը հաստատէ Եղիշէի խօսքը՝ թէ Խուժիկ « երկրորդեաց մեզ զամենայն »: Նորա անձին նկարագիրն աւանդողը պէտք էր արձանագրած լինէր երկրորդածն եւս, զի միայն ասոր յիշատակութեամբ կրնար յիշուած լինել երկրորդիչն. այսու երկու մասունքն այլ կը կապուին իրարու եւ ծանօթ ականատես պատմչին հետ. եւ կը ջնջուի նորա զՂազար աղբիւր ունենալու ո եւ է հաւանականութիւն:

Փարպեցւոյ սխալն Խուժիկի մասին յառաջ կու գայ անտի, որ աղբիւր է ունեցեր ոչ թէ զԱրշաւիր (305), որում զժուարին էր չճանաչել զԽուժիկ*, այլ ըստ մեզ ժողովրդական աւանդութիւնը, որ սովոր է շատ անգամ եղծանել ճշմարտութիւնը: Նմանապէս եղծուած կամ փոքր ի շատէ կերպարանա-

* Այդ կոչումն նոյն իսկ անձին անունը կը համարի Եղիշէ, « Խուժիկ անուն » . իսկ Ղազար աղբին անունը կը կարծէ, « աղբաւ Խուժիկ » . եւ ցաւ կը յայտնէ՝ որ « զանուն սքանչելոյն ոչ ոք հոգացեալ սլատմեաց մեզ » (313-4): Եթէ ինք կամսարականէն լսեց նորա պատմածները, ինչպէս կրնար Արշաւիր չճանաչել եւ չաւանդել անունն իսկ այն մարդոյն՝ որ այնչափ քաջածանօթ էր իրեն (305) եւ ամբողջ հայ աղբին (283-4): Այս կէտը կասկածելի կ'ընէ՝ ոչ միայն նորա մասին յարչարունւոյն լսելը, այլ եւ Խուժիկի ուրիշ անուն ունենալը:

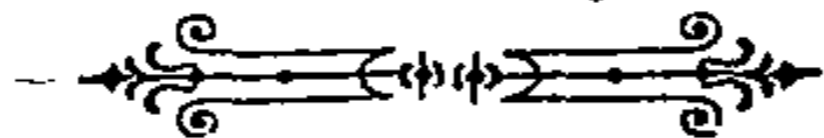
փոխուած. պիտի լինէր նա եւ նոյն օտարա-
կանի պատմածը, թէպէտ զայն դարձեալ ա-
ւանդութենէ առնոյր Ղազար, թէպէտ կամ-
սարականէն. եւ երբ կը նկատենք բառացի
նոյնութիւնը Եղիշէի հետ, կը ստիպուինք
հետեւեցնել, թէ Խուժկի պատմածոց համար
իբրեւ աղբիւր գործածեր է ոչ այլ ինչ կամ
զոք, բայց նոյն ինքն զԵղիշէ, միայն դուրս
թողլով անոր միջէն (համառօտութեան հա-
մար) Ապար աշխարհի մոզպետին դարձն ի
քրիստոնէութիւն, եւ աւանդութենէ յաւել-
լով Բասենոյ Թաթիկ եպիսկոպոսի մահուան
հանգամանքները (261), որք կը պակասէին
Եղիշէի քով (317), եւ ըստ կամս փոփոխե-
լով խօսող անձինքը եւ խօսակցութիւնքը:

Այսպէս ուրեմն Եղիշէի ութերորդ յեղա-
նակի մէջ չի տեսնուիր՝ գէթ մեզ՝ յետնա-
գոյն գրչի հետք, այլ անոր հակառակ: Յի-
շենք նա եւ նախորդ յեղանակաց քննութեան
մէջ մեր տեսած շատ կետերը, որք կը հաս-
տատէին Եղիշէի այժմեան պատմութեան
հնութիւնը քան զՂազար: Չոր օրինակ,
հայոց ի մոզութիւն դարձի խորհրդոյն հե-
ղինակաց նկատմամբ՝ առաջնոյն հաստատուն
եւ պատմական տեղեկութիւնն, հակառակ
յեղյեղուկ եւ անճիշդ արձագրութեան եր-
կրորդին. պարսից ընդ հայոց թղթակցու-
թեանց հարազատ պատճէնքը, Չանդաղանի
սպանութեան բնական եւ հաւանական հան-
գամանքներն, առ Թէոդոս դեսպանաց երթի
եւ դարձի կարգաւոր եւ բանաւոր պատմու-

Թիւնն, եւ Ատրորմզդի պատերազմաց եւ մարզպանութեան ճշգրիտ ժամանակն առ Եղիշէ, եւ ադոնց հակառակք առ Ղազարայ: Վարդանանց պատերազմի մանրամասն ժամանակագրութիւնը միոյն քով, որոյ հազիւ մի մասն կայ երկրորդին քով, եւ այլն. այդ բոլորը ցոյց կու տան, թէ Եղիշէի պատմութեան հեղինակը չէր կարող հանդիպած եւ օգտուած լինել ի Փարպեցւոյն, կամ այն աւանդութենէն՝ որ շփոթեր է զսա. այլ կանուխ էր քան զասոնք, ուստի եւ ժամանակակից Վարդանանց: Իսկ Ղազարայ զԱտրորմիզդ « յաշխարհէն հայոց » կարծելն՝ ազդեցութեամբ Եղիշէի « յաւազ նախարարացն » բացատրութեան, չորս հանրական ցանկերու նոյնութիւնն երկու պատմչաց քով, եւ նոցա սովորաբար բառացի համընթացութիւնը նոյն իսկ ամբողջ պատմութեան մէջ զոր համառօտութեան համար զգուշացանք համեմատել զրով, այդ բոլորը կը վկայեն՝ թէ Փարպեցին լռելեայն օգտուեր է յԵղիշեայ:

Բայց ինչո՞ւ լռելեայն: Նա կը պատմէ՝ թէ « ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոցն պատմագրացն հայոց անցի » (4), թէ տեսեր է զԱպաթանգեղ եւ զՓաւստոս, եւ թէ օգտուեր է ի Կորեանէ (35, 103), Արշաւրայ անդեկութիւններէն եւ Վասակայ ի բանտի ծառայողաց պատմածներէն (255). Ինչո՞ւ ուրեմն չէ յիշեր եւ զԵղիշէ: Արդեօք ներելի՞ է կարծել, թէ ո՞ր եւ է գժտութիւն կամ նախանձու պէս բան մի ունեցած լինի նորա

դէմ, որում թէպէտ ոչ հասակակից, այլ ժա-
մանակակից էր. կամ թէ լաւ եւս՝ նոցա պատ-
մագրութեանց կարճ ժամանակամիջոցի մէջ
Եղիշէի գրածը դեռ ծանօթացած չլինելով
հասարակաց, Ղազար լռեր է՝ որ ժամանա-
կակցաց առջեւ ինքն համարուի առաջին պատ-
միչ Վարդանանց:

Ե

ԱՅԼ ԲԱՆԱՍԷՐՔ ԿՈՅՆ ԿԻՒԹԻ ՄԱՍԻՆ

Եղիշեի պատմութեան մի պատուան՝ հրատարակուած ի Կ. Կոնիքերէ. — Այլ պատուան մի՝ ժանոշոռուած Բագմալիւի մէջ. եւ Վահան արծրոռնի. — Սոյն պատուան մէջ յիշուած ենր անձիւք. — Եղիշեի աղբերք ըստ տէր Գր. Խաչաքեանի. — Եղիշեի պատմագրութեան չափն եւ ժամանակ :

Այն ինչ Տէրօղոսեանի Եղիշեի պատմութեան աղբիւրն սկսած էր հրատարակուիլ, յարգելի ուսուցչապետն Գր. Խաչաթեան ինչ նոր դիտողութիւն որ կրնար կատարել կամ յիշեցնել արդէն կատարուածներն յայլոց, այն մասամբ՝ որ Եղիշեի այժմեան պատմութիւնն սկզբնական բնագիրը չէ, փութաց համառօտիւ ի լոյս հանել*, եւ նախ քան

* « Եղիշեի աղբիւրների առթիւ ». ի Հանդ. ամս. 1895. Թիւ 4, էջ 115 :

Տէրպօղոսեանի գրութեան աւարտումն՝ «ուղ-
ղել մասամբ ու լրացնել» իւր կարծիքները,
զորս յայտնած էր ի Ղգ. Փրպ. եւ գործք
նորին:

Արդարեւ իւր դիտողութիւնքն աւելի խըն-
դիր կը վերցնեն քան միւս բանասիրին: Ա-
նոնց նիւթ կը լինին նախ՝ Եղիշէի մագա-
ղաթեայ պատառ մի, որ Կ. Կոնիքերի ձեռօք
յայտնեցաւ ի Ղուգղոն եւ լոյս տեսաւ Ամս.
հանդիսի մէջ (1893, թ. 5): Դարձեալ, ուրիշ
պատառիկ մի ճաշոցի, որ վաղուց ծանուցուած
էր Ռազմավիպի մէջ (Թ, աւգ. 1): Յարգելի
բանասէրը տեսնելով եւ նկատել տալով ադոնց
մէջ ցոյց տրուած բաւական տարբեր կամ
աւելի եւ պակաս ընթերցուածներն, որք հրա-
տարակիչներէն իբրեւ փոստ են համարուած
Եղիշէի բնագրին ի սկզբան ուրիշ կերպա-
րանաց մէջ լինելու, եւ որում ինքն այլ կը
հաւանի, կը յարէ. «Գուցէ այս իսկ նախ-
նական բնագիրը լինի, որից օգտուել է Փար-
պեցին, եւ որը Սերէոսին էլ (է դար) ծա-
նօթ էր. յետոյ նա ենթարկուել է փոփոխու-
թիւնների ու նորից մշակուել, ըստ երեւու-
թին՝ ոչ վաղ քան է դար»:

Մեր համոզմամբ՝ տէր Խալաթեան կրնար
չփոխել իւր նախկին կարծիքը. եւ զայս հաս-
տատելու համար զննենք յիշեալ պատառնե-
րը: Ադոնց մէջ կան գրչագրական մանր զա-
նազանութիւնք՝ զորս ընդհանրապէս ունին
Խորհրդածութեանցս նախորդ գլխոյն մէջ
(խնդիր Ա.) յիշուած ճառընտիրք եւս, եւ չեն

այնպէս հետաքրքրիչք. ուստի մեր ուշը պիտի դարձնենք միայն կարեւոր զանազանութեանց վերայ:

Ա. Տէր Կոնիքերի հրատարակածը* քան զինք քառասուն տարի յառաջ արդէն օրինակուած էր. նոյն մագաղաթէն, եւ մինչեւ ցայժմ կը գտնուի մեր մատենադարանի մէջ. եւ այս եւս պիտի ծառայէ մեզ հոս:

Յարգելի բանասէրն առաջին էջին առաջին սիւնակը սաստիկ խանգարուած է գտեր. այնպէս՝ որ տողից վերջին ծայրերէն հազիւ կրցեր է կարդալ երբեմն մի տառ, երբեմն երկու եւ մերթ աւելի: Եւ կը զեկուցանէ, թէ ազոր « բնագիրը բոլորովին ուրիշ է քան զայն զոր այժմ կ'ընթեռնուիք. վասն զի արդի տպագրութեանց մէջ չենք գտներ (այդ) Ա սեան տողերուն վերջին տառերը »: — Յիշաւի՛ եթէ ուղիղ կարդացուած լինէին այդ տառեր, կարելի կը լինէր բնագիրն ուրիշ համարել. բայց այնպէս խանգարուած է եղեր այդ սիւնն, որ մեր գաղափարողն ոչ մի գիր չէ կարդացած: Եւ ըստ որում Կոնիքեր սխալ կարդացած եւ կարծեօք հանած է անոր քանի մի տառերը, յայտնի է հետեւեալ կետերէն: Աւթերորդ տողն ունի ՅՍԻՐԵԻ. այդ գրերէն եթէ ուզենք բառ դուրս հանել, կարելի է բաժնել միայն այսպէս, ՅՍ ԻՐ ԵԻ. առաջինը՝ մասն սեռ. հոլ. բառի մի, միջինն՝ արդէն

* Ի սպ. Եղ. 208 էջէն, 3 տողէն՝ մինչեւ յէջ 217, տող 13:

յայտնի, եւ վերջինը՝ շաղկապ կամ մասն
ուրիշ բառի: Սակայն ի՞նչ եզական՝ սխալ
կը թուի մեզ, զի հին լեզուն սովորաբար յոգ-
նակի կը գործածէր զայն նոյն իսկ եզական
իմաստիւ, եւ ինքն Եղիշէն միշտ յոգնակի
գործածած է* . եւ նախորդ բառն՝ որ ըստ
ՑՍ յանգին պիտի լինի յոգն . սեռ . յատկա-
ցուցիչ, աւելի պատշաճապէս յոգնական կ'ու-
ղէր յատկացեալը: Յայտնագոյն սխալ է եր-
կոտասաներորդ տողի ԼԸՆՑ ընթերցուածը . չէ
կարելի ԼԸՆ բառի մի վերջին վանկն համա-
րել, զի այդ գրչագիրը սովոր չէ ը գործա-
ծել ոչ միայն տողի մէջ, այլ եւ ոչ ի գրա-
դարձս: Տարակուսական է վեշտասան տողի
ԼԵՑԵՍ յանգն այլ: Արդ, էջիս այդպիսի ըն-
թերցուածոց վերայ հիմնուած բնագրական
տարբերութիւնն այլ ըստ այնմ ընդունելի է:

Նոյն էջի երկրորդ սիւնակին երկրորդ տո-
ղը կը սկսի՝ «(պատե)ՐՍ.ՋՄԻՆ ոչ սակաւ նախ-
ճիրս ի տեղւոյն գործէր ի մեծ ՊՍ.ՏԵՐՍ.ՋՄԻՆ»
(տպ. 208) . մի խօսքի մէջ կրկնուած է պա-
տերագրին բառն՝ որ անպատեհ է . այլ եւ չէ
կարելի առաջինը կետով դատել յաջորդ բա-
ռերէն՝ որք իրենցմէ յառաջ դեռ ուրիշ բառ
(անուն բային) կ'ուզեն իմաստին լրման հա-
մար, ինչպէս կայ տպագրին մէջ . եւ վերջա-
պէս մեր գաղափարողն այլ չէ կրցած կար-
գալ առաջին « . . . ղագրին » . եւ կրնանք

** Տես յէջս 5, 6, 22, 5, 6, 7, 54, 80, 100 եւ
այլն, կրկին իմաստիւ:

ըսել՝ թէ Կոնիբեր սխալ կարդացած է, փոխանակ բնագրին «(նիզակա) ԿՅԱ.ԻՔՆ» բառին: Մետասաներորդ տողին ընթերցուածն է՝ ՈՒ ՀԱՍԱՆԷՐ ՄԱՆՈՒԿԵԻ, փոխանակ տպ. «բազմաց օրահասք մահոռ հասանեիև. մանաշանդ» (208). Իսկ մեր գաղափարողն յետ տասներորդ տողի «կարճատէր» բառին՝ միջոց կը թողու («բազմաց օրահասք մահ» կտորին համար), եւ մետասանը կը կարդայ՝ ԿԻ ՀԱՍԱՆԷՐ ՄԱՆԱ.ԻՍՆԻ. վերջին բառն որ համաձայն է տպագրին, Կոնիբեր սխալ կարդացած է. իսկ իւր առաջին ՈՒ, որ է կէսը «մահՈՒ» բառին, ուղիղ է քան մեր ԿԻ:

Երկրորդ էջին առաջին սիւնակին մէջ տրպագրին (209) երկրորդ տողի «անդադար լինէր» բառերէն մինչեւ եօթներեսներորդ տողը, ապա քսաներորդն եւ յաջորդը բոլորովին կը պակասին, նա եւ ըստ մեր օրինակութեան: Տպագրին այդ աւելի տողերը Կոնիբեր կը համարի «յետսամուտ ընդմիջարկութիւններ», այս ինքն նոր յաւելուած, «հաւանականօրէն Ժ դարէն ետքը», եւ տէր Խալաթեան եւս նոյնը կը հաստատէ: — Այդ հատուածք անպակաս են թէ ճառընտրաց եւ թէ այլ գրչագրաց մէջ: Եւ մենք կը խորհրդածենք. եթէ ըստ անգղիացի բանասիրին՝ մինչեւ Ժ դար գրուած հարիշրաշոր (գուցէ եւ հազարաւոր) օրինակները չունէին դադոնք, ի՞նչպէս կարելի էր՝ որ յետ Ժ դարու խանգարուած մի օրինակ կընէր ընջէր

բոլոր առաջնոց ընթերցուածը* . կամ թէ ըսենք, եթէ միոյն այնչափ օրինակներ հասած են մեր ձեռք, ինչպէս կարելի էր որ բաց ի ծանօթ կաղիկաղ պատանկէն՝ այլ յաջորդութիւն չլինէր նախորդ հարիւրաւորաց: Ուստի կը մնայ ընդունել՝ թէ յիշեալ մագաղաթը ճառընտրի մասն էր, — եւ իրօք իսկ, զի ընդհանուր ճառընտրաց գործածած վեցերորդ յեղանակի կոտոր մ'է, — եւ ճառընտրի հաւաքիչը կամ անուշադրութեամբ դուրս է թողեր յիշեալ տողերը** , կամ քա-

* Այդ երեւոյթը կրնար տեղի ունենալ, եթէ խանգարումն եղած լինէր ոչ թէ ի Ժ, այլ Ն դարուն, անմիջապէս դրութեան ժամանակները՝ երբ Նդիշէի գործը գեռչէր ծաւալած: Այդպէս պիտի մեկնէինք նա եւ Ղազարայ պատմութեան (412) եւ թղթոյն (595, 608) նշանաւոր պակասորդքն (արդիւնք անկման թերթից՝ եւ ոչ խանգարման), եթէ ունենայինք նոյնպէս պակասաւոր հին կամ քանի մի իրարմէ անկախ օրինակներ. փոխանակ լսկ մի մի օրինակաց՝ յորոց եղած է մեր տպագիրն (տես յազդ նորին). եւ մեր գրչագրատան երեք օրինակը պատմութեան իրարմէ դադափարուած են:

** Այդ բանին արդիւնք են մեր նախորդ գլխոյն մէջ Ա, Բ, Գ եւ Դ կոչած ճառընտրաց պակասորդքն եւս ուրեք ուրեք. ինչպէս այս տողերը « եւ ամենայն պատրաստութեամբ, նոքա եւ որ բունքն հաստատուն կացեալ էին ի տեղւոջն » (տպ. 175). « եւ բերդից զոր եւ ոչ առնուլ իսկ ոք կարէր » տպ. 210). ինչպիսի էր եւ « յազգէն քաջբերունեաց հրաշակերտն Ներսէհ եւթն արամբք » (տպ. 210) յայտնի պակասը:

դուածով մէջ բերած է գեղիչէ . զի ճառընտրաց մէջ բնագրաց փոփոխութիւնն յապաւմամբ կամ համառօտութեամբ՝ սովորական բան է . նախորդ գլխոյն մէջ է կոչուած օրինակն անարուեստ կերպիւ համառօտած է գեղիչէ : Եւ քան զայս աւելին այլ կայ, ինչպէս կը գրէ Հ. Կ. Բ. Բ. ի ցուցակի մատենից, թէ բնագիրք « ուրեք ըստ բառից եւ ուրեք ըստ իմաստից են օրինակեալ » . զոր օրինակ, այդպէս է Եղիչէն յայտնաւորաց մէջ :

Երրորդ էջին երկրորդ սիւնակին մէջ հետեւեալ տողերը կը կարդանք նոտրագիր յաւելուածովքս . « այլ եւս եւթն հարիւր եւ քառասուն այր, որոց զանուանան գրեալ են ի դպրութեանն կենաց, որք կատարեցան ի նմին աւուր ի մեծ պատերազմին . եւ միահամուռ լինի հազար երեսուն եւ վեց այր, որք մեծաւ ձգնօքեաւք վասն սոչրք հաշարոց ի վերայ սոչրք եկեղեցոյ պատերազմեալք կատարեցան ի Քրիստոս : Իսկ ի կողմանէ ուրացելոցն . . . » (տպ. 211) : — Այդ յաւելուածքը կան եւ մեր օրինակութեան մէջ . եւ կը պակասին այլ ամէն տեղ եւ ճառընտրաց մէջ : Աղոնք ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ կրկնութիւն նախընթաց տողից իմաստին եւ բառից իսկ . « կատարեցան ի մեծ պատերազմին » եւ « պատերազմեալք կատարեցան », որք այդպէս իրարու կից՝ չեն կրնար նոյն մատենագրին լինել . այլ յայտնապէս ջերմեռանդական յաւելուած մի են նոտրագիրքն ի հա-

ւաքչէ ճառընտիրին : Այսու պէտք է շափել
գրչագրի միւս զանազանութիւնքն այլ :

Չորրորդ էջին առաջին սիւնակին մէջ յետ
իններորդ տողի « գնդին իւրոյ քան զհայոց »
բառից (տպ. 211) իսկոյն կը յարէ ըստ Կո-
նիբերի . « իսկ . . ինգին հայոց սնինչ յամրո-
ցի , եւ երթեալ զաւրն պարսից գալ ի խաղա-
ղոսքիւն . որոց եկեալ , հրամայեաց սպանանել
ի նոցանէ երկերիւր եւ տասնեւերեք այր » , եւ
այլն (տպ. 216) : Մերն յետ իններորդ տո-
ղին միջոց կը թողու , եւ տասներորդ տողէն
կը կարդայ միայն « . . . նդին հայոց » . դար-
ձեալ միջոց , եւ մետասաներորդ տողէն՝ « ոչ
յամրոցի » եւ այլն : — Ինչպէս կը տեսնենք ,
այս տողերու մէջ Եղիշէի վեցերորդ եւ եօթ-
ներորդ յեղանակները կը միանան՝ մեր գոր-
ծածած տպագրին չորս էջերու յապաւ-
մամբ , եւ յաւելմամբ նոտրագիր տողից :
Հոս բոլորովին ակներեւ է Եղիշէի բնագրին
աղաւաղումն . իմաստ մ' է՝ անկապ եւ թերի .
թող առաջին անյարմար եւ սխալ բառերը ,
առանց որ եւ է յառաջընթաց տեղեկու-
թեան՝ յանկարծ « ամրոց » մի դուրս կ'ելնէ ,
ուր « երթեալ զաւրն պարսից » (կը յորդորէն ,
ի՞նչ կ'ընեն , եւ գո՞վ , չկայ ինչ) գալ ի խաղա-
ղութիւն » . ահա կը պակասին խօսքին կա-
րեւոր մասունքն . եւ յետոյ միւս գրչ. եւ
տպ. օրինակաց « երեքտասանը » կը ռամ-
կանայ « տասնեւերեք * » : Անգղիացի բանա-

* Այդպէս ունի բառը եւ մեր նախորդ զլիտոյն Ա
ճառընտիրն :

սէրը կը կարծէ՝ թէ հոս « չորս փոքրիկ տղերու մէջ պատմուած կը գտնենք այն՝ որ արդի հրատարակութեանց մէջ մէկուկէս մեծագիր էջ կը լեցնէ » . նա իբր օտարազգի, շէր կարող ճանաչել քաջ թէ այդ շարադրութիւնը եւ լեզուն հայերէն չեն . այլ կամ արդիւնք համառօտելու շանից անհմուտ ճառընտրողին, եւ կամ թուղթ ընկած էր այն գրչագրէն՝ յորմէ գաղափարուած է այդ, վասն զի պակասորդին չափն այլ համեմատական է : Իսկ մենք՝ կանոնաւոր լեզուն, իմաստից լրումն եւ հետեւաբար Եղիշէի բուն բնագիրը կը գտնենք միւս օրինակաց մէջ :

Ըսինք՝ թէ այդ էջը կը միացնէ երկու յեղանակները, որոյ համար կ'ըսէ Աոնիբեր՝ թէ « թերեւս համեմատ է այն ծրագրին՝ զոր Եղիշէ իւր պատմութեան սկիզբը կը նախագծէ, ըսելով՝ թէ իւր պատմելիքը պիտի աւանդէ յեզբն գրռչիս », մինչ այսօր ոչք զլուխ են . զայս կը հաստատէ եւ տր. խալաթեան : — Տր. Աոնիբեր կը թուի շղիտած՝ թէ Եղիշէ կը նախագծէ եւս ինչ որ պիտի պատմէ իւրաքանչիւր գլխոյ մէջ . որ է, ի վեցերորդին՝ « զընդգիմանալն հայոց պատերազմաւ », եւ յեզբնեքորդին « զյերկարումն իրացն խռովութեան » (6) . եօթներորդի նիւթը կը գտնենք ոչ թէ ութերորդի, այլ այժմեան եօթներորդի մէջ . ուրեմն հարկ է որ սա զատ զլուխ լինի վեցերորդէն, ինչպէս եւ է այսօր : Եղիշէ ութերորդի նիւթը բնաւ չի նախագծեր . ուրեմն սա պէտք էր եօթանց հաշուէն դուրս

լինէր, ինչպէս եւ է: Իսկ երկու գլխոց միացումն ի մագաղաթի Առնիբերին՝ ուրիշ փաստ մ'է անոր խանգարուած լինելուն:

Նոյն շորրորդ էջի երկրորդ սիւնակի վերջին երկու անընթեռնլի տողից անծանօթ եւ ըստ բանասիրին տարակուսական մնացորդքը՝ ՅԱՆԽՆ եւ ԳՏԵԱ, զորս մեր գաղափարողը չէ կարդացած, ըստ մեզ՝ արդի բնագրի շարունակութեան հետեւեալ երկաթագրերն են. « իսկ սուրբ քահանայ Ս. Յ. Յ. որ անդ դիպեցան ՅԱՄԱՐԱՆ » (տպ. 217):

Այսպէս՝ տր. Առնիբերի հրատարակած պատասիկը չէ կարող ապացուցանել Եղիշէի բնագրին խանգարումն յայլ օրինակս:

Բ. Բազմավիպի ծանօթացուցած պատասիկն, որ այժմ մեր ձեռին է, սաստիկ մաշած է՝ ինչպէս կը գրէր եւ անծանօթ հմուտ հրատարակիչն, որոյ կարդացածէն հազիւ քանի մի բառ աւելի կրցանք կարդալ եւ մենք Եղիշէի ընթերցուածէն: Մագաղաթին առաջին էջը բոլորովին ընթեռնլի է, եւ ունի Ղեւոնդեանց տօնի ընթերցուածոց կէսը. որ է Պետրոսի Ա. թղթէն քանի մի տող՝ մինչեւ « ընկալայք զկատարումն հաւատոց ձերոց » (Ա, 9). յետոյ աւետարան՝ ոչ Ղուկ. ըստ տօնացուցին, այլ « Մաթեոսի. Ասէ Յիսուս. յորժամ հալածիցեն զձեզ... զի լաւ էք քան զբազում ճնճողուկս » (Ժ, 23-31): Եւ երկրորդ էջի առաջին սիւնակին վերայ կը սկսի Վարդանանց տօնը սոյն վերնագրով. « Հրովտից Լ, սրբոյն Վարդանա » . ապա իսկոյն

կը յարէ՝ « Վասն քո մեռանիմք զօրհանապազ » սաղմոսը՝ (ԽԳ) քանի մի բառ. յետոյ Եսայեայ ընթերցուածն ըստ տօնացուցին. « Այսպէս ասէ տէր ցիտրայէդ... այդ որ ողորմելոցն է՝ մխիթարեսցէ զնոսա » (ԽԹ, 8-10): Ապա կը յարէ մանր երկաթազրով. ՎԿԱՅՈՒԹԻԻԿՆ ՍՐԲՈՅՆ ՎԱՐԴԱՆԱ ԵՒ ՀՄԱՅԵԿԱ ԵՒ ՎԱՀԱՆԱ ԵՒ ՍԱՀԱԿԱ ՀԱՅՈՑ ՍՊԱՐԱՊԵՏԱՅ (բառիկ մի անորոշ) ԱՄԵՆԱՅՆ ՍԲ (°) ԱՐԱՆՑ, ՈՐՔ ՄԵՌԱՆ Ի ՄԵԾ ՊԱ(տերազմին) (բառ մի անորոշ) ՊԱՐՍԻՑ (°). Եւ կը սկսի Եղիշէի հինգերորդ յեղանակը՝ « Մեծ է սէրն աստուծոյ՝ » քանի մի տող*:

Ո՛յք էին Վարդանայ հետ յիշուած այդ սպարապետք: Բաղմավէպն անդէպ կը համարի կարծել զանոնք Մամիկոնեանի նիզակակիցքը՝ Հմայեակ զիմաքսեան եւ Վահան զնունի, ըստ որում նախ՝ սոքա պարզ զօրավարներ էին եւ ոչ սպարապետք. եւ երկրորդ՝ եթէ նոյն անձինք լինէին, պէտք էր՝ որ նոցա միւս եւ աւելի պատուաւոր նահատակակիցք այլ յիշուէին ի միասին: Ուստի Հմայեակ կ'իմանայ Վարդանայ եղբայրը, եւ Վահանաւ զարծրունին՝ որ ըստ Թովմարծր. կը մեռնի Վարդանայ հետ, եւ Սահակաւ զբազրատունին՝ որոյ մահը կը պատմէ Ղազար, կամ զարձեալ ուրիշ արծրունի

* Ադոնց մէջ եղած զանազանութիւնքն այլ լոկ դրչադրական են. տես անոնց ընդ տալազրի համեմատութիւնը Բաղմավիպի մէջ:

մի. եւ կը համարի, թէ ճաշոցի նոյն ընթերցուածին մէջ՝ հետեւաբար եւ Եղիշէի բնագրին մէջ ի սկզբան՝ կային դոցա յիշատակութիւնք: Չայ՝ կը հաստատէ եւ տր. Սալաթեան. բայց նա Վահանաւ կ'ուզէ Վարդանայ եղբորորդին՝ մեծ սպարապետն իմանալ, եւ Սահակաւ՝ միայն զբազրատունին:

Առաջնոյն արժրունին լինելու կարծիքն հաստատուած է Թովմայի աւանդութեան վերայ (88-9), որ իբր թէ Բարձուժա նեստորականն* Եղիշէի մօտ գալով ի Մոկս՝ ուր կը ճգնէր սուրբը, կը խնդրէ եւ կ'առնու նորա պատմութիւնը տեսնելու համար. յետոյ հալածուելով արժրունեաց Մերչապուհ իշխանէն, իւր հետ կը տանի գիրքը, եւ անոր միջէն ջնջելով « որ ինչ վասն տանն արժրունեաց էր գործոց հանգամանք, եւ որ ինչ օրինակ մարտիրոսութեան Վահանայ », դարձեալ յետ կ'ուղարկէ զայն ի Ռչտունիս՝ ուր տեղափոխուած էր Եղիշէ. բայց նա արդէն վախճանած լինելով, տեսնողք կը կարծեն՝ թէ եղած սրբագրութիւնքը պատմչին են: — Այս տեղեկութիւնն համոզեր է եւ զայլս հին ժամանակէն. այնպէս՝ որ Եղիշէի պատմութեան գրչագրաց ծայրը յաւելուած կը գրտնենք Վահանայ նահատակութեան մասն ի Թովմայէ, իբրեւ լրումն Բարձուժայի աւերածին: Բազմավիպի մէջ Սահակայ (ըստ Բզմ.

* Այդ մարդը կը համարուի օտար եւ հայ պատմագրաց ծանօթ Բարձուժայն. (Ն. Միք. Զմշ. Պատմ. Բ, 152):

արծրունւոյ ուրումն քան բազրատունւոյն) անունն այլ եղծուած կը կարծուի նոյն նեստորականէն :

Այս տեղ երկու խնդիր կայ. մին՝ թէ արդեօք Եղիշէի մէջ ստուգիւ ձեռն միաձ է Բարծուժա. եւ երկրորդ՝ թէ ո՞չք են մեր մագաղաթի Աահանն, Սահակ եւ Հմայեակ :

Գանք առաջնոյն : Թուվմայի պատմածին համեմատ դեռ մի միայն օրինակ կար Եղիշէի գործոյն, որով եւ Բարծուժա կարելի համարեցաւ եւ ձեռնարկեց ջնջել արծրունեաց յիշատակը : Ա.րդ, եթէ ճաշոցի բազմանուն վերնագրոյն ներքեւ տարբեր բովանդակութիւն ունենար Եղիշէի ընթերցուածը, պիտի հետեւէր՝ թէ Բարծուժայի նենգութեան ժամանակ արդէն կային Եղիշէի պատմութեան ուրիշ օրինակներ եւս, որոց չէ հատած նեստորականին տապարը, եւ անոցմէ հանուած է ճաշոցի ընթերցուածը : Հետեւարար կամ խանգարման ժամանակ Եղիշէի մի միայն օրինակ լինելն է սխալ, եւ կամ մեր ընթերցուածին տարբեր բովանդակութիւն ունելը : Եւ կը հաստատուի երկրորդ կետին սխալն, երբ նկատենք՝ որ եթէ խանգարուածէն զատ լինէին եւ անեղծ օրինակներ, ադոնց գէթ միոյն անվրէպ պիտի հանդիպէր Թուվմա (Թգարուն), որ շատ անգամ չեղածն իսկ կը սիրէ եղած տեսնել : Այդպիսի օրինակ Աաղար անգամ չէ տեսած Եղիշէէն հազիւ քանի մի տարի յետոյ. ապա թէ ոչ՝ նորա ութ յեղանակաց բովանդակութեան հետ՝ Աահա-

նայ պատմութիւնն այլ առած եւ աւանդած
կը լինէր :

Եթէ ոչ պատմութեան, գէթ ճաշոցին՝ որ
եկեղեցական մատեան էր՝ շատ օրինակներ
պիտի լինէին, եւ կային անտարակոյս. սա-
կայն Փարպեցին եւ արծրունեաց պատմիչն
ադոնց մէջ եւս նոր բան մի չեն գտած : Եթէ
լինէր նոր բան, մենք անգամ պիտի հան-
դիպէինք անոր. վասն զի ինչպէս կ'ըսէ Բազ-
մավէպն, այժմեան ճառընտիրք յաջորդութիւն
են հին ճաշոցի. այս ինքն անոր մէջ եղած
վկայարանական ընթերցուածքն հանուած եւ
առանձին ամփոփուած են՝ աւելի ճոխանա-
լով, եւ կոչուեր տօնակաւ եւ յետոյ ձառնե-
տիր* : Եւ յիրաւի կը տեսնենք՝ զի նոյն յե-

* Այս մասին քանի մի տեղեկութիւնք թերեւս ա-
ւելորդ չի նին : — Ճառընտրաց սկզբնաւորութիւնը ծա-
նօթ է, ինչպէս եւ Բազմավէպ կ'իմացնէ նոյն տեղ, մին-
չեւ Բ դար, ի ձեռն Սողոմոնի՝ Մաքենոցաց վանից
առաջնորդին : Յամին ՌԾԴ (1204) գրուած ճառընտրի
մի յիշատակարանին մէջ կը կարդանք. « Սկիզբն պատ-
մութեանց... սրբոց հարց եպիսկոպոսաց եւ վարդա-
պետաց... զորս ի մի կանոն կարգադրութիւն ժողո-
վեալ առն Աստուծոյ Սողոմոնի՝ Մաքենոցաց ուխտին ա-
ռաջնորդ... ի թուականին ՃՂԶ (747)... անուանելով
Տաւնական » : Սողոմոնի գործը բաց յայլոց կատարե-
լագործեցին գլխաւորապէս ԺԱ-Բ դարուն Գրիգոր վը-
կայասէր եւ իւր գործակիցն Կիրակոս, որոց ընդարձակ
յիշատակարանը կայ Կ. Մկ. Աւգերեանի Վարուց սըր-
բոց ԺԱ հատորոյ յաւելուածին մէջ (յէջ ձէ-թ) : Նորա

ղանակն է որ կայ հին ճաշոցի պատառկին եւ ճառընտրաց մէջ. բայց սակայն վերջինքդ բաց ի Գնունւոյն՝ չեն ժառանգած ի ճաշոցէ այլ Վահան կամ Սահակ, ոչ այլ մեծ նորութիւններ, եւ ոչ մեր պատառկին բազմանուն վերնագիրը:

Տաւմաշի (ճաշոց) ճոխացուցեր են « ըստ ամենայն տաւնից արժանապէս ի դէպ՝ սաղմոսիւք եւ ընթերցուածովք աստուածախաւսիւք (ս. դրոց) », եւ մեծ մասամբ ի յունարենէ թարգմանուած « վարուք սըրբոց » կամ « մարտիրողաւքն » որ է վկայաբանութեամբք, ընդ ամէնն « եւթանասուն եւ վեց »: Յիշատակարանին առաջին մասնէն վեր ի վերոյ ընթերցմամբ մի այնպէս կը թուի՝ թէ վկայաբանութիւնքն այլ Տօնամակի (ճաշոցի) մէջ են գրեր. բայց մտադիր ընթերցումն ցոյց կուտայ՝ թէ « համարապահաւոր Տաւնամակէն » դուրս էին անոնք. զի մեր հին ճաշոցաց եւ ոչ մին ունի դանոնք, բաց ի պատառկէն՝ որոյ վերայ կը խօսինք: Սակայն եւ ասոր մէջ Ղեւոնդեանց ս. ընթերցուածքը կը վերջանան առանց վկայաբանութեան, եւ Վարդանանք միայն ունին Եղիշէի ընթերցուածն՝ յետ սրբազանից: Մի գիրք՝ որ երկու տօնից եւս վկայաբանութիւն ունենայ, դա ճառընտիրն է՝ ինչպէս տեսանք յառաջ. — թող յայտնաւորքը՝ դործ ժԳ դարու ի տէր Իսրայելէ եւ յայլոց. — ապա յայտ է՝ թէ ճառընտրի մէջ ամփոփեցան վկայաբանութիւնք: Ուստի եւ մեր ճաշոցի պատառկին իւր պահանջն Ղեւոնդեանց վարուց՝ նոցա տօնին ծայրը, Վարդանանց ընդհանրապէս պատմութեամբ, ինչպէս կը գուշակուի Եղիշէի բնագրին բառացի սկզբնաւորութենէն, եւ իւր ամենամեծ հնութեամբ՝ չէր կարող Վը-

Ուրիշ տեսակետիւ եւս չէ կարելի Եղիշէի մէջ Վահանայ ջնջումն ընդունել. վասն զի եթէ ըստ Թովմայի զԲարժումա հալածողն էր արժրունեաց Մերչապուհ իշխանն՝ եւ ոչ Վահան, եւ արժրունեաց յիշատակի եղծման պատճառն այդ հալածումն էր, հարկ էր՝ որ նախ հալածողի յիշատակն եղծուած լինէր: Իսկ մենք կը տեսնենք՝ որ Մերչապուհ (կամ Ներչապուհ) պահուած է հոն ամենէն պատուաւոր դրից մէջ եւ յԱւարայրի (122-6, 204). պահուած է նոյնպէս « ի տանէ արժրունեաց » անկելոց սուրբ յիշատակն, եւ ամբողջ ազգատոհմն՝ Շաւասպ, Շնգին, Մեհրուժան, Պարգեւ, Տաճատ եւ Ապրսամ՝ Եղիշէի այնչափ դրուատած խոստովանող նախարարաց մէջ: Բարժումայի փոխանակ Մերչապուհոյ՝ զՎահան ջնջելը կը նշանակէ՝ թէ նորա թշնամութիւնն ամբողջ տոհմին կամ ըստ Թովմ. « տան » հետ էր. եւ ի՞նչպէս կարելի էր՝ որ հաշածչին եւ բոլոր զարմին յիշատակը պահէր, եւ ջնջէր անմեղ Վահանայ ոչ միայն գործերը, այլ եւ անունը:

կայասիրի գործոյն հետ նոյն լինել. այլ այն ժամանակաց, երբ դեռ շատ համառօտ էր ճաշոցը (տես ի պարզատումար Վեն. 5), եւ իւր մէջ կրնար տանել քանի մի ճառ կամ վկայաբանութիւն՝ որոց թիւը շատ նուազ էր յայնժամ. ուրեմն ոչ յայս կոյս քան հ դար կամ Սողոմոնի կարգադրութիւնը, ինչպէս կը կարծէ եւ Բազմավէպ: Բայց Եղիշեայ ընթերցուածին ի ճաշոց մտնելը կարելի է դեռ յառաջ տանել մինչեւ ի 2 կամ 3 դար:

Դարձեալ ըստ Թովմայի՝ Բարժումա թըշնամի էր ոչ լոկ արժրունեաց, այլ մեր բոլոր իշխանաց. « Քսութեամբ, կ'ըսէ, զնախարարացն հայոց առ Պերող վարելով, բազում ոճիրս արիւնհեղութեան գործեաց » . Թըշնամի եւ Քրիստափոր կաթողիկոսին, եւ հետեւաբար ամբողջ ազգին : Այդպիսի մարդն եթէ ձեռք բերած լինէր Եղիշէի գիրքը, յորում անմահացած են իւր ատելիք, ոչ թէ մի անմեղ անձին անունն եւ գործեր, այլ ամբողջ գիրքն անհետ կ'ընէր : — Այս բոլորը նկատելով, շատ բռնազբօս եւ անհիմն կը գտնենք Թովմայի կարծիքը, թէպէտ իւր լինի այն, թէպէտ յայլմէ առած . այս ինքն՝ Վահանայ մարտակցութիւնը եւ մահն ընդ Վարդանանց, եւ նորա յիշատակի ջնջումն յԵղիշեայ՝ ի ձեռն օտարի մի, որ հետաքրքրուած լինի նորա գրած հայ պատմութեամբ, կամ կարօտ կարդալու այն լրերն՝ որք դեռ հասարակաց բերանն էին :

Բազմավէպն իրաւամբ կը խորհրդածէր՝ թէ Եղիշէի հինգերորդ յեղանակի մէջ տեղ մի զգալի է պակասը . ս . Ղեւոնդի ճառն առանց վերջաբանի է : Ստուգիւ պակաս էր ոչ միայն ճառն՝ այլ եւ անոր վերջին իմաստը, զոր բարեբախտաբար ամբողջացոյց Անձեւացեաց օրինակն՝ հրատարակուելով յետ տասն տարւոյ : Եւ պակասորդն էր հետեւեալ նոտրագիր կոտորը . « Արդ մինչև ի գալուստն Երկրորդ՝ նոյն նահատակութիւն կատարի շարչարանօք առաքիկեացն եւ ընտրելոց նահատակաց, յո-

րոց միջի եւ դոչք էք հանդիսացեալ այսօր,
 եւ հրաւիրեալ ի յոչսւառորչացն ձեր սրբոց հա-
 սանել ի գոչնդս նոցա, եւ ժառանգորդս խոս-
 տացեոցն յիկել անանց բարոշքեանց ի Քրիս-
 տոսէ Յիսուսէ՝ որ է օրհնեալ յաշխտեանս » .
 ապա կու գայ՝ « Յայս վայր խօսեցաւ » եւ
 այլն : Այս նոր տողերը կը պակասին եւ ճա-
 ուրնտաց մէջ. որ նշան է՝ թէ դուրս են ըն-
 կեր Եղիշէի ընթերցուածին ի ճաշոց մտնե-
 լէն յառաջ : Այս պակասորդը չէ կարելի Բար-
 ծումայի կարծեցեալ խարդախութեան ար-
 դիւնք լինել, նախ՝ որ իւր բովանդակութիւնը
 դուրս է խանգարչին ընծայուած նպատակէն .
 եւ երկրորդ՝ որ ահա մի օրինակի մէջ նոյն
 կոտորն անթերի կայ, եւ կը վկայէ՝ թէ նե-
 տորականը չէ դպած Եղիշէի գրութեան,
 այլ գաղափարողաց անզգուշութեամբ պա-
 կասեր է մի մասնիկն յայլ օրինակաց :

Բազմավէպ կը յիշեցնէր եւս, թէ ըստ
 Ղազարայ՝ (206) ս. Ղեւոնդ կը յորդորէր
 զհայս յիշատակաւ հին սրբոց, եւ նախ Լու-
 սաւորչի « համբերութեան », որ է շարչարա-
 նաց, եւ այժմ իւր ճառի մէջ կը պակասի
 մեր հօր անունը : Սակայն մեզ դժուարին
 կը թուի՝ որ մինչ այլոց յիշատակը պահուած
 է, Լուսաւորչին ջնջուած լինի . Բարծումա
 իրեն անծանօթ մեր հօր հետ խնդիր շունէր :
 Ղազարայ խօսքն եւ ոչ կրնայ ակնարկել
 ճառին այս ընդհանուր բացատրութիւնը,
 « հրաւիրեալ ի լուսաւորչացն ձեր սրբոց »,
 յորում ոչ « համբերութիւն » կայ եւ ոչ գայն

ցուցնող չարչարանք: Մենք այս խնդիրն այլ-
ազգ կը մեկնենք. կը դիտենք՝ ո՞ր Փարպե-
ցին կը սիրէ ամենայն ուրեք ս. Լուսաւորչի
անունը տեսնել եւ դնել. թէպէտ նա իւր
պատմութեան շրջանէն շատ յառաջ է եւ ոչ
մի կապակցութիւն չունի անոր հետ, բայց
նորա անունն ամենէն յաճախ յիշուածներէն
մին է հոն. իսկ Եղիշէ եւ ոչ անգամ մի կը
յիշէ: Այս բանն արդիւնք է երկու պատմչաց
ձկտմանց զանազանութեան, զոր լաւ ցոյց
կու տայ մանաւանդ հետեւեալ օրինակը. ուր
Եղիշէ քրիստոնէական ընդարձակ տեսու-
թեամբ կ'ըսէ նախարարաց համար՝ թէ « ան-
մեղութեամբ ունէին զսուրբ քարոզութիւն
առաքելոցն եւ զմարգարէից » (29), Ղազար
ազգասիրական ամփոփ տեսութեամբ նոցա
բերանը կը դնէ՝ թէ « ծնաք... ի ձեռն ա-
մենասուրբ վարդապետութեան նահատակին
Գրիգորի եւ նորին գառակի » (142, 7): Մենք
կը համարինք՝ թէ նոյն ձկտմամբ տեսեր է
նա Լուսաւորչի յիշատակը եւ ս. Ղեւոնդի
ճառին մէջ:

Բայց եթէ Եղիշէ բնաւ չէ գրած Վահա-
նայ արժրունւոյ վերայ, ո՞վ կամ ուստի էր
ուրեմն թովմայի յիշածը:

Նորա անունն առաջին անգամ նոյն պատ-
մըչին քով կը գտնենք. ըստ իրեն՝ նախա-
րարք « խորհեցան թագաւորեցացանել զնա
ի վերայ հայոց » (86) իբրեւ քաջ եւ մեծի-
մաստ ոմն. սակայն յետոյ անմիաբան լինե-
լով, նորա հետ գնացին հնազանդեցան Վար-

դանայ: Եւ թէ մեծ պատերազմին մէջ նա երկրորդ էր յետ սպարապետին, եւ ներկայացուցիչ իւր տոհմին: Վահանայ ընծայուած այդ պատիւը կը ցուցնէ՝ թէ այն ժամանակ նա արժրունեաց տանուտէրն էր. զի չէր կարող սեպուհ մի քան զիւր նախարարը բարձրապատիւ լինել: Սակայն Եղիշէ եւ Ղազար յայնժամ տանուտէր կը ճանաչեն զՄերչապուհ. առաջինը կը կոչէ զնա « իշխան արժրունեաց », եւ երկրորդը՝ « տէր արժրունեաց »: Յազկերտ աւագ նախարարքն ի դուռն կոչելու ժամանակ՝ նոյն տոհմէն զըՄերչապուհ կը կոչէ. առ Թէոդոս թղթոյն մէջ երեք իշխանք կը յիշուին յանուանէ՝ որոց մին ինքն է. աղուանից օգնութիւն յղելու ժամանակ հայոց զօրքը յերիս բաժանելով, առաջինը Մերչապուհոյ կը յանձնեն « ի պահապան աշխարհին »: Աւարայրի մէջ նա կը կարգուի առաջին թեւին զօրագլուխ. խոստովանող նախարարաց մէջ ուրիշ արժրունիներէ յառաջ դասուած է նա: Եւ այսպիսի հոյակապ մարդ մի Թովմայի պատմութեան մէջ այլ յիշատակ չունի՝ բաց ի հալածելոյ զԲարժումա. — եւ պէտք չէ մոռանալ՝ որ նա կարգացեր է զԵղիշէ, ինչպէս կը յիշէ ինքնին. նոյնպէս եւ զՂազար՝ յորմէ առած է Վահանայ գործերը (91-3). — ըստ իրեն եւս « մեծ իշխան » է նա, բայց կը յիշուի յետ պատերազմին եւ մահուան Վահանայ (գոգցես իբր յաջորդ անոր). իսկ այս նշանաւոր մարդը, զարմանալի բան,

բոլորովին անծանօթ է իւր ժամանակակից պատմչաց, եւ ոչ թէ կրճատուած՝ որոյ անրակելութիւնը տեսանք: Աւանդութիւնն անգամ՝ յորմէ օգտուեր է Փարպեցին, չէ ճանաչեր զնա եւ աւանդեր պատմչին: Արդարեւ յայտնապէս կը հակառակի Թովմա առաջնոց, Վարդանանց ապստամբութեան ժամանակ զնա գնելով գլխաւոր գործիչ յարժրունեաց կամ նախարար՝ փոխանակ Մերչապհոյ. եւ մենք ստիպուելով հաւատալ ժամանակակիցաց, եթէ չուզենք բոլորովին ուրանալ իւր յիշած Վահանայ գոյութիւնը, գոնէ անհրաժեշտ կը համարինք հեռացնել զնա Վարդանանց օրերէն, եւ անստուգութեան մատնել: Շնորհալին եւս չէ ընդուներ զնա Նորահրաշի մէջ:

Սակայն Թովմա իւր մտքէն չէ հնարած Վահանայ պատմութիւնը, այլ կ'ըսէ՝ թէ գրտած է զայն « ի Համառօտութեան Արրահամու խոստովանողի » (88): Ի՞նչ գիրք է այդ: — Մեսրոպ Երէց (Ժ դարուն) կ'աւանդէ իւր գրութեան յիշատակարանի մէջ (Սոփ. Զ, 138), թէ իւր գործը, որ է պատմութիւն հայոց, քաղեր է « ի Հայոց մնացորդաց յԱրեւելից գրոց » կամ « յԱրեւելից գրոց՝ ի Հայոց մնացորդացն պատմութեանց »: Նախորդ դարուն մէջ Թովմա եւս տեսեր է Արեւելեայ գիրքը, « գոր շարագրեաց, կ'ըսէ, երանելի խոստովանողն Քրիստոսի Արրահամ ի գեղջէն Արածոյ * » (70), եւ անոր միջէն ցոյց

* Արրահամ խոստովանողն եւ Երէց՝ Զենակս գիւղէն

կու տայ Շմաւոնի վկայութիւնը, այն՝ որ տպուած է ի Սոփերս (Ի, 7-54): Երկու պատմչացդ բացատրութիւններէն այս կը հետեւի, թէ կար ճառընտրի ոճով հաւաքածոյ մի զանազան պատմութեանց, որոյ անունն էր Արեւելից գիրք, եւ յորում կային Աբրահամու թարգմանած վկայաբանութիւնքն իբրեւ գլխաւոր կամ յառաջագաս նիւթ, որոյ համար այս բացատրութիւնը կ'ընէ Թովմա, « ի գիրս պատմութեան վկայելոցն, որ Արեւելեայ ասի գրոցն վերագրութիւն », իբրեւ թէ միայն կամ նախ « վկայելոցն » յատուկ լինէր գիրքը: Կային դարձեալ անոր մէջ « Մնացորդք հայոց պատմութեանց » զոր գործածեր է Մեսրոպ: Այդ Մնացորդաց հետ ինչպէս իմաստիւ՝ նոյնպէս եւ նիւթով մի կը կարծենք Աբրահամու Համառօտոչիշնը: Մեսրոպայ գործը « ծաղկաքաղ » է ի Մնացոր-

էր (Ղզ. 282 . իսկ յԱրածոյ՝ Աբրահամ սարկաւազն էր (Եղ. 517, Ղզ. 229), որ քան զՂեւոնդեանս ութուտասն օր յառաջ նահատակուեցաւ իւր շինակից Սամուէլ երիցու հետ (Եղ. 252, Ղզ. 260-1): Զայս երկուս Եղիշէն առաջին անգամ ընդհանուր բացատրութեամբ կը կոչէ « երկու քահանայք » (229). նոյն տեղ եւ Փարպեցին կը կոչէ՝ « զքահանայսն Արածոյ » (222). գուցէ այս կոչմանէս խաբուելով Թովմա, արածացի սարկաւազը կը շփոթէ զենակացի խոստովանող թարգմանչի հետ: Նոյն հանգամանքը շփոթութիւն յառաջ բերած է նա եւ երկու պատմագրաց քանի մի տպագրութեանց անուանց ցանկերու մէջ:

դաց հայոց կամ ըստ մեզ ի Համառօտութենէ .
 ապա յայտնի է՝ թէ սա աւելի ընդարձակ
 էր, եւ կրնար բովանդակել մինչև Վահանայ
 արժրունւոյ վէպ մ'այլ՝ նորա ժամանակակ-
 ցաց հետ, եւ աւանդել Թովմայի: Սակայն
 այդպիսի առասպելայօղ վէպ մի չէր կրնար
 Վարդանանց ժամանակակից Աբրահամու
 գործ լինել. այլ արժրունեաց տոհմի փառաց
 նախանձաւորի ուրումն, որ գուցէ հանդիպե-
 լով անծանօթ Վահան արժրունի անուան մի,
 փափաքեր է Վարդանանց քաջազանց մէջ
 խառնել զնա իբրեւ նախարար, չունելով իւր
 առջև զԵղիշէ եւ զՂազար՝ որ հակառակը
 վկայէին իրեն. եւ կցեր է իւր գրածն Ա-
 րեւելից գրոց Մնացորդաց հետ կամ խառներ
 անոր մէջ: Իսկ Թովմա համարեր է եւ զայն
 գործ Աբրահամու՝ վկայաբանութեանց թարգ-
 մանչին (ինք շարագրիչ կը կարծէ), եւ կոչեր է
 « Համառօտութիւն Աբրահամու » . մինչ հա-
 ւանօրէն ամբողջ Հայոց մնացորդքն իսկ կամ
 Համառօտութիւնն այլոց գործեր էին, եւ Աբ-
 րահամ միայն վկայաբանութեանց թարգմա-
 նիչ էր: Այս կարծիքն աւելի կը հաստատուի,
 եթէ նկատենք՝ որ Մեսրոպ ալ չի ճանաչեր
 զԱբրահամ իբր հեղինակ Մնացորդաց:

Գ. Սակայն պէտք է պարզել ճաշոցի վեր-
 նագրին խնդիրը: Եթէ անընդունելի է ար-
 ծրունի Վահանայ — հետեւաբար եւ նոյն
 տոհմէն Սահակայ մի — գոյութիւնն Եղի-
 շէի հարազատ բնագրի մէջ, ապա յայտնի
 է՝ թէ ադոնք ճաշոցի եղիչեան ընթերցուածի

մէջ եւս չկային . որով եւ մենք եւս հակամէտ ենք կարծելու՝ որ անոր վերնագրին մէջ յիշուածները լինին մամիկոնեանն Վահան եւ քաղաքառուսին Սահակ . եւ այս այնու մանաւանդ՝ որ ինչպէս վերնագրին « սպարապետաց » մէջ անյարմար էր տեսնել Գնունի կամ Գիմաքսեան սոսկ զօրավարները , նոյնպէս եւ այլ ո՛ր եւ է Վահան կամ Սահակ մի որ չեն սպարապետք : Իսկ մամիկոնեանն Հմայեակ յետ Վարդանայ անկման հրամանատարութիւն ըրաւ (Ղգ . 216) . իւր որդին յայտնի սպարապետ է , եւ Բաղրատունին՝ մարզպան (Ղգ . 369) . որով երեքին այլ ուղղակի կամ անուղղակի կը յարմարի վերնագրին « սպարապետ » անունն : Եղիշէ զՀրմայեակ « երանելի » կը կոչէ , եւ Ղազար « սուրբ » . որ նշան է թէ Վարդանանց հետ կը տօնուէր . զի թէպէտ ոչ նոյն օրը , բայց նոյն պատերազմի մէջ մեռաւ վկայութեամբ : Ղազար « սուրբ » կ'անուանէ եւ զՍահակ , որ նշան է՝ թէ սա այլ կը յիշատակուէր եկեղեցւոյ մէջ* : Բայց Վահանայ համար չենք

* Հին ժամանակ քաղաքական նպատակաւ ընդ հեթանոսս պատերազմաց մէջ ընկածներն այլ կը տօնէին երբեմն , ինչպէս ս . Վրթանէս զՎաչէ մամիկոնեան սպարապետ , այս մտածութեամբ՝ որ եթէ թշնամիք տիրէին աշխարհին , « զիւրեանց . . . զօրէնս աստ արդեւք հաստատէին » . եւ այդ շարեաց առաջն առողն արժանի դատեց տօնուելու (Բուզ . Գ , ԺԱ) : Վարդանանք աւելի իրաւամբ հասան այդ պատուոյն իսկայն յիտ անխան . զի

գիտեր՝ թէ արժանացած է այդ պատուոյն ,
բայց եթէ ճաշոցէս :

Սակայն վերնագիրն ի՞նչ յարնչութիւն ու
նէր Եղիշեայ ընթերցուածին հետ . արդեօք
վերնագրին մէջ յիշուած բոլոր սպարապետաց
վարքը նոյն պատմիչն էր աւանդած , թէ զանա-
զան պատմիչներէ քաղուած էր ճաշոցի մէջ ,

Եղիշէ կը գրէ սիւնեցւոյն համար՝ թէ « ոչ յիշեցաւ
անուն նորա ի մէջ սրբոց , եւ ոչ մատեալ յիշատակ
նորա առաջի սուրբ սեղանոյն յեկեղեցւոյն » (247) .
ապա յայտնի է թէ Վարդանանք կը տօնուէին իւր օ-
րերէն սկսեալ :

Մեծին Վահանայ ի վիրս պարսից դէմ տուած կը-
ռուոյն մէջ էր՝ որ ընկաւ վերոյիշեալ « սուրբն » Սա-
հակ . նորա հետ եւ « սուրբն » Վասակ մամիկոնեան ,
որոյ երեսք հրաշիւք լուսաւորեցան մարտէն յառաջ
(Ղդ . 409) . թող սոցա միւս նահատակակիցքը նոյն եւ
այլ կռուոց մէջ , եւ յատկապէս « սուրբն » Յազդ սիւ-
նի՝ որ գերի կը բռնուի , եւ չուղելով ուրանալ՝ կը գըլ-
խատուի : Հաւանական է՝ որ սոքա եւս կը տօնուէին
Վարդանանց օրը , ինչպէս ցոյց կու տայ Սահակայ ա-
նունը ճաշոցի պատառին մէջ . (թէ եւ Յազդ առանձին
կը յիշուի ի յայտմ .) : Եթէ այս կարծեաց հակառակի
տօնելի Վարդանանց ՌԼԶ (1056) սահմանաւոր թիւը ,
պէտք է գիտել՝ որ հնագոյն տօնացոյցք , ճաշոցք , յայս-
մաւուրք եւ մանաւանդ մեր պատառիկը՝ չունին զայն .
իսկ նորագոյնք կամ նոյնպէս չունին , եւ կամ կը դնեն
ԿՌ (60,000) կամ ՌԼԶ , որ նշան է՝ թէ նոր են յաւե-
լուած . զի եւ արդէն սխալ է ԿՌ , եւ սրբացեալ Վար-
դանանք քան զՌԼԶ « երկերիւր եւ երեքտասան » աւելի
են (Եղ . 216 , 65) :

կամ թէ բոլորին յիշատակութիւն չկար, այլ
ոմանց միայն:

Վերնագիրը կ'իմացնէ՝ թէ ընթերցուածին
մէջ պիտի պատմէ յիշեալ սպարապետաց
« վկայութիւնը », այս ինքն մահը: Եղիշէի
ընդհանուր պատմութեան մէջ Վարդանայ եւ
Հմայեկայ մահերը կան մինչև ցայսօր. բայց
Սահակայ եւ Վահանայ ոչ մահերը եւ ոչ
անուանքը կան, եւ չէին կրնար լինել. զի
Սահակ* կ'ընկնի Վահանայ ապստամբու-
թեան ժամանակ՝ որ պատահեցաւ 482 տար-
ւոյն երկրորդ կիսուն**, եւ Վահան կը մեռ-

* Դա այն Սահակն է, որոյ խնդրանօք՝ կ'ըսէ Խո-
րենացին՝ (Ա, Ա) թէ գրեթէ է իւր պատմութիւնն ի
խոր ծերութեան (Գ, ԿԵ): Թովմ. արժր. կը սխալի՝
միացնելով զնա Սահակ ասպետի եւ սպարապետի հետ
(82), որոյ մահուան ժամանակ Մովսէս դեռ տղայ էր:
— Մենք հոս չենք փափաքիր պատմա՛օր մասին մի
երկրայականով արժանանալ « պատմական ճշդութիւն
որոնողի » պատուոյն:

** Ապստամբութիւնն սկսաւ՝ առիթ առնելով Վախ-
թանգայ հանած շփոթն ի Վերս՝ « յամի քսաներորդի
հինգերորդի Պերողի » (Ղզ. 358), եւ տեւեց մինչեւ
Վաղարշու առաջին տարին, որ է 484ի վերջերը (Ղզ.
2Ը): Պերող թագաւորած է ըստ Նուրբեկի — որոյ ժմնա-
գր. ցուցակը գործածած ենք միշտ — բուն 459 տարւոյն
առաջին կիսուն, յետ յաղթելու իւր եղբօր երկամեայ
մարտիւ. Եղիշէ (351) եւ Ղազար (325) եւս նոյն տա-
րիէն կը հաշուեն նորա գահակալութեան ժամանակը:
Արդ, 459ի Ա. կէսը՝ ցաւգ. 11 հյկ. տարեգլուխն՝ հա-

նի խաղաղութեամբ եւ շատ ուշ քան զնա .
 իսկ Եղիշէ իւր յառաջաբանին մէջ կը զե-
 կուցանէ՝ թէ եօթն յեղանակաց մէջ Վար-
 դանանց պատերազմի շրջանէն անդր պիտի
 շանցնի . եւ ութերորդն ամիսի պատմութիւն
 մ'է : Ոչ միայն իրենց մահուան , այլ եւ ո եւ է
 գործոյ առթիւ շէին կրնար նոքա յիշուիլ
 նոյն պատմչէն , զի 451 տարւոյն Վահան
 դեռ « յոյժ տղայ » էր (Ղզ . 324) , նոյնպէս
 պիտի լինէր եւ նորա ժամանակակիցն Սա-
 հակ : Եւ որպէս զի Եղիշէ նոցա մահը կա-
 ռենար գրել , պէտք է՝ որ շատ երկար ապ-
 րած լինէր , եւ արդէն վաղուց գրած ութ
 յեղանակաց վերայ ուրիշ մի կամ ուրիշներ
 այլ յաւելած : Իւր ննջման թուականը չեն ա-
 ւանդեր մեզ ոչ յայսամաւուրքն եւ ոչ իւր վա-
 րուց պատմութիւնն ի Սոփերս (ԺԱ) . եթէ
 մինչեւ Վահանայ օրերն ապրած լինէր , զոր
 չենք կարող հաւաստել , կրնար թերեւս գը-
 րած լինել նա եւ նորա (անշուշտ գործոց՝ եւ
 ոչ մահուան) եւ Սահակայ « վկայութեան »
 վերայ : Բայց իւր վարուց գրիչը (Սոփ .) կ'ի-

շուելով առաջին տարի , նորա « քսաներորդ հինգե-
 րորդ » տարին կը լինի 482 աւդ . 11 – 483 աւդ . 11 .
 եւ ապստամբութիւնն սկսաւ 482ի աշնան , յետ որոյ « ի
 հանգիստ ձմերայնոյն մտանէին » (Ղզ . 584) , եւ այլն :
 Հ . Չամչեան զայն 481ին կը դնէ , չգիտեմք ինչո՞ւ . նոյն-
 պէս եւ հ . Գաթրճեան ի Տէեղ . Պապճ . եւ տր . Խա-
 լաթեան անոր կը հետեւի ի Ղ . Փ . Է – Գործ + նորին
 (յէջ 102 , ծն .) իբր « քան զշատս ստուգագոյն » :

մացնէ՝ թէ նորա գրոց մէջ գտած է մինչեւ « զքահանայիցն եւ ամենայն սրբոցն (ուխտապահ նախարարաց) մարտսն որ մարտեան եւ պարտեցին զքանաչորն » . այն է մի բռնաւորի (Յազկերտի) ժամանակ կատարուածը . մինչ Սահակ Պերոզի ժամանակ մեռաւ, եւ Վահան՝ սորա յաջորդաց : Եղիշէի վարուց գրութեան ժամանակն անյայտ է . սակայն Ասողիկ եւս ժ դարուն կ'իմացնէ՝ թէ Վահանայ եւ նորա եղբարց մասին « ուսուցանէ քեզ Ղազար Փարպեցի » (Բ, Բ), եւ նորա հետ չի յիշեր եւ զԵղիշէ իբր պատմիչ Վահանանց : Այլ եւ ոչ Սեբէոս է դարուն գրտեր է աւելի բան « ի ձեռն այլոց » որ է Եղիշէի* գրուած պատմութեան մէջ, բայց մինչեւ այն տեղին՝ յորում կը պատմուի՝ թէ քահանայք « կատարեցին զնահատակութիւնս

* Եւ ոչ Ղազարայ . որովհետեւ Սեբէոս « ի ձեռն այլոց » գրուածը թողլով, կը խոստանայ եւ կը գրէ՝ ինչ որ չէր գրուած նախ քան զինքն . ինչպէս եւ « զայն ամենայն որ ի Պերոզի ժամանակն հղեալ չարութիւն » (Տպ . Կ . սող . 1851 , յէջ 45) . եւ Գ դար . Ա՝ գլխոյն մէջ կը սկսի նկարագրել Վահանայ դործերը . կ'ընծայէ անոր « երեսուն հազարաւ » պատերազմ մի « ի դաշտին Գերանայ » , եւ Պերոզի յաջորդ եւ զՎահան մարզպան կարգող կը դնէ զԿաւատ , մին արտաքոյ եւ միւսն հակառակ Փարպեցւոյն : Այս բոլորը ցոյց կու տան՝ թէ նա եւս չէ տեսած Ղազարայ պատմութիւնը : — Զարմանալի բան . որչափ հանրածանօթ է եղեր Եղիշէ մեր մատենագրաց , այնչափ եւ Ղազար սակաւածանօթ :

իւրեանց յԱպր Շահր՝ մերձ ի Նիւշապուհ քաղաքի, ի տեղւոջն՝ որ կոչի Թէարքունի » (43) : Ապա ուրեմն Եղիշէ ութ յեղանակէն աւելի չէ գրած . այնու մանաւանդ՝ որ ինք Սերէոս կը սկսի պատմել Վահանայ գործերն իբր դեռ չգրուած յԵղիշեայ :

Պիտի կարծէինք՝ թէ ճաշոցն իւր յիշած սպարապետաց վկայութիւնքը զանազան պատմիչներէ քաղած եւ միացուցած էր, եթէ չլինէին վերնագրին այս բառերը, « որք մեռան ի մեծ պատերազմին » : Ոչ Եղիշէ եւ ոչ այլ պատմիչք, եթէ նոցա խօսքերը քաղուած էին հող, չէին կրնար գրած լինել թէ Սահակ եւ Վահան մեռան Վարդանանց հետ « ի մեծ պատերազմին » : Այս խօսքը եթէ սխալ չենք կարգար, — զի Բազմավիպի մէջ Ի ՄԵԾը կարդացուեր է Ի ՔՍ. եւ ՊԱ. (տերազմին՝) ինչպէս եւ հետեւեալ ՊԱՐՍԻՑ բառերը շեն նշմարուած *, — յայնժամ հարկ է ըսել՝ թէ մեր գրչագրի գաղափարողն է դրեր զայն անգիտութեամբ՝ հակառակ ընթերցուածին . կամ մանաւանդ պէտք է որ բաց յԵղիշեայ՝ ուրիշէն քաղուած չլինէր նոյն ընթերցուածն, որպէս զի գաղափարողն իւր առջեւ շունենալով ճշգրիտ տեղեկութիւն-

* Սակայն այդպիսի ընթերցուածէ մի շնչուած կը թուի մեր մի յայսմաւուրքն (1427 տարւոյն), երբ Վարդանանց քօնին վերնագիր կը դնէ, « Սրբայն Վարդանան եւ այլ զաւրացն հայոց, որք կարարեցան ի մեծ պատերազմին ի պարսից » :

քը, կարենար այդ սխալը գործել իւր վեր
ի վերոյ ծանօթութեամբ յիշեալ անձանց :

Մեր կարծեօք ամբողջ վերնագիրն իսկ օ-
րինակողին է. եւ զայս կը հաստատէ վեր-
նագրին եւ ընթերցուածոց մէջ եղած ուղ-
ղագրական զանազանութիւնը : Առաջնոյն մէջ
յանգի յ տառը միշտ կը սլակասի, եւ ըն-
թերցուածոց մէջ միշտ անթերի է : Եթէ գա-
ղափարողն երկու մասանց եւս սոսկ օրինա-
կիչ լինէր, կամ երկու մասանց մէջ այլ պիտի
գրէր յ, եւ կամ ոչ միոյն մէջ պիտի չգրէր .
ուրեմն հարկ է՝ որ ազոնց մին նոր լինի :
Վերնագիրն առանց ընթերցուածոց չէր լի-
նէր, բայց ընթերցուածքն առանց այդ վեր-
նագրին կրնային լինել. ուրեմն նոր է վեր-
նագիրը, զոր գրելու ժամանակ հեղինակը
(նոյն ինքն մեր գրչագրի գաղափարողը) չէ
զգացած գոյութիւնը եւ գրելու պէտքն այն
տառին զոր չէր հնչեր, եւ այնպէս զանց է
ըրեր ուրիշ շատ օրինակողաց նման. իսկ ըն-
թերցուածքը նիւթապէս օրինակելով, յ տա-
ռը՝ զոր գտեր է անոնց մէջ՝ պահեր է : Եւ
արդէն ճառընտրաց մէջ Եղիշէի նոյն ընթեր-
ցուածը զանազան վերնագրեր կը կրէ. այդ-
պէս պիտի լինէր եւ հին ճաշոցոց մէջ, վեր-
նագիրը մատնուած լինելով գաղափարողաց
կամաց : Արով մեր օրինակին գաղափարողն
այլ իւր կողմանէ անհմտութեամբ միացուցեր
է « ի մեծ պատերազմին՝ » այլ եւ այլ ժա-
մանակներ ապրած եւ մեռած սպարապետ-
ները, գուցէ նոյն օրը տօնուելուն համար, —

զՎահան այլ խառնելով սրբոց մէջ, — որոց շոկ երկոռց վկայութիւնը կը պատմէր Եղիշէի ընթերցուածն, եւ ոչ բնաւ բոլոր հոն յիշատակելոցը:

Դ. Տէր Խալաթեան յետ հաստատուելու Կոնիքերի եւ Բազմավիպի մագաղաթից նութեանց վերայ, եւ եզրակացնելու այժմեան Եղիշէի ոռշ ժամանակի խնքագրոռքիւնը, կը դնէ նա եւ քանի մի աղբիւրներ իբրեւ «փորձ» եւ «ծրագիր» սոյն խնդրոյ աւելի մշակման համար: Եւ են, նախ՝ Աստուածաշունչը, եւ յատկապէս Ա եւ Բ Մակարայեցիք. երկրորդ՝ Եղնիկ. երրորդ՝ ասորի հին վկայաբանութիւնք, եւ առանձինն՝ ս. Շմաւոնի վկայութեան հայ թարգմանութիւնը. չորրորդ՝ բաց յայլոց՝ նա եւ Փիղոնի հայերէն թարգմանութիւնն:

Աստուածաշունչը թուի՝ թէ աղբիւր է քանի մի վկայութեանց՝ զորս գործածած է Եղիշէ: Իսկ Մակարայեցւոց մատուաններէն «փոխ է առել կրօնական պատերազմի ընդհանուր գաղափարը, յարմարցնելով իւր գրուածքին հրէից գրքերի մի քանի պատմական պարագաները ու գործող անձինքների նկարագիրները»: Ուրեմն կրօնական պատերազմի գաղափարը եւ հրէից պատմական պարագայքը դուրս հանելով, պէտք է մտածենք Վարդանանց պատերազմը զուտ աշխարհական. իսկ մերժելով անձանց նկարագիրները, չգիտենք թէ ի՞նչ կերպարանք պէտք է տալ նոցա: Խալաթեան այդ փոխառու-

Թիւններն (ըստ իրեն) կ'ընծայէ ոչ թէ Եղիշէի, այլ յետոյ խմբագրողին. եւ թէ Ղազար «օգտուել է» պատմչին նախնական բնագրէն: Իսկ արդ մենք Փարպեցւոյ քով այլ նոյն գաղափարը, պարագայքը եւ նկարագիրները կը գտնենք, ապա ուրեմն Եղիշէի կարծեցեալ սկզբնական բնագրի մէջ այլ կային նոյններն: Եւ ոչ թէ յԵղիշեայ միայն ստացած էր Ղազար կրօնական պատերազմի գաղափարը, այլ ինքնին իսկ ականատես էր Վարդանանց պատերազմին. զի նոյն էր որ Վահանայ ժամանակ նորոգեցաւ մի եւ նոյն նպատակաւ (Ղգ. 357-64): Չգիտենք՝ ի՞նչ յաւիտենական վճռով սահմանուած է, որ կրօնական պատերազմը միայն հրէից մէջ հանդիպէր, եւ ուրիշ ազգաց պատմագիրք՝ եթէ այդպիսի բան մի աւանդեն, անոցմէ գաղափարած եւ կցկցած լինին:

Ստուգիւ օգտուած է Եղիշէ Մակար. մատենաներէն, բայց միայն քանի մի իմաստից եւ բացատրութեանց կողմանէ. մեր բոլոր պատմագրաց — եւ արդէն ամէն քրիստ. հին պատմչաց — սովորական է՝ ս. գրոց ընտելական եւ իրենց պատմութեան յարմար խօսքերը բառացի կամ ազատութեամբ խառնել իրենց գրոց մէջ, որոյ մասին խօսուեցաւ յառաջ: Մակայն որովհետեւ Եղիշէի՝ օրինակ իմն՝ «դէտ ակն ի վեր համբառնայր Մուշկան» (207) խօսքը նմանոչքիշն է ս. գրոց «դէտ ակն ի վեր ամբառնայր Եղիազար» (Ս. Մկ. 2, 43) բացատրութեան, չենք կըր-

նար հետեւեցնել՝ թէ ուրեմն Մուշկան աչերն ի գետին սեւեռած կը պատերազմէր, կամ պատերազմին ընթացքը չէր դիտեր բնաւ. այսպէս իմացիր եւ այլ նմանութեանց մասին* : Մենք պիտի ըսէինք եւս՝ թէ Նդիշէի ընդհանուր շեղոշն նմանութիւն է Մակարայեցւոց, եթէ չնկատէինք նախ՝ որ է դարուն մատենագիր մի չէր կարող եւ կարօտ հիմնովին փոխել իւր խօսած եւ գրած լեզուն եւ ուրիշի նմանեցնել. եւ երկրորդ՝ Մակարայեցւոց թարգմանիչն իւր լեզուն ինք չստեղծեց, այլ խօսուն բարբառ մ'էր այն ըստ էական մասին, ուստի նոյն դարու ուրիշ մատենագիր մ'այլ կրնար նոյն բարբառէն օգտուիլ, կամ թէ ըսենք՝ նոյն լեզուն ունենալ : Արդէն Նդիշէի բարբառն սկիզբէն ցվերջ այնպէս անփոփոխ եւ ինքնաբուխ է, որ հարկ է զբնական լինէր պատմչին եւ ոչ եթէ արուեստական, ապա թէ ոչ՝ ուրիշներ այլ պիտի կարենային այնպէս գրել արուեստիւ : Արուեստականութեան ջանք մի եւ գործադրութիւնը Մակարայեցւոց մէջ կը տեսնենք, նոյն ոճերը եւ դարձուածները ստէպ կրկնել, երեքէն մինչեւ ութ հոմանիշ բառեր գետեղել իրարու քով՝ բնագրէն անկախ** , բռնագրօս

* Եղ. 15 – Ա ՄԿ. 2 52 : Եղ. 112 – Ա, Բ 24 : Եղ. 116 – Բ, Ե 5 : Եղ. 137 – Ա, Ե 53 : Եղ. 176 – Ա, Թ. 10 : Եղ. 186 – Ա, Բ 52 : Եղ. 246 – Բ, Թ 9. եւ այլն :

** Ահա օրինակ մի. «կամեցան կնճանալ ելանել տի-

եւ պարտասիչ — թէ եւ յոյժ ճոխ — շա-
 րադրութիւն մի. ահա այսպէս նոցա թարգ-
 մանիչն առեր հեռացուցեր է զլեզուն իւր
 բնականութենէն. իսկ Եղիշէ անոր պարզու-
 թիւնը չէ ուզեր խախտել նոյն եղանակնե-
 րով: Ասոր համար երկու լեզուաց նմանու-
 թիւնը բաց ի քանի մի բացատրութիւններէ
 զոր տեսանք՝ վեր ի վերոյ է, եւ մանրամասն
 դիտողը մեծ զանազանութիւն կը տեսնէ ա-
 նոնց մէջ: — Ոմանք կարծեցին՝ թէ զՄակա-
 բայեցիս Եղիշէն թարգմանած եւ նմանու-
 թիւնն անտի ծագած լինի: Մակայն թող
 յիշեալ լեզուական զանազանութիւնը, պատ-
 մութիւնն իսկ կը հակառակի այդ բանին.
 Եղիշէ կը գրէ Վարդանայ համար՝ թէ «տե-
 ղեակ էր ի մանկութենէ իւրմէ սուրբ կտա-
 կարանաց. զոր եւ ի ձեռն առեալ զքաջ նկա-
 րագիրն Մակաբայեցւոց՝ ընթեռնոյր ի լսելիս
 ամենեցուն» (182). Մակաբայեցւոց գիրքն
 այլ մին էր այն կտակարանաց՝ որոց տե-
 ղեակ էր «ի մանկութենէ». Մամիկոնեանի
 մանկութեան ժամանակ մանուկ էր եւ Եղի-
 շէն՝ իբր կրտսեր թարգմանիչ. ապա չէր
 կարող ինք թարգմանած լինել զՄակաբայե-
 ցիս, այլ երիցագոյն ոք*:

րել թագաւորել հպարտանալ ամբարտաւանել յողն կալ
 բարձրասպարանոց երեւել ի վերայ երախտաւորաց իւ-
 րեանց». Գ Մակ. Գ 12:

* Արարատ հանդիսի մէջ (1896, թ., 429, ծն.) կը
 կարդանք, թէ «Նորայր Բիւզանդացու կարծիքով՝ Մակ.

Եղիշէի լոյս է տուեր եւ Եզնիկ՝ «մազդե-
զանց դենին վերաբերեալ մասում» : — Եթէ
Վարդանանց պատմիչն Ե դարու մարդ էր,
ինչպէս շատ անգամ ցուցինք, եւ իբրեւ զի-
նուորական քահանայ կամ քարտուղար մեծ
սպարապետին՝ երկայն տարիներ պարսից
հետ յարնչութեան մէջ, ապա անկարօտ էր
Եզնկայ՝ նոցա կրօնից հմտանալու համար :
Դարձեալ, մտադիր ընթերցողը կը տեսնէ՝
որ նորա շատ տեղեկութիւնք կը պակասին
յԵղծ աղանդոց . ապա ուրեմն սակաւ ունեցո-
ղը շէր կարող շատ ունեցողին աղբիւր լինել :
Հայոց նամակին (յԵղ.) եւ Եզնկայ գործոյն
սերտ նմանութիւնն անտի է, զի ինքն Բագ-
րեւանդայ եպիսկոպոսը շարադրեց յիշեալ
նամակը, ինչպէս այլուր ցուցած ենք (Բզմ.
ԾԱ, 274-7) :

Ասորական վկայաբանութեանց կամ ս .
Շմաւոնի վկայութեան հետեւող լինելու կար-
ծիքն այն տարտամ ստուերն է, որ գրական

երեք գրքերը կորիւնի թարգմանութիւն են » . եւ այս
տեղեկութիւնը կը հանուի նոյն բանասիրի կորիւն վար-
դապետ եւ նորին թարգմանութիւնս անուն գործէն, որ
կը տպուի յԵջմիածին : Այս կարծիքն հաստատուած
կը թուի լեզուի նմանութեան եւ մանաւանդ յատուկ
բառից եւ ոճերու վերայ՝ — որոց շատից հանդիպած
ենք եւ մենք՝ — որ կան Մակարայեցւոց եւ Ագաթան-
գեղայ մէջ . եւ երկրորդն ի շատ բանասիրաց ընծայուե-
լով կորեան, առաջնոց թարգմանութիւնն այլ հետե-
ւաբար նոյն անձին ընծայելի կը լինի :

աշխարհի մէջ երբեմն կ'երեւութանայ եւ իսկոյն կը ծածկուի: Այդպիսի կարծեաց վերայ մենք եւս աւելի բան մի չենք ըսեր հոս, բայց միայն փափաք յայտնել՝ որ ապացուցուէր այն, բայց այնպէս՝ որ միայն ապացուցանողին համար ապացուցուած չլինէր:

Եղիշէի վերջին աղբիւրն էր Փիղոն՝ «ոճերու եւ դարձուածոց» մասին: — Մենք ցարդ սովորութիւն ունէինք՝ այդ երկու գործերն օրինակ բերել իրարմէ հեռաշորոշքեան ի հայ լեզուի. իսկ տէր Խալաթեանի յայտնած կարծիքն ստուգիւ անհասկանալի է մեզ: Գուցէ կ'ուզէ ակնարկել Եղիշէի քանի մի փոխառութիւնքն ի Փիղոնէ, ինչպէս իսկոյն կը սկսի ցոյց տալ, զորս բազմահմուտն է. Մկրտիչ Աւգերեան նորա գործոց (Բանք երեք) դատիներէն յառաջարանի մէջ մատնացոյց ըրած է. եւ են չորս տեղիք, մի մի կարճ իմաստներ, եւ ընդարձակ տեղի մ'այլ յէջ 59: Բայց կարծենք՝ ադոցմով «ոճերու եւ դարձուածոց» աղբիւր չի կրնար համարուիլ նա Եղիշէի. այդ կողմանէ նմանոշքիչն դտնելու համար անոնց մէջ՝ հարկաւոր է Գիողենի լապտերն:

Աւելի հետաքրքրիչն այն է, որ յարգելի բանասէրն յիշեալ տեղիքը հայ թարգմանութենէն առնուած համարելով, կը ջանայ որոշել նոյն թարգմանութեան ժամանակը, որպէս զի անտի հետեւեցնէ Եղիշէի սլատմագրութեան ժամանակն այլ: Ահա թէ ինչպէս: Հյկզ. բառապիրքն զՓիղոն համարած է Ե դա-

րու թարգմանութիւն «յերիցագոյն թարգմանչաց», նկատելով որ նորա խօսքերը կը գտնուին բաց յԵղիշեայ՝ նա եւ ուրիշ կրտսեր թարգմանչաց քով. (տես ի նոյն յռջմ. Փիղ.) : Խալատեան ընդ հակառակն «հակամէտ է կարծելու՝ որ հազիւ թէ է դարուց շատ վաղ կատարուած լինէր» թարգմանութիւնը. ուստի եւ այժմեան Եղիշէի «խմբագրութիւնն էլ դնելու է ոչ վաղ քան է դարում» : Արովհետեւ «մեր ոսկեղինիկ կամ Ե դարու գրականութեան յատկանիշ չէ կարող համարուիլ հելլենաբանութիւնը» որ կայ Փիղոնի մէջ. եւ թէ նոյն դարու համարուած հեղենաբան գրուածները, զոր օրինակ անյաղթ Դաւթի գործոց մի մասն եւ Գիրք պիտոյից, է եւ Ը դարուց յատկացնելու հակամէտ են բանասիրաց ոմանք :

Մեր պատասխանն այս է : Հեղենաբանութիւնն եւ առ հասարակ որ եւ է օտարաբանութիւն այնպիսի պայման մ'է, որ գոյանալու համար կը պահանջէ հաղորդակցիլ օտարազգի կամ նորա մատենագրութեան հետ. ժամանակն առանց ազոր չէ կարող լեզու մի օտարին մօտեցնել, այլ միայն հեռացնել իւր նախկին կերպարանքէն : Արդ՝ մեր նախնիք ո՞ր դարուն աւելի պարապեցան յունաց մատենագրութեամբ քան հինգերորդին մէջ. միայն այդ դարուն էր՝ որ դաս դաս թարգմանչաց գնացին՝ երկար տարիներ անցուցին յոյն մատենագրարանաց եւ լեզուի մէջ : Ապա ուրեմն այդ դարուն շատ հնարաւոր էր հե-

դենարանութիւնը մեր մատենագրաց . նոցա մէջ կրնային լինել այնպիսիք , որ անկարանային անարատ պահել մայրենի լեզուն , մանաւանդ թարգմանելու ժամանակ : Գաւթի գործոց « մի մասն » կը հեռացնեն Ե դարէն . ուրեմն միւս մասն՝ նոյնպէս հեղենարան՝ նոյն դարուն սեպհական կը մնայ : Պիտոյից գրոց վերայ բացարձակ կարծիք յայտնելը քիչ մի դժուարին է , զի Ադ . Բաւումգարտներ ի քըննադատութեան նոյն գործոյն՝ կը հաստատէ անոր եւ Խոր . պատմութեան մէջ հ . Յհ . Չոհրապեանի գտած նմանութիւնը* , եւ հետեւաբար նոյն գրոց պատմաօր լինելը . իսկ Խոր . ժամանակին վերայ կասկածոտ քըննադատք դեռ չկարացին միաբանիլ եւ հաստատուն տեղ մի դնել զնա , որով միայն պիտի համարուէին թերեւս հեռացուցած զնա Ե դարէն : Դիտն . թրակացւոյ քերականին նոյն դարու թարգմանութիւն լինելը մեզ համար գրեթէ ապահով է** . եւ դա աւասիկ հեղենարան է : Ոսկեդարու նախնիք ազդեցութիւն կրած են ոչ միայն յունարենէ , այլ եւ ասորերենէ . ս . Եփրեմի հարազատ գործոց թարգմանութեան Ե դարուն լինելուն վերայ դեռ տարակոյս չէ ելած . նոյն դարուն է Եւսերեայ եկեղ . պատմութիւնն այլ՝ նոյն իսկ ըստ վկայութեան Խոր . (Բ , Ժ) . եւ ահա

* Տես ի յառաջաբանութեան Գրոցն պիտոյից , տպ . յամին 1796 ի Ս . Ղազար :

** Այդ մասին ուրիշ առթիւ կը յուսանք գրել :

խառն են ադոնք ասորաբանութեամբ : Եթէ վերջինս մուտ գտեր է թարգմանչաց լեզուի մէջ, ինչո՞ւ յունաբանութիւնն այլ չմտնէր :

Հեղենաբանութիւնը « դարոռ յատկանիչ » կը համարի Խալաթեան, եւ ոչ անհատից : Եթէ այդպէս լինէր, պէտք էր՝ որ Եղիշէի լեզուն եւս հեղենաբան լինէր Գաւթի եւ Փիղոնի եւ այլոց նման, եթէ անոնց հետ է-՛լ դարուն գրուած լինէր : Իսկ եթէ մի եւ նոյն ժամանակի մէջ կարելի էր գրել այն պիտի ոսկեղէն հայկաբանութեամբ՝ ինչպէս Եղիշէն է, եւ խուժադուժ հեղենաբանութեամբ՝ ինչպէս յիշեալքն, ինչո՞ւ ուրեմն նոյն բանն Ե դարուն եւս չկարենար պատահել. եւ ինչո՞ւ երեքն այլ Ե դարու գործեր չլինին :

Այս խորհրդածութիւնքը կատարեցինք մենք, որպէս զի ցուցնենք՝ թէ լեզուի կշռով նախնեաց ամէն գործերն յախուռն պէտք չէ կշռել : Իսկ Փիղոնի հետ մեր հաշիւը շատ պարզ է : Թող որ չէ կարելի յետ մղել զայն Ե դարէն՝ իւր հեղենաբանութեան համար, արդէն Եղիշէի փոխ առած տեղեաց լեզուն այնչափ հեռի է անորմէ, որ կը հարկադրինք հետեւեցնել՝ թէ նա հայ թարգմանութենէն չէ առած բնաւ զանոնք. — ապա թէ ոչ՝ բառ առ բառ պիտի օրինակէր զայն. — որով եւ իւր գրութեան ժամանակը Փիղոնէն բոլորովին անկախ կը մնայ : Մեր ըսածին ի հաստատութիւն՝ դնենք հոս փոխառութեանց մին. « Զուգութիւն արդարութիւն ծնաւ . . . անգոյզն աղբիւր է շարեաց » (Փիղ. Յաղագս

քահանայիցն) . եւ Եղիշէ՝ « Ասացին ոմանք ի քաջ պատմագրացն . Զուգութիւն է մայր բարեաց , անզուգութիւն ծնող չարեաց » (7) : Արդ ո՞վ կարող է ցուցնել՝ թէ զայս Եղիշէն հայ թարգմանութենէն է առեր , եւ ոչ յոյն բնագրէն :

Բայց քան զայս աւելին կայ : Վարդանանց պատմիչն այդ խօսքը քաղեր է « ի քաջ պատմագրացն » . Փիղոն մեկնիչ է ս . գրոց , իմաստասէր եւ բարոյախօս , այլ ոչ պատմագիր : Յիրաւի՝ Աղեքսանդրիոյ հրէիցմէ դեսպան յղուելով առ Գայ . կաղիգուղա կայսր , գրած է իւր հրեշտակութեան պատմութիւնը , որ այժմ կորած է * . բայց այդ մասնական եւ համառօտ գրութեամբ՝ ուրիշ այնչափ իմաստասիրական գրուածոց հեղինակն ոչ « քաջ պատմագիր » կը լինի եւ ոչ սոսկ « պատմագիր » : Նոյն իսկ եթէ այդ գործը տեսած լինէր Եղիշէ , Փիղոնի ս . գրոց մեկնութեան խօսք մի առնելու ժամանակ չէր կարող ըսել՝ թէ « ի պատմագրէ » կ'առնու . վասն զի այդ բացատրութիւնը զայս կը ցուցնէ՝ եւ միայն զայս՝ թէ պատմական գործ մ'էր իւր աղբիւրը : Աստի ի՞նչ կը հետեւի , եթէ ոչ՝ զի նոյն խօսքը երրորդէ մի առած են թէ Փի-

* Արեւմտեայց քով դեռ կայ « Յաղագս հրեշտակութեան առ Գայիոս » (տպ . Մանգէի) . բայց սա չի համապատասխաններ այն ծանօթութեան՝ զոր Եւսեբի եւ ս . Յերոնիմ ունին առաջնոյն վերայ . ուստի եւ անհարազատ համարելի :

դոն եւ թէ Եղիշէ : Եւ ո՞վ կը վստահացնէ զմեզ՝ թէ միւս նման տեղիքն այլ այդ երրորդ աղբերէն չեն քաղած նորա :

Այս բոլորը տեսնելէ յետոյ մենք չենք հասկանար, ի՞նչպէս «անհերքելի կերպով ապացուցվում է Վարդանանց պատմութեան հեղինակի կախումը Փիլոնի հայ թարգմանութիւնից», մինչ բուն բնագրէն կախումն իսկ ահա անհաւաստի է : Եթէ համարինք իսկ՝ թէ մի կամ միւս փոխառութեան մէջ կախումն ունենայ Փիլոնէն, սակայն նորա ոսկեդարեան չքնաղ լեզուն թոյլ չի կրնար տալ՝ որ քայլ մ'իսկ հեռացնենք զայն Ե դարէն : Իսկ լեզուին եւ ո՞ճոյն միակերպութիւնը եւ պատմական ո՞ր եւ է յետամուտ նշանաց պակասութիւնը կը ջրեն նորա մէջ օտարի ձեռք մտած լինելու կարծիքը :

Ե. Առանձին ակնարկ մի պարզենք Եղիշէի գրած պատմութեան չափոյն եւ ժամանակին վերայ :

Ինչպէս տեսանք յառաջ, Եղիշէի ամենամերձ պատմիչներն անգամ այնչափ գտած են նորա գործը՝ որչափ մենք : Նա իսկ իւր յառաջարանի մէջ կը զեկուցանէ՝ թէ եօթն գլուխ կը գրէ, եւ իւրաքանչիւրի մէջ այս ինչ եւ այն նիւթը, եւ ահաւասիկ մենք ունինք այդ բոլորը : Հեղինակը զանոնք շարապրելու ժամանակ բնաւ դիտաւորութիւն չունէր ութերորդ մ'այլ գրելու. եւ եօթներորդին իբր վերջարան գրաւ այս խօսքը, «Գրեցաւ յիշատակարանս այս», եւ այլն : Աստի Նայման

անվաւեր համարած է ութերորդը, կը գրէ Նիրսքլ^{*}, որում կը հակառակի ինքն, ըսելով թէ յառաջաբանի մէջ նիւթոց ցուցակը չի արտաքսեր ութերորդին նիւթը, եւ թէ եօթներորդին վերջին խօսքերը Վասակայ յանցաւորութեան եւ արդար պատժոյն նկատմամբ են :

Մենք Եղիշէի «Գրեցաւ յիշատակարանս» բացատրութեան մէջ աւելի ընդարձակ բան մի կը նկատենք՝ քան Նիրսքլի նկատածը : Բայց թողլով զայդ, յառաջաբանը սակայն կ'արտաքսէ ութերորդը. վասն զի եօթներորդ եւ վերջին գլխոյն նիւթն է «յերկարումն իրացն խռովոչքեան» (6). եւ մենք կը տեսնենք՝ որ խռովութիւնը կը յերկարի եւ միանգամայն կը վերջանայ նոյն եօթներորդ գլխոյն մէջ՝ մարդպանութեամբ Ատրորմզդի, որ «եկն եմուտ յաշխարհն հայոց սիրով խաղաղոչքեանք» (228). իսկ այնուհետեւ Ապար աշխարհի անկետն մի մէջ քահանայից ոմանց նահատակութիւնը, որ է ութերորդ յեղանակի նիւթը, Հայաստանի «խռովութեան» մասն չի կազմեր : Այս պատճառաւ պէտք է՝ որ ութերորդը դուրս լինի Եղիշէի ծրագրէն^{**} :

* Նայման՝ ի Բերլինեան «արեգիբ» գերմանական գնահատութեան (1829, 1850), թէ Եղիշէի անգղ. թարգմանութեան մէջ, չգիտենք : Եւ Նիրսքլ՝ Վետտերի Հայկական աշխարհագրութեան մէջ, թրգ. ի Միւիթ. Վիեն. 1895, յէջ 109, ծան :

** Եթէ ազոր վերնագրին մէջ կարդանք, «Դարձեալ

Ժամանակի ընդհատութեան արդիւնք են նա եւ այդ եւ նախորդ յեղանակաց մէջ եղած փոքրիկ զանազանութիւնքն. ինչպէս, յառաջ խայլընդուրք եւ յետոյ խայլանդուրք, զրադաշտական եւ զրադեշտական, նածրացի եւ նածարացի՝ ըստ Անձեւացեաց եւ այլ ընտիր օրինակաց :

Սակայն համաձիտ չենք եւ ոչ Նայմանի՝ այդ վերջին գլուխը շընծայելու նոյն պատմչին : Անոր Ղազարայ աղբիւր լինելը, զոր տեսանք նախորդ գլխոյս մէջ, հաստատուն փաստ է Եղիշէի ժամանակ գոյութեան, որով ահա դժուարութիւն չի մնար զայն նոյն պատմչին տալու : « Հայոց պատերազմին » պատմութիւնը խնդրողը զայն ընդունելէ յետոյ՝ կրնար խնդրել որ Ղեւոնդեանց վկայաբանութիւնն այլ գրէ. որով սա անյիշատակ կը մնար պատերազմի պատմութեան ծրագրի մէջ : Մարգս մի երկասիրութիւն գրելու ժամանակ՝ պարտաւոր չէ ծանուցանել անոր մէջ ինչ որ դիտաւորութիւն ունի կամ դեռ չոռնի գրել իւր ապագայ կենաց մէջ : Բայց ուշադրութեան արժանի են մանաւանդ ներքին փաստերը. թող ութերորդ գլխոյն եւ նախորդաց մէջ եղած բառից, դարձուածոց եւ

վասն նորին պարտերազմն եւ չարչարանաց սուրբ քահանայիցն», պէտք է գիտել՝ որ առաջին մասն չի համաձայնիր բովանդակութեան, եւ ընդհանրապէս կը պակասի մեր գործածած գրչագրաց եւ Անձեւացեաց օրինակին մէջ. որով յայտնի է՝ թէ եկամուտ է :

առ հասարակ շարադրութեան նոյնութիւնը՝
 զոր ամէն մարդ կրնայ տեսնել, մենք կը
 ցուցնենք մինչեւ անգամ մի եւ նոյն բացա-
 տրութիւնքը եւ իմաստները կրկնուած անոնց
 մէջ. զոր օրինակ, «առ յոյժ յիմարութեանն»
 (12, 257). — «ուղղել աւագան» (199,
 269). — «ծերն դառնացեալ» (69, 280).
 — «յանձն իւր տարաբերէր՝ եթէ յո՛ թա-
 փեցից զդառնութիւն թիւնից» (12), եւ «առ
 մղձկել սրտին չգիտէր՝ թէ յո՛ թափէր զթոյնս
 դառնութեանն» (251). — «իբրեւ գհայր
 վերակացու համարեալ էր աշխարհականաց
 քրիստոնէից» (39), եւ «որպէս հայր հաս-
 տատուն համարեալ էր ամենայն աշխարհին»
 (299). եւ այլն: Այս բոլորը կը վկայեն՝ թէ
 իրենց աղբիւրը մի է: Իսկ իբրեւ ոճ, նոյն
 զգայուն գրիչն է՝ որ եօթներորդ յեղանակին
 մէջ կը նկարագրէ հայոց անցուցած կեանքն
 յետ պատերազմին (218–21), եւ ութերոր-
 դին մէջ հայ տիկնայց կենցաղը (354–61).
 եւ եթէ ոմանք ուզեն ո՛ր եւ է զանազանու-
 թիւն ոճոյ նշմարել, այնչափ պիտի գտնեն՝
 որչափ կրնար յառաջ բերել գրչի եւ ժամա-
 նակի ընդհատումն:

Վերջին յեղանակը կը բաժնէ Նդիշէ երեք
 մասանց՝ զատ զատ վերնագրովք. նահատա-
 կութիւն Ղեւոնդեանց, խոստովանութիւն նու-
 ցա երկու աշակերտաց, եւ նկարագիր կա-
 պեալ նախարարաց եւ նոցա կանանց: Նա-
 խարարաց բաժինը կը հասցնէ մինչեւ Պե-
 րողի հինգերորդ տարին, եւ զանոնք յաջորդ

տարւոյն արձակելու խոստումն (354). եւ կը յարէ. « Բայց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ գալ պիտի » : Այս խօսքը մենք այսպէս կ'իմանանք, թէ վերստին պիտի դառնամ հոս՝ շարունակելու պատմութիւնս : Իսկ Վիկ. Լանգլուաս ի Հաւաքման պատմչաց հայոց կը թարգմանէ զայն . « Բայց թողունք զայս, (կ'ուզէ ըսել արձակման խնդիրը), զի հարկ է ինձ պատմութեանս թելը դարձեալ բռնել » տիկնայց նկարագրով (հտ. Բ, 249) : Մեր հասկացմամբ՝ Եղիշէ կը խոստանայ դեռ յառաջ տանել նախարարաց պատմութիւնը . բայց կը սկսի տիկնայց նկարագիրը, եւ առանց կատարելու իւր խոստումն՝ կը փակէ զայն մի մաղթանօք՝ որ կնիքն է ամբողջ գործոյն : Այս հանգամանքը կը ցուցնէ՝ թէ իւր խոստումն ուրիշ ժամանակի համար էր . սակայն թուի՝ թէ կեանքը չբաւեց հասնելու իւր նպատակին . որովհետեւ յաջորդ պատմագիրք աւելի բան չեն տեսած, ինչպէս ըսինք յառաջ . եւ ամենէն մերձաւորն իսկ Ղազար, որ մինչեւ այդ կէտը մանրամասն կը հետեւի անոր, իշխանաց դարձը եւ մահը երկու տողի մէջ կ'ամփոփէ, որ ապացոյց է՝ թէ զայն չէր նկարագրած Եղիշէ, քան թէ կորսուելով՝ չէր հասած Փարպեցւոյ ձեռքը :

Գալով Եղիշէի պատմագրութեան ժամանակին, մենք անոր բովանդակութենէն կըրնանք հաւանական ժամանակամիջոց մի հանել՝ քան եթէ որոշ տարի մի : Առաջին եօթն յեղանակները կը հասնին մինչեւ Վասակայ

դատաստանը եւ մահը: Նկատելով որ նախարարք դարձան «յամի վեցերորդի թագաւորութեան Պերոզի» (Ղգ. 332, Եղ. 354), որ է 464 թուականն, յետ «երկուտասան» տարի ի պատժի եւ տարի մի արձակ եւ ի պատուի անցնելոյ (Եղ. 333, 54), հետեւաբար սիւնիցւոյ դատը կատարուած կը լինի յամին 452*, տարւոյն սկիզբները՝ «մինչ դեռ ի ճննչրոցին էր թագաւորն» (Եղ. 234): Ղազար կը յաւելու՝ թէ նա յետ դատապարտութեան դեռ «կացեալ (է) ի դրանն արնս ինչ կարի վշտագին» (254). արնս ինչ պէտք է համարել երեք կամ չորս տարի, որ է 9454-5. որով եւ Եղիշէ եօթն յեղանակները գրած կը լինի ընդ մէջ 454-7 տարիներու, եւ մի գրչով:

* Փարպեցին հայոց երթը կը դնէ «յերեքտասաներորդում ամի Յազկերտի» (225), այս ինքն 450ին, պատերազմէն տարի մի յառաջ՝ որ յայտնի սխալ է: Ա. Առստանեանց ի Հիւսուածին (Գ, 128) գրչագրաց սխալ կը կարծէ զայդ՝ ԺՂԻ ԺՂ ընթերցմամբ. իսկ մենք բուն պատմչին կը համարինք. որովհետեւ նա ուրիշ տեղ մի կը գրէ նախարարաց համար՝ թէ «հրաման տայր Յազկերտ պահել (զնոսա) անդէն մինչև յամն վերասաներորդ թագաւորութեան իւրոյ» (256). նոտրագիր բացատրութիւնդ քանի մի տարւոյ միջոց կը ցուցնէ. եւ եթէ յառաջ փոխանակ երեքտասանի գրած լինէր նա հնգերասան (որ է 452 թիւն), կամ ԺՂ (որ սխալ է), մի՛ կամ ըստ Առստ. նոյն տարւոյ համար պիտի շկարենար ըսել՝ «մինչև յամն վերասաներորդ»:

Նմանապէս մի գրչով գրած է ութերորդ յեղանակին երեք մասունքն այլ: Այս անտի յայտնի է՝ որ ժամանակաւ յետնագոյն դէպքերն՝ ինչպիսի է Աբրահամու վերջին կեանքն եւ մահն՝ յառաջ են դասուած քան զպատմութիւն կապեալ նախարարաց. յորս չենք կարող եկամուտ տեղափոխութիւն ենթադրել, զի նախարարաց մասին ծայրը դրուած տիկնայց նկարագիրն եւ մանաւանդ վերջնոյս յետին տողերը վերջաբան կը կազմեն: Իսկ գալով ասոնց գրութեան ժամանակին, յայնս յետնագոյն դէպքն՝ ինչպէս ըսինք՝ Աբրահամու մահն է (յէջ 341). սա դարձաւ ի պարսից՝ «յերկոտասաներորդ ամի պատժաւորացն» (Նդ. 333), կամ որ նոյն է՝ «յարձակման» նախարարաց ի բանտէ (Ղզ. 321), այն է՝ քան զնոսա տարի մի յառաջ, յամին 463. եւ պատմչաց այնուհետեւ նորա կենաց վերայ ըրած նկարագրէն այնպէս կը թուի՝ թէ ապրած է դեռ հինգէն ութ տարի* . որով եւ ութերորդ յեղանակը գրուած յամս 468—71:

* Եղիշէ կը պատմէ նորա համար, թէ «ընտրեաց իւր տեղի մի զատ յամենայն բազմամբոխ ժողովրդոց, եւ առաքինի եղբարքք երիւք կատարեաց զկեանս իւր մեծաւ ճգնութեամբ» (358—9). Իսկ Ղաղար՝ թէ «ձեռնադրեալ յաստիճան եպիսկոպոսութեան աշխարհին Բզնունեաց, . . . եւ վախճանէր ի նմին կարգի» (322): Ի՞նչպէս մեկնելի է այս յետին տարածայնութիւնս այլ-իրաւունք տալով ցարդ ունեցողին՝ զայն թէ չունեցողին:

ԹՈՎԱՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ՎԱՍՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ

Թովմայի աղբիչըր. — Նորա յիշատակած
նոր անձիկք եւ տեղեկոչքիչևք. — Տարու-
ճայնոչքիչևք ընդ մեջ Թովմայի եւ Յհ.
կաթողիկոսի. — Նման անձիկք եւ անցք
առ Սերեոսի:

Մեր միջին դարու պատմագիրք մեծին
Վարդանայ վերայ կ'աւանդեն այնպիսի տե-
ղեկութիւններ՝ որք կը պակասին Եղիշէի եւ
Ղազարայ քով, եւ որք միանգամայն ան-
տեղի եւ անյարմար են մամիկոնեանի ժա-
մանակին: Այդ տեղեկութիւնք կան քանի
մի պատմչաց քով միանգամայն, Յովհան-
նու կաթողիկոսի, Թովմայի եւ Վարդանայ
վրդի. բայց որովհետեւ Տէրպօղոսեան, —
որոյ երկրորդ յօդուածին առաջին գլխոյն
վերայ զոր թողած էինք՝ կը դառնանք
պարզել հոս մեր վերջին ակնարկը, — զԹով-
մա կ'առնու գլխաւոր աղբիւր, ուստի եւ
մենք իրեն կը հետեւինք: Եւ պէտք է գիտել՝
որ արծրունին քան զայլօ մանրամասն գրած
է մեր քննելի նիւթոց վերայ:

Կը պատմէ Թովմա (ի դպր. Բ, գլ. Ա), թէ Շաւաապ արծրունի ոմն ուրացող՝ միացած Վնդոյ անուն պարսիկ մոգ մարզպանի մի հետ, Պերոզի հաւանութեամբ կու գայ կրակապաշտութիւն ծաւալել Հայաստանի մէջ՝ որմզդական մեհեան մի շինելով յԱրտաշատ: Զայս տեսնելով Վարդան, «որ էր ամբողջալ ի տորոսականն Զաայլ» ի կողմանս Մոկաց, զՏաճատ ուղտունի եւ զՎախրիճ անձեւացի յօգնութիւն կոչելով՝ կը սպանէ ըզ-Շաւաապ, եւ զՎնդոյ եւ նորա որդին Շիրոյ* (կամ Շերոյ՝ ըստ Յհ. կթղ.) կ'այրեն նոցա շինած մեհենին մէջ ի Դուին: Ապա Գիւտայ աթոռը կը տեղափոխեն ի Դուին, շինելով հոն ս. Գրիգոր եկեղեցին քարերովն որմզդական մեհենին զոր կ'աւերեն: — «Սակայն, իրաւամբ կը յարէ Տէրպօղոսեան, Եղիշէի՝ Ղազարի եւ Օրբելեանի ցուցումներով՝ մինչեւ Վարդանի մահը, 451 թիւը, Հայաստանում եղել է միայն երկու մարզպան, Վեհմիհրչապուհ եւ Վասակ սիւնի: Պերոզը եւս թագաւորել է 459 թուին, եւ ոչ թէ 451 թուից առաջ: Նա եւ գոյութիւն չէ ունեցել Շաւաապ անունով ուրացեալ նախարար»: Ասոնց վերայ յաւելունք եւս՝ որ Վարդան չէ տեսած զԳիւտ իբր կաթողիկոս. զի երբ նահատակեցաւ նա, ս. Յովսէփ դեռ ազատ կ'ապրէր ի հայս (Եղ. Ղղ.):

* Մովսէս կաղանկայտուացի եւս կը յիշէ մի «Շերոյ աղուանից իշխան» ապրած ի սկիզբն Ը դարու (գիրք Բ, ժԶ):

Թովմայի պատմածոց ստուգութեան չափն իմանալու համար հարկ է նախ ստուգել նորա գործածած աղբիւրը :

Ա. Կ. Կոստանեան իւր նախայիշատակեալ Հիւսուածին Ք գրոց մէջ զայնս կը համարի « շնչած թարմ ժողովրդական ոգւով », կամ թէ նոյն իսկ Թովմա զայն « դուրս է գրել Աբրահամ խոստովանողի պատմութիւննից » (յէջ 180), ըստ ակնարկութեան նորին ի վերջ նոյն գլխոյն՝ թէ « պատմի այս ի Համառօտութեան Աբրահամու խոստովանողի » (յէջ 88) : Իսկ Տէրպօղոսեան այլազգ կը դատի. նա արծրունւոյն յիշեալ Ա. գլխոյն ութ պարբերութիւնքը (ըստ տպ. Կ. պող.) իրենց բովանդակութեան համեմատ կը վերածէ հնգի. $1 = ա. 2 + 3 + 4 = բ. 5 = գ. 6 + 7 = դ. 8 = ե. եւ հաւանաբար ցոյց տալով ա, գ, դ, ե պարբերութեանց զանազան աղբիւրներ, առանց գրաւոր աղբեր կը գտնէ միայն թը, յորում կը բովանդակուին Թովմայի անսովոր պատմածները : Աբրահամու Համառօտութիւնն յարծրունի պատմչէն աղբիւր նշանակուած է դին՝ ի ծայր սորին. եւ սա զատուած է ըէն զովորոյ աղբերք են « առաջնոց պատմագրաց յիշատակարանքն » . զբ եւ դ Համառօտութենէն հանուած համարելու համար, կ'ըսէ քրննադատը, պէտք էր գտնէ զդ թի շարունակութիւնը համարել. « բայց այդ անկարելի է » . ուստի վերջապէս թը կը պնդէ ժողովրդական աւանդութենէ առուած լինել :$

Այն որ « անկարելի է » Տէրպօղոսեանի համար՝ ըստ մեզ քաջ կարելի է : Եթէ ուշ դարձնենք զ պրբ. վերայ, կը տեսնենք որ բոլորովին տարբեր կազմութիւն ունի այն բէն եւ դէն : Ասոնց բի մէջ Թովմա մանրամասն կը նկարագրէ այն նիւթերն որք չկային Վարդանանց պատմութեան մէջ, Եղիշէն, եւ կը վերաբերէին պատերազմին սկզբան : Ապա զի մէջ երեքտասան տողով հարեւանցիկ յիշատակութիւն մի կ'ընէ Եղիշէի բոլոր պատմածոց, որք արդէն երկարօրէն գրուած էին « յառաջնոց պատմագրաց . . . զոր աւելորդ համարիմ, կ'ըսէ, երկրորդել զմիանգամայն (կարդա՛ զմիանգամ) ասացեալսն » : Յետոյ դի մէջ դարձեալ յառաջ կը տանի իւր նոր տեղեկութիւնքը Վահանայ մահուան վերայ : Ուրեմն զի թուոցիկ յիշատակութիւնն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ իբրեւ սոսկ կապ մի ընդ մէջ մանրապատում տեղեկութեանց բի եւ դի, որք « զառաջին պատմագիրս » չունելով իրենց աղբիւր, յայտնի է թէ հանուած էին դի ծայրը յիշուած Համառօտութենէն : Եթէ Թովմա ասորմէ զատ աղբիւր մի ունեցած լինէր բի համար, անկարելի է որ լռէր, ինքն՝ որ միւս պարբերութեանց մէջ կը սիրէ յիշել իւր աղբերքը :

Հարկ իսկ է որ բն այլ Համառօտութենէն լինի. վասն զի Վահանայ արժրուելոյ պատմութիւնն՝ որ կը լինի դի մէջ, բէն կը սկսի. իսկ արդ նորա վարքն ոչ Եղիշէի եւ

ուչ Ղազարայ քով կայ, եւ միանգամայն մի հոգի միայն կրնար ստեղծել եւ պատմել այնպիսի առասպել վէպ մի, ուրեմն դի տեղեկութեանց ընձեռողն աղբիւր էր եւ թի: Եւ հարկաւոր չէր որ յատկապէս յիշէր ըզհամառօտութիւնը նա եւ թի մէջ, քանի որ զի մէջ այլ յիշելով անոր աղբերքը՝ «գառաջին պատմագիրս», աւելորդ համարած է յիշել զայնս նա եւ ատյն մէջ՝ որոյ տեղեկութիւնքն այլ ի նոյն պատմագրաց են:

Թովմայի այս գլխէն է, որ ինչպէս խորհրդածութեանցս նախորդ գլխոյն մէջ ըսինք՝ յաւելուած է Եղիշէի գրչագրաց ծայրը. եւ կը սկսի դ պարբերութենէն, (եւ կը վերջանայ Բ գլխոյն երրորդ պարբերութեամբ ըստ մեր բոլոր գրչագրաց): «Այս հանգամանքը, կ'ըսէ Տէրպօղոսեան, մեզ մտածել է սալիս, նախ՝ որ գրիչները դ պարբերութեան աղբիւրը վերագրել են միայն դ պարբերութեան. եւ երկրորդ՝ որ թ պարբերութեան հակասական տեղեկութիւնները նրանք Վարդանի մասին չեն ընդունել»:

Քննադատան հոս այլ շունի իրաւունք: Զի նախ՝ եթէ գրչագիրք թը չեն առած՝ Աբրահամու չհամարելուն համար, ուրեմն Եը եւ յաջորդ գլխոյն երկք պարբերութիւնքն այլ առած են խոստովանողին համարելուն համար, որ չէ եւ չէին կրնար այնպէս կարծել. ապա ուրեմն անյարմար է Տէրպօղոսեանի առաջին հետեւութիւնը: Երկրորդ՝ եթէ Վարդանայ վերայ պատմածները չընդունելուն

համար թողեր են թը, ինչո՞ւ անոր միջէն գէթ Վահանայ մասին գրուածները չեն առեր, որոց ստուգութեան եւս կասկածելու պատճառ չունէին՝ — ինչպէս չէ կասկածեր եւ ինք քննադատը՝ — քանի որ նորա անձնաւորութիւնն ընդուներ են: Ապա ուրեմն այդպէս մէջ բերելու այլ պատճառ մի պէտք է լինի. եւ է այս, զի գրչագիրք (մանաւանդ թէ գրչագիր մի՛ եւ այլքն յետոյ անոր հետեւելով) ուզեր են ի յիշատակ Վահանայ՝ նորա կենաց կարեւորագոյն մասն՝ նահատակութիւնը միայն յաւելուլ Վարդանանց պատերազմի պատմութեան վերայ, եւ ոչ թէ նորա բովանդակ կենաց մասին տրուած տեղեկութիւնքը հաւաքել, որ արտաքոյ էր ծրագրէն Եղիշեայ: Իսկ Թովմայի աւանդածները Վարդանայ մասին աւելորդ (դժուար է թէ հակասական) հաշուելով՝ չեն առած:

Այսպէս ուրեմն Վարդանանց մասին տրուած նոր տեղեկութիւնք Աբրահամու ընծայուած Համառօտութենէն առած են թէ Թովմա ըստ իւր պատմելոյ, եւ թէ Յովհաննէս կթղ. (ի գլ. ԺԵ), որ թէ եւ նոյն դարու մէջ բայց քան զնա յառաջ գրելով, չէր կարող անորմէ առնուլ. եւ մինչ կայ գրաւոր աղբիւր, աւելորդ է յաւանդութենէ օգտուած կարծել զնա (զՅովհաննէս): Իսկ Վարդան պատմիչ այս վերջնոյս հետեւած է (ԻԷ). այս բանս յայտնի կը լինի իրեն սեպհականելէն նորա թէ պատմական զանազանութիւնքն ի Թովմայէ — որոց մասին յետոյ պիտի խօ-

սինք — եւ թէ զլեզուն տողերով . զայս հե-
տաքրքիրք կարող են անձամբ տեսնել մի
ականարկով :

Բ. Եթէ ուրեմն Վարդանայ վերայ տը-
րուած նոր տեղեկութիւնքը բղխած են Աբ-
րահամու ընծայուած Համառօտութենէն , որոյ
առասպելախառն կազմութիւնը ցուցինք մեր
նախորդ զլխոյն մէջ , ո՞րչափ հաւատ կարելի
է ընծայել ազոնց : Բոլորովին անդիմադրելի
չմարթէր լինել այդ բոլորին միանգամայն
ուրացումն . Համառօտութիւնը կամ Հայոց
մնացորդքն ընծայեր է Մեսրոպայ ստոյգ եւ
շայեկան տեղեկութիւններ , եւ Թովմայի՝
Վահանայ վարուց կեղծիքը . ուրեմն դա խառն
էր երկու տեսակէն եւս , լինելով գործ այլ-
եւայլ անձանց՝ ինչպէս տեսանք : Վարդանայ
մասին հոն գրուածները չենք կարող ճշմար-
տութիւն համարել . այլ եւ ոչ պնդել իբրեւ
խապառ սուտ , երբ կրնանք խեղաթիւրուած
ճշմարտութիւն մի գտնել հոն . զի կեղծիքը
կրնայ լինել նոր ստեղծելով բան մի , կամ
եղածը ծամածռելով . եւ ահա այս երկրորդ
տեսակէն է մեր քննածը :

Այսպէս դատեցաւ եւ Տէրպօղոտեան . կը
գրէ նա . « Մեզ թուում է՝ թէ Վահանի գոր-
ծունէութիւնն է , որ ժողովրդի երեւակայու-
թեան մէջ գործողութեան տեղի եւ անձնաւո-
րութեան վերաբերմամբ փոխուելուց յետոյ ,
հանդէս է գալիս մի շարք պատմիչների մէջ
յատկացրած Վարդանին » . մինչեւ հոս կը
հասնէ նա , կը շօշափէ խորհրդաւոր տաճա-

րին դռները, բայց ներս չի մտնել. մանա-
ւանդ թէ բոլորովին կ'ուրանայ Թովմայի յի-
շած անձինքը՝ զորս ըստ իրեն «ստեղծել է
ժողովուրդը» . ուստի եւ դոցա ընծայուած
գործերը « Ե դարի պատմութիւնը լրացնելու
խնդրում իբրեւ ժողովրդական աւանդու-
թիւններ՝ գրկուում են որ եւ է նշանակու-
թիւնից » :

Մենք այլազգ կը խորհինք . ցուցինք՝ թէ
այդ տեղեկութիւնք ոչ եթէ ժողովրդենէն՝
այլ գրաւոր աղբերէ կը բղխեն . ուստի եւ
ասոնց մէջ ճշմարտութեան աւելի չափ մի կը
տեսնենք՝ քան ինչ որ քննադատը : Կ'ընդու-
նինք եւ կը հաստատենք՝ թէ անոնք Վահա-
նայ կամ մանաւանդ Վահանեանց կը յար-
մարին քան Վարդանայ . բայց միանգամայն
կ'ընդունինք եւս թէ յիշեալ անձինքը եւ թէ
նոցա գործերը : Խօսինք նախ անձանց վե-
րայ :

Դոցա մէջ գլխաւորն եւ ամենէն դժուա-
րինն է Վարդան . մենք ասոր վերայ փոքրիկ
ծայրատութիւն մի գործելով, այն է յատա-
ւելով վերջին ան մասնիկը, կ'ունենանք Վարդ
անունը, եւ այդ անուան ներքոյ Վարդանայ
եղբօրորդին՝ Հմայեկայ որդին՝ Վահանայ
եղբայրը, ժամանակակից Պերոզի * եւ Գիւ-

* Թովմա Պերոզի թագաւորութիւնը սխալմամբ յա-
ռաջ կը դնէ քան ղՅազկերտին, եւ Վարդանայ մահը
վերջնոյս օրով ըստ սովորականին : Զայս կ'ընէ՝ որպէս
զի կարենայ մամիկոնեան նահատակը Պերոզի հետ
յարնչութեան մէջ դնել :

տայ : Հմայեկայ մահուան ժամանակ՝ յամին 451՝ երբ նորա երեք մանր զաւակունքը գերի տարուեցան յարքունիս, չորրորդը Վարդ «էր մնացեալ տղայ ի դայեակս իւր ի Տայս» (Փրպ. 335). այդ ժամանակ եթէ համարինք զնա 2-5 տարւոյ, Վահանայ ապստամբութեան ժամանակ՝ յամին 482՝ կը լինի 33-36 տարւոյ : Վարդանանց անկմանէն ի վեր՝ ուխտապահ եւ ուրացող կուսակցութեանց մէջ ի հայս կար միշտ գաղտնի պատերազմ մի, յորմէ վերջապէս ապստամբութիւնը ծնաւ (Փրպ. 49-52) : Այդ անցից մէջ անուրանալի է Վարդայ մեծ ձեռնտուութիւնն իւր եղբօր. որ թէ եւ առանձին չյիշուի ի Ղազարայ, բայց հաւասարապէս իրեն համար այլ է նորա տուած գովեստը չորս եղբարց վերայ. «Լաւագոյնք էին եւ երեւէին յամենայնի, եւ ականաւորք ի խորհրդի, մտաւորք եւ իմաստնագիւտք» եւ այլն (337) : Բայց քան զամէնն աւելի զօրաւոր փաստ մ'է յաջորդելն իւր եղբօր ի մարդպանութեան (Սեբ. Գ, Ա), որ առանց նախընթաց արժանեաց չէր լիներ :

Թուվմայի յիշած միւս անձինքն եւ անցք այսուհետեւ շատ լաւ կը պատշտւին Վարդայ հետ : Նորա գործակիցքն Տանատ եւ Վախրիճ շեն յիշուիր Վարդանանց օրով. այլ մանաւանդ թէ մեծ պատերազմի ժամանակ ուղտունեաց իշխան էր Արտակ ուրացող, եւ անձեւացեաց՝ Շմաւոն. ապա յայտնի է թէ ուրիշ շրջանի մի կը պատշտւին, Վա-

հանեանց : Ղազար կը պատմէ՝ թէ Վահան օգնութիւն խնդրեց չորս նշանաւոր նախարարութիւններէ, յորս կը հաշուին եւ յիշեալ երկու տոհմք (385) . յանձեւացեաց Յոհան սեպուհ կը հետեւի անոր . բայց բուն « իշխանն » Սեւուկ հակառակորդ կը հանդիսանայ (388) : Անձեւացիք կրկին են ի գահնամակին ս . Սահակայ . ուստի յայտնի չէ թէ Վախրիճ, զոր « տէր » կը կոչէ Թովմա, յաջորդ էր Սեւկոյ՝ որ սպանաւ ի Վահանեանց (Ղգ . 389), թէ իշխան երկրորդ տան, կամ թէ սեպուհ մի : — Շաւասայ ոչ թէ « գոյութիւն չէ ունեցել », այլ ծանօթ ոմն է . Թովմա ինքնին կը կոչէ զնա « եղբայր Վասակայ հօր Աղանայ արծրունոյ » . եւ իբր այդպիսի, դա կը լինի Շապհոյ պարսկի հետ մականախաղ խաղացողը (Խոր . Գ, ԾԵ . — Թով . 77) : Շապհոյ թագաւորելէն (յամս 416-20) մինչեւ Վահանայ ապստամբութիւնը՝ որ ժամանակ միայն կարելի է դնել Շաւասայ եւ Վնդոյի սպանութիւնը, կ'ընեն 66 տարի . որոյ վերայ յաւելլով գոնէ 20 տարի եւս՝ որով կարենար Շապհոյ հետ գործել Շաւասայ, սորա տարիքն 80էն անցած կը լինին 482ին : Այս հասակի մէջ ապրած եւ ուրանալով ի Վարդայ սպանուիլն եթէ ոչ անկարելի, բայց դժուարին է . ուստի մենք աւելի հակամէտ ենք կարծելու զայդ ուրիշ պատմական եւ յետնագոյն Շաւասայ մի, յետ անկման Վարդանանց կապեալն ի դրան պարսից : Սա հոն երկրորդ կը հաշուի զկնի Մեր-

չապհոյ իշխանի, ուստի եւ անշուշտ յաջորդած անոր. եւ ըստ սովորական բարուց իւր տոհմին՝ « որ դիւրամուաց զերախտիսն Քրիստոսի համարէին, միայն զկնի փառաց աշխարհիս ընթանային եւ մոգութեան մոխրապաշտութեանն հետեւէին » (Թով. 75), գուցէ դարձոյց ապա իւր դրօշակը : Արդէն Թովմա արժրունեաց պատմութեան մէջ զայս Շաւապ անյիշատակ կը թողու. թուի՝ թէ իւր աղբիւրն այլ զսա իւր գործովք հանդերձ միացուցեր էր առաջնոյն հետ : — Կը մնայ Վնդոյ մարդպան. դա մեծին Վարդանայ օրով շէր կրնար լինել, զի Վասակ էր մարդպանը մինչեւ ի մահ դիւցազնին. եւ ոչ իսկ յառաջքան զՎասակ, զի Վարդան ապստամբութեան ժամանակ միայն կրնար սպանել ըզՎնդոյ եւ զայլսն. իսկ մենք գիտենք՝ թէ « աստուածպաշտութիւնն բարձրագլուխ կամակարութեամբ երեւելի լինէր յաշխարհին հայոց՝ ի սկզբան տէրութեանն Շապհոյ արքայից արքայի մինչեւ ցամն երկրորդ * Յազկերտի » (Եղ. 11). ուրեմն այդ մոգ մարդպանն այլ կը յարմարի Վահանեանց ժամանակին. յետ Ատրվշնասպ մարդպանի սպանութեան ի սոցանէ՝ ապստամբութիւնը սանձելու եկաւ ի պարսից Ատրներսեհ զօրավար (Ղգ. 378, 90), անշուշտ իւր հետ բերելով մի նոր մարդպան : Իրաւացի չէ Տէրպօղո-

* Ուղղելի է երկրորդ (որ է 449) ըստ նոյն ինքն Եղ. 51, եւ Ղգ. 106 :

սեանի նորութեան կամ « ժողովրդականու-
թեան հետք » տեսնելը Վնդոյ եւ Շիրոյ ա-
նուանց կազմութեան մէջ, (նման Կարապետ
= Կարոյ, Սարգիս = Սարգոյ եւ այլ ա-
նուանց), երբ մենք այդպիսի կազմութիւն
արդէն Ե դարու մէջ կը գտնենք. Բրքիչոյ,
Գաղիչոյ, Սատոյ. եւ Զ դարուն Վնդոյ կը
կոչուէր Որմզդի չորրորդի աներորդաց մին
(ի Սեբէոս). ուստի եւ այդ եւ Շիրոյ շատ
հեռի են Վանանդ եւ Շիրակ կամ այլ ա-
նուանց կրճատումն լինելէ:

Անձանց խնդիրն աւելի կը պարզուի քըն-
նութեամբ դիպաց՝ որք աւելի որիչ են: Հաւա-
նական է ս. Գրիգորի շինութիւնը Գիւտայ
օրով. արդէն նախ քան զԹովմա կը պատմէ
Սեբէոս Վահանայ համար, թէ « շինեաց ե-
կեղեցիս մեծամեծս՝ զոր աւերեալ էր պար-
սից ի Վաղարշապատ քաղաք, եւ ի Դոռնի »
եւ այլն (Գ, Ա). եւ այդ կը լինի Պերոզի
ժամանակ: Ստոյգ է եւ հայրապետական ա-
թոռոյն ի Դուին փոխադրութիւնը Գիւտայ
ժամանակ. սորա մասին նա եւ Շարադրոռ-
քիչն հայրապետացն հայոց կոչուած ամենա-
հին յիշատակարանը կ'աւանդէ՝ թէ « հաս-
տատեաց զաթոռ հայրապետութեան ի Դուին »:
— Այս անցքերը Թովմա կը պատմէ յետ
սպանութեան Շաւասպայ եւ Վնդոյի: Սա-
կայն մենք նկատելով՝ որ այս վերջինս առանց
քաղաքական շփոթութեանց չէր կրնար լի-
նել, — որով հարկ է Վահանեանց ապսը-
տամբութեան ժամանակ դնել զայն, — եւ

Թէ յապստամբութեան Յոհան մանդակունի կը նշանակուի ի Փարպեցւոյն կաթողիկոս, եւ Գիւտ վաղուց գահընկէց լինելով ի Պերոզէ՝ կամ մեռած էր յայնժամ եւ կամ առանձնացած կ'ապրէր (Ղգ. 350-2), կը ստիպուինք սորա գահափոխութիւնը պատմութեան մէջ տեղափոխել յառաջ քան զմահ Շաւասպեանց :

Հետեւեալ հանգամանքն այլ, Վարդանայ «ամրանալն ի տորոսականն Չռայլ» սկսեալ թագաւորութեան անկմանէն, եւ «կործանուին աշխարհիս հայոց» ըստ Թովմայի (81, 85), նոյնպէս շէն յարմարիր մեծին Վարդանայ. զի նա ի խաղաղութեան կը ծառայէր պարսից (Եղ. Ղգ.), եւ ապստամբութեան ժամանակ միշտ ակնյանդիման կռուեցաւ, եւ բնաւ չապաւինեցաւ ի լերինս. եւ հայրենեաց աւերածն յէտ իւր անկման միայն պատահեցաւ : Անոր հակառակ՝ Վահանեանք էին որ մերթ կ'ապաւինէին ի լերինս Տայոց, Խաղաեաց եւ այլն (Ղգ. 413, 43), եւ գաշխարհն արդէն աւերուած գտան : — Այս բոլորը կը միաբանին հաստատելու՝ թէ Թովմայի կամ Յովհաննու աւանդածները միայն Վահանեանց օրով պատահածներն են, եւ ոչ բնաւ Վարդանանց կամ այլ ժամանակի : Նոյնպէս եւ յիշատակած նոր անձինքը նորա են զորս ցուցինք :

Մեր խօսքը յատկացնելով Վարդայ վերայ, գիտենք որ սա իւր եղբօր ապստամբութեան ժամանակ ի Պարսկաստան էր իբր պատանդ,

եւ շիօթութեան սկիզբները դարձաւ փախըստեամբ (Ղգ. 384, 98). բայց մենք զինք չենք տեսներ իւր եղբարց հետ գնացած ի վիրս՝ մասնակցելու հայոց համար բազմամլնապատերազմին (Ղգ. 406-12), այլ մնացած զՀայաստան պահելու: Ահա այս ժամանակ կը կարծենք նորա դիմելն առ Տաճատ եւ Վախրիճ եւ բախիլը Շաւասպեանց հետ: Չայս իբրեւ մասնական դէպք մի — զի բուն բանակն ի վիրս կը գործէր — չէ յիշած Փարպեցին. ասոր վերայ պէտք չէ զարմանալ, երբ չէ յիշած եւ ոչ հայրապետական աթոռոյն յայտնի փոխադրութիւնը:

Գ. Թովմայի եւ միւս պատմագրաց մէջ՝ ըսինք յառաջ՝ կան ինչ ինչ զանազանութիւնք: Ահա ադոնք ըստ Տէրպօղոսեանի. Յովհաննէս եւ Վարդան պատմիչ «Վնդոյին եւ Շաւասպին աւագ նախարար են յիշում, . . . իսկ Մշկանին՝ մարզպան: Սրանց գործունէութեան կենդրոնը Դուինն էր: Իսկ Թովման Վնդոյին յիշում է ոչ իբրեւ հայ նախարար, այլ պարսից մոգպետ՝ . . . մարզպանի իշխանութիւնով . . . իսկ Մշկանին յիշում է ոչ իբրեւ մարզպան, այլ զօրավար: Սրանց գործունէութեան կենդրոնը Արտաշատն է եւ ոչ Դուինը»:

Մենք այդչափ զանազանութիւն չենք զրոններ՝ որչափ քննադատը. յիշեալ անձներէն առնունք նախ զՄշկան: Սա եւս ժամանակակից է Վարդանայ ըստ երից պատմչաց, զոր ըստ Յովհաննու «փախստական առնէր»

(77) մամիկոնեան սպարապետն ի կռուելն ընդ Շաւառպեանց: Թովմա եւս այլոց պէս կը կոչէ զսա « մարզպան » (79). եւ կը յարէ. « Մշկանս այս փոխանակ Արտաշրի (որ է Արտաշէս որդի Վռամշապհոյ) մեր թագաւորի մտեալ ունի զաշխարհս՝ հրամանաւ Վռամայ » . այս տողերը վրիպած են յաչաց քրննադատին: Յիրաւի Թովմա կը յաւելու եւս՝ թէ էր նա եւ « զօրավար պարսից » (81). բայց այս զարմանալի չէ. մի մարդ կրնար նախ զօրավար լինել եւ ապա մարզպան, կամ անոր հակառակը: Այն կետով՝ որ սա յաջորդ է մեր Արտաշրի, կը նոյնանայ Վեհմիհրշապհոյ անձին հետ, որ զուցէ երկու անուն ունէր: Եթէ այս այսպէս է, ախորժելի է մեզ կարծել՝ թէ նոյն անձն էր նա եւ Նիւսադաւուրան Մոռշկան՝ սպարապետ պարսից 451ի մեծ պատերազմին մէջ. ուրեմն նախ « մարզպան » եւ ապա « զօրավար »: — Թովմա զՎնդոյ եւս « մարզպան » կը կոչէ, այս ստոյգ է, եւ « պարսից մոզպետ » . ուրեմն երկու մարզպանք: Այս արդիւնք է Վարդայ ընդ Վարդանայ շփոթուելուն, որով առաջնոյն թէ գործերն եւ թէ գործակիցքն երկրորդին տրուելով, սորա հետ կապուեր են թէ Մշկան կամ Վեհմիհրշապհոհ՝ իւր ժամանակակից մարզպանը, եւ թէ Վնդոյ՝ Վարդայ ժամանակակից մարզպանը: Թովմայի պատմելէն այնպէս կ'երեւի՝ թէ նա զՎնդոյ ուղղակի կամ անուղղակի յաջորդ կը նկատէ Մշկանայ. ուստի անտեղութիւն

չի գտներ երկուքն այլ մարդպան ճանաչելու մէջ: Իսկ Յովհաննէս գանոնք ժամանակակից եւ ընկեր դնելով, կը հարկադրի զՄշկան միայն մարդպան եւ զՎնդոյ հայ նախարար համարել: Հետեւաբար երկու պատմիչք իրենց սեպհական դատողութեամբք գանազան կերպերով մեկներ են հասարակաց աղբեր՝ Համառօտութեան խօսքերը, որ շատ խառնակ եղած պիտի լինին: Մենք զՎնդոյ կը թողունք Վարդայ հետ իբր մարդպան եւ պարսիկ՝ — ինչպէս յայտնի է իւր անուանէն եւ զիւր որդին « քրմապետ » կարգելէն՝ առ որ յարմարագոյն էր պարսիկ մի, — եւ զՄշկան կը տանինք Վարդանայ օրերը. զի չէր կարող սա մինչեւ 482 տարին ապրել կամ գործել. որով եւ Վարդայ կամ նոյն իսկ Վարդանայ զսա « փախստական առնելն » ըստ Յովհաննու՝ անճիշդ կը համարինք:

Վերջապէս գանք այն կետին՝ թէ յիշատակեալ գործերն ո՛ւր կատարուեցան: Ըստ Թովմայի՝ « հասեալ Շաւաապայ արծրունւոյ ամբարշտի յԱրտաշատ՝ հանդերձ մարդպանաւն, շինեն ի դուռն քաղաքին զորմզդական մեհեանն » եւ այլն. եւ յետոյ անուանեալն Վարդան իւր նիզակակցօք « զմարդպանն եւ զորդի նորա զՇիրոյ ձերբակալ արարեալ՝ ածեն ի Գոշին », եւ հոն կը սպանեն գանոնք « յորմզդական մեհենին » իբրեւ նոցա ձեռակերտի մէջ. եւ սոյն մեհենին քարերով կը շինեն զս. Գրիգոր « ի բլուր տեղւոյն »: Ուրեմն Թովմա նոցա գործունէու-

Թեան երկու կենդրոն կը դնէ, միանգամայն եւ Վուին՝ որով կը ձայնակցի Յովհաննու, եւ ոչ լոկ զԱրտաշատ՝ ըստ Տէրպօղոսեանի ընթերցման: Բայց արժրունեաց պատմիչս իւր մէջ անտեղութիւն ունի, ըստ որում կը յիշէ մի մեհենի շինութիւն եւ երկու քաղաքի մէջ այլ մեհեան կը դնէ. ապա յայտնի է՝ թէ անոնց մին աւելորդ է, այն է Արտաշատ. զի մեհենին ի Վուին շինութեան Յովհաննէս եւս կը վկայէ. եւ ի Սեբէոսէ կ'իմանանք՝ թէ ս. Գրիգոր շինուած էր «մերձ ի քաղաքն» Վուին, ինչպէս եւ անոր նախորդ մեհեանն «ի դուռն քաղաքին» Արտաշատու ըստ Թովմայի: Եւ այլ եւս չենք երկբայիր՝ թէ արժրունեաց պատմութեան մէջ Արտաշատը սխալմամբ գործածուած է ի պատմչէն կամ լաւ եւս ի գաղափարչաց՝ փոխանակ Վունայ:

Տէրպօղոսեան կը գտնէ եւս՝ որ Վարդանայ (այն է Վարդայ) կռիւն ըստ Յովհաննու «հանդէս է գալիս Վուինում, որից դուրս Վարդանը գործ չի կատարում» . իսկ ըստ Թովմայի՝ ապաւինած էր ի լերինս Մոկաց, եւ կռուեցաւ որչտունեաց եւ անձեւացեաց իշխանաց օղնականութեամբ ոչ թէ ի Վուին, այլ «ի խառնուրդս Երասխայ եւ մաւրին մեծի», եւ զՎնդոյ որդւովն բռնած «ածեն ի Վուին»: — Մենք ընդ հակառակն Յովհաննու քով պատերազմի տեղւոյն ոչ մի յիշատակ չենք գտներ, թող թէ Վուինը. զայս կը գտնենք յիշուած յետ պատերազմին, հոն

զՎնդոյ այրելուն առթիւ . եւ աստի չի հե-
տելիք՝ թէ պատերազմն այլ հոն եղած է :
Ուրեմն Թովմա հակառակ չէ միւսին , այլ
աւելի մանրամասնաբար հետեւած է իրենց
աղբեր :

Դ . Այս տեղ յիշուած անուանց եւ դիպաց
ումանք կան նա եւ Սերէոսի քով (Գ . Ա . Բ .
Գ) , ուրիշ ժամանակի վերայ պատմուած :
Կը յիշուին հոն Վնդոյ եւ Վստամ եղբարք ,
աներորդիք Արմզդի շորրորդի (Թագ . յամս
578—90) : Սորա նախորդին՝ անուշըռուան
Խոսրովու թագաւորութեան ԽԱ տարւոյն
(որ է 572) , ազգովին կ'ապստամբի ի նմանէ
Վարդան մարտիկոնեան որդի Վասակայ . կը
ապակեն ի Դոռիս զՍուրէն մարզպան , կ'եր-
թան յունաց կը հպատակին , եւ նոցա զօրք
կը դառնան Դունայ վերայ , կը կործանեն
Քաղաքը (անշուշտ պարիսպները) եւ պարսից
զօրքը կը հալածեն : Այդ ժամանակ հայք կը
խռովին՝ տեսնելով որ ս . Գրիգոր «մերձ ի
Քաղաքն» , զոր պարսիկք ամբարանոց շինած
էին , կը հրդեհի : Խոսրով յընթացս ութ ա-
մաց յղեց երկու զօրավարներ՝ նուաճելու
զհայս . ապա ինքն անձամբ եկաւ , «զՎնդոյն
կապեալ եղ ի գրուանդականի , եւ Վստամ
պրծեալ գնաց փախստական» : Սորա առա-
ջին անգամ կը յիշուին ի Սերէոսէ այս դի-
պուածիս մէջ , եւ այսպէս անորոշ . կ'երեւի՝
թէ իբր զօրավար յղուած էին ի հայս , եւ
հոն արքային դէմ դարձած : Վնդոյ դեռ
կ'ապրի Արմզդի եւ Բ Խոսրովու ժամանակ ,

երբ արդէն մեռած էր Վարդան . եւ օգնա-
կանութեամբ Մուշեղի մամիկոնենոյ՝ յղելոյ
ի կողմանէ յունաց՝ կը պատերազմի Խոս-
րովու Վահրամ անուն ապստամբ նախա-
րարին դէմ:

Կարելի պիտի լինէր այս Վարդանը եւ
Վնդոյն նոյն համարել Թովմայի եւ Յովհան-
նու յիշածին հետ, եւ ս . Գրիգորի կառու-
ցումն՝ վերաշինութիւն հասկանալ, եթէ նոցա
ժամանակակից արքայից արքայն Պերող չլի-
նէր, Գիւտ նոցա ժամանակ եւ նորա ակթո-
սոյն տեղափոխութիւնը նոցա գործ չհամա-
րուէր, եւ Վնդոյ յետ Վարդանայ դեռ
չապրէր: Եւ արդէն Թովմա եւս կրկին Վնդոյ
կը յիշէ, որոց մին ծանօթն է, եւ միւսը
Մուշեղի հետ նախայիշեալ անցից մէջ, զորս
ի Սերէոսէ առած բառացի՝ կը պատմէ
(Բ, Գ):

*
* *

Հոս կը կնքենք մեր խորհրդածութիւնքը,
յիշեցնելով՝ թէ յընթացս գրութեանս աւե-
լորդ համարեցանք յառաջ բերել միշտ — բայց
միայն ուր հարկ էր — մեր քննած խնդրոց
մասին արդէն յիշուած կամ այլ հայ եւ օտար
բանասիրաց ումանց աստ անդ յայտնած հա-
մոզումները, որք կամ նպաստաւոր էին մե-
րոցս . կամ հակառակ էին, զորս հետաքրքիրք
կրնան համեմատել եւ կշռել երկաքանչիւր

կողման փաստից ոյժը, թէ եւ շատք միայն
 կարծիք յայտնած էին առանց փաստի. եւ
 կամ ջանացեր էին հաշտեցնել երկու պատ-
 միչներն այնպիսի կետից մէջ, յորս անկա-
 ղելի էր այն՝ ըստ մեր եւ այլոց իսկ տեսու-
 թեան: Աւելի մանրամասն քննադատութիւն
 մի Եղիշեայ վերայ՝ որ դուրս էր մեր նպա-
 տակէն, այլոց եւ կամ ուրիշ ժամանակի
 կը թողունք:

Եւր ջան...
 մասն...
 յով ջան...
 միայն...
 այլ...
 շատ...
 պատ...
 շատ...
 «Եւր...»
 յով մեզ...
 միայն...
 յարգաբար...
 «ամեն...»
 յարգաբար...
 «ամեն...»

ԿԱՐԵԻՈՐ ՔԱՂՈՒԱԾ

ՄԵՐ ՎԵՐՁԻՆ ՀԱՏՈՒԱԾԷՆ ԱՌ ՏԵՐՊՕՂՈՍԵԱՆ

(Ի Բազմ. ԾՆ. 509)

Այս հատուածը պատասխանն է Եղիշէի դատապարտչին մեր խորհրդածուծեանց դէմ կատարած աղմկալից յարձակման յԱմս. հանդիսի, 1897, յէջ 230:

Ա. Յընթացս մեր խորհրդածուծեանց խօսելով Վասակայ գործակցութեան մասին ի սկզբան ապստամբութեան Հայոց, ցուցած ենք՝ թէ սիւնեցին նախ գրով հաւանութիւն տուաւ ապստամբութեան, եւ ապա մոզաց կողմն անցաւ (յէջ 36-46): Ի պատասխանի ասոր՝ կը գրէ Տէրպօղոսեան. « ընդունինք մի բոպէ որ Վասակ աշդքան փոփոխամիտ էր » (231): Փոփոխամիտ. նոյն տեղը յառաջ բերած էինք մենք Ղազարայ վկայութիւնը, որ « թէպէտ եւ ոչ կանաւ, սակայն ի հարկե յանձն առեալ միաբանէր ընդ նոսա » յապստամբութիւն. մի խօսք՝ որ կը ջրէ կարծեցեալ փոփոխամտութիւնը, կամ ինչպէս կ'ուզէ ակնարկել քննադատն՝ անհնարութիւնը: Սակայն հոս Փարպեցին քննադատին շփոթուած աչաց համար կը դառնայ « մի անյայտ » աղբիւր:

Բ. Տէրպօղոսեան անցեալ յօղուածոց մէջ
 ըսած էր եւ այս անգամ եւս դեռ կը պնդէ՝
 թէ « Եղիշէի Ը յեղանակի բովանդակութիւնը
 (նոյնը եւ առ Ղզ.) կասկածելի է » (231).
 մի ինքնաստեղծ երեւակայութիւն, որում
 աւելորդ համարած էինք պատասխանել (140
 - 41): Նա ճարպկութեամբ նոյն խօսքը որ-
 պէս թէ մեր քով այլ կը գտնէ. « Եղիշէ
 (քան զՂազար) քիչ անգամ ունի պատմա-
 կան իրողութենէ դուրս տողեր, բաց յու-
 թերորդ յեղանակէն, յորում կը խօսի քա-
 հանայից վերայ » (83): — Կ'երեւի՝ եր-
 կար ժամանակ անցնելով, քննադատը մո-
 ռացեր է՝ որ « պատմական իրողութենէ դուրս
 տողերը » կը նշանակեն ս. գրոց օրինակներ,
 վկայութիւնք եւ այլն, որովք շափազանց ճո-
 խացած կ'ամբաստանէր զԵղիշէ: Գէթ յա-
 ռաջ տանէր իւր ընթերցումն, եւ տեսնէր՝
 որ իսկոյն մեր այդ տողերը կը մեկնուին
 այսպէս. « եւ ամենայն իրաւամբ նոցա բե-
 րանը կը գնէ մերթ ժամերգութեանց մա-
 սունքը եւ մերթ այլ հոգեւոր խօսքեր »: Սու-
 քա պատմութիւն չեն, ստոյգ է, բայց եւ
 չեն հակառակ պատմութեան. իսկ « Ը յե-
 ղանակի բովանդակութիւնը » կամ « քահանա-
 ների նահատակութեան հանգամանքը՝ իբրեւ
 պատմական իրողութիւն կասկածելի է » ը-
 սելն, ամբողջ պատմութիւնը մերժել է, որ
 իշր քննադատութեամբ միայն կը լինի. եւ
 նովիմբ դարձեալ կը լինի մերժել առաջին
 ըսածներն յաջորդ իջի մէջ. « Խեղաթիւրուած

« Կեն մեր ասածները նա եւ երբ Հացունին փոր-
ճում է մեր վզին փաթաթել եպիսկոպոսների
նահատակութեան ուրացութիւնը » :

Գ. Խօսելով երկու պատմչաց նախարարա-
կան ցանկերու վերայ, ի սկզբան անդ պարզա-
պէս նոցա կազմութիւնը ներկայացնելու ժա-
մանակ ըսած ենք՝ թէ Ղազարայ « երկրորդ
սեպհականը կը զարտուղի երկրորդ հան-
րականէն՝ նախադասութեամբ Պալունուոյ
քան զՎահեռոշնի » (114). եւ յետոյ ի քըն-
նութեան անոնց կը յաւելուինք՝ թէ Վա-
հեռունուոյն այդ ցանկի մէջ յիշուիլը գրչա-
գրաց սխալ է (132-3): Մեր այս վարմուքն
« անասհման ուրախութեան » մէջ կը խո-
րասուղէ զնա. ոյժ կը մաղթենք իւր սրտին
եւ թոքերուն: — Ստոյգ է, քննադատն այլ
Վահեռունուոյ յիշուիլը « սխալ » էր համարած,
յայտնի չէր՝ հեղինակին թէ գրչագրաց, որք
մեծապէս տարբեր բաներ են. այս անգամ
երկրորդը կը հաստատէ՝ իմացնելով թէ իւր
եւ մեր ըսածը նոյն են: Շատ լաւ, թող այդ-
պէս լինի. բայց ո՞րչափ տարբեր են իւր եւ
մեր այտի հանած հետեւութիւնքը: Մենք իւր
այդ խնդրոյն ամբողջական ընթերցմանէն այս
հետեւութեան կը յանգինք. որովհետեւ յայտ-
նի կը տեսնենք՝ որ Ղազարայ երկրորդ սեպ-
հական՝ ցոցակին մէջ եկամուտ խանգարումն
կայ, ուրեմն թէ Փարպեցւոյն եւ թէ Եղի-
շի սեպհական ցանկերու զանազանութիւնն
յարաջ կու գայ անոնց զանազան աղբիւր-
ներէ հանուելէն: Իսկ մեր հետեւութիւնն

այս էր. որովհետեւ Եղիշէի եւ Փարպեցւոյ քանի մի սեպհականաց՝ ինչպէս եւ յիշեալ երկրորդին մէջ ակներեւ են գրչագրական փոփոխութիւնք, ուրեմն մասամբ օրինակողաց պատու է անոնց անմիաբանութիւնն ընդ հանրականաց, եւ անհիմն է յայլ եւ այլ աղբերաց կարծել զանոնք: Այս էր պատճառ մեր ըսելուն՝ թէ Վահեւունւոյ յերկրորդէն արտաքսման «պարզ անդամահատութեամբ զոհ շենք լինիր» (114): Յանկերու մասին դեռ յետոյ եւս:

Ի. Առ յոյնս յղուած դեսպանաց մասին խօսելով, ըսած ենք՝ թէ Եղիշէի «յանդիման եղեմ» խօսքը հակառակ չի լինիր միայն զԱտոմ յիշելուն իբր դեսպան, եթէ նրկատենք զսա «իբրեւ «զմի ոմն ի մեծ նախարարացն», (Եղ. 121) եւ գոյաւոր դեսպան* . եւ այդու չի մերժեր՝ թէ նորա հետ

* Տէրպօղոսեան հաս կը յաւելուէ թէ «հետաքրքիր է իմանալ՝ ո՞րն է այդ կէտի մասին Հացուհու աղբիւրը»: Մեր աղբիւրն Եղիշէն է իւր յիշեալ խօսքով. երբ «յանդիման եղեւոց» մէջ կու տայ մի միայն հոգւոյ անունը, «մի ոմն», իբր բարձրագոյն աստիճանի մարդ, «ի մեծ նախարարացն», եւ այդ աստիճանի մարդ մի միայն է դեսպանաց մէջ, — ինչպէս եւ առ Աղ. միայն Վահան է նախարար, եւ այլքն սեպուհք, — յայտնի է թէ դա կը լինի զըլխաւոր դեսպանը, եւ ոչ թէ մին ի սեպհաց: Քան զայս պարզ բան կրնայ լինել:

չինէին ուրիշ հետեւորդներ այլ, զորս հարկ չէ համարած յիշել» (53). եւ այդ բացատրութեամբ հաստատած ենք Հմայեկայ եւ Մերհուժանայ դեսպանակցութիւնն Ստոմայ հետ: Իսկ այլուր ըսած ենք. «... ընդհակառակն մեծապէս կասկածելի էին Ղազարայ յիշած անձիւնքը (լաւ լսեցէք՝ կը յաւելու Տրպօղ.), եւ այս կետն՝ առելի զվերջիւնս իսանգարոշած ցոյց կոչ տայ» (136): — Քըննադատն անշուշտ կը կարծէ՝ թէ մենք երկրորդ անգամ կը մերժենք յիշեալ երկու սեպուհները: Սակայն շատ կը խաբուի նա. մեր ակնարկած «Ղազարայ կասկածելի անձինքըն» են Վահան ամատունի եւ նորա ուղեկից «տանոշտեարքն հայոց եւ նախարարք» կամ «Վահան ամատունի եւ այլք ի նախարարացն յիշարարանչիշր տոհմէ», որք հակառակ են նոյն պատմչին յատկապէս յիշած երեք հոգւոյ, մի նախարարի եւ երկու սեպուհաց, եւ իրաւամբ կասկածելիք՝ ինչպէս ցուցինք (54, ծնթ.): Այս այսպէս լինելով, քըննադատին սոյն պարբերութեան ծայրը յարուցած ոչիւններու փոթորկէն — որոյ մի գերազանց Եւոզ հանդիսացած է աստ եւ բովանդակ յօդուածին մէջ — ոչ մի բան չըկարողացանք հասկանալ. ուստի կը ներէ մեզ, եթէ առ այդ մեր պատասխանը լինի մի այլ ոչինչ:

Ե. Ապատամբութեան խորհուրդը դեռ «շատ վաղ» այն է 441 թուին՝ «կղերի մտքոշմ», ծագեցնելը, եւ ադոր պատճառ միայն եպիս-

կոպոսաց « սեռեռեայ ցանկոռքիւնն » համա-
 րելը (Հնդ. Ժ. 303), եւ անոր հակառակ մեր
 կարծիքը թէ 450ին (յետ ինն տարւոյ) Վա-
 սակայ եւ մոզաց հրապարակաւ ձեռնարկած
 սրբապղծութեանց առաջքն առնելու « հրարկն
 ստիպեց ապստամբութիւնը », եւ թէ այդ
 միտքն 449ին իրենք նախարարքն՝ եւ ոչ կը-
 դերն՝ յղացած էին ի Տիգրոն՝ գործադրելու
 ի ստիպել հարկին (86-89), եւեր կը պնդէ
 Տէրպօղոսեան՝ թէ « միայն տարբեր բաներ
 են նոյն իմաստով՝ որ ունին մեր տողերը թէ
 Վարդան եպիսկոպոսների կողմից ստիպուեց
 ապստամբել » : Աքանչելի նոյնութիւն : —
 Նմանապէս զՎարդան « Վասակայ ձեռին
 հարկաւոր գործիչ » եւ նորա կողմն « հա-
 կուած » լինելը, եւ « ապստամբելու մէջ ոչ
 մի շահ եւ բարելաւութիւն իր ժողովրդի
 համար չտեսնելով » անոր միշտ գիմադրելն
 ըստ իւր, եւ ընդ հակառակն մեր պնդելն
 ըստ երկուց պատմչաց՝ թէ Վարդան ի Տիգ-
 րոն իւր ընկերաց թոյլ տուաւ ուրացութիւնը՝
 միայն յետոյ ապստամբելու պայմանաւ ի
 պաշտպանութիւն հաւատոց (86), եւ յետ
 դարձին ի հայրենիս՝ « ի նահատակութիւնն
 ցանկացեալ ընթանալն » (Ղզ.), որ է գաղտ-
 նապէս պատրաստուիլն յապստամբութիւն,
 բայց « առ վայր մի համբերելն » պատան-
 դից խնայելուն համար, եւ ապա ի տես
 յայտնի յանդգնութեան Վասակայ՝ վեր-
 շապէս ի լուր իւր կուսակցաց գուալով,
 « մինչեւ ցերբ հանդուրժեմք թագուցանել

զնչմարտութիւնն » (Ղզ․), դիմելն ի գործադրութիւն իւր խորհրդոց, « նորից միայն տարբեր բառեր են եղեր նոյն իմաստով » :
Երջանիկ համոզումն :

2. Նախարարաց 441 թուին ի Տիգրոն երթալու ժամանակ քննադատին նոցա մըտաց մէջ ապստամբելու դիտաւորութիւն տեսնելը սխալ համարած ենք, նկատելով զայն պատմողի այն խօսքը՝ թէ գնալէն յառաջ թողին կտակներ՝ « հրաման տուեալ », առանց յուսոյ ապրելու՝ « ոչ իբրեւ յակընկալութիւն կենաց », այլ որպէս թէ մեռնելու կ'երթային՝ « այլ իբրեւ ի վճարումն վախճանի », (թէեւ քննադատը դեռ հաստատ կը մնայ հայերէն չհասկանալու մէջ), մինչդեռ ապստամբ մի ապրելու դիտամբ եւ յուսով գլուխ կ'ամբառնայ. նկատելով Գարեգնի եւ այլ նախարարաց համբերատար ժուժկալութիւնը պէտպէս վշտաց եւ տանջանաց (Եղ․ 22-38), որք այդ վիճակին շէին հասներ՝ եթէ ապստամբելու կամք ունենային. նկատելով որ նոքա նոյն իսկ 449ին ապստամբութեան կասկած անգամ չուղելով տալ (Ղզ․ 132), եւ հանդերձ « յառաջագոյն գիտացեալ զխորհուրդսն չարաբարոյ բռնաւորին » գնացին « գանձինս ի մահ մատնեցին » (Եղ․ 71), ապա թէ ոչ ի Հայաստան պիտի մնային՝ որով միայն կրնային ապստամբել : Եթէ այսչափ փաստից հաւատալը « միամըտութիւն եւ պարզութիւն » է մեր կողմէն, իսկ ինչ բարդութեամբ պէտք է կազմել ա-

նունն այն քաջ քննադատին, որ մի ցնցմամբ
ուսին այդ բոլորը ջրած կը համարի:

Այս տեղ մի վայրկեան հարկ է գրիչը
վայր դնել եւ ծիծաղել (սահմանաչոր կերպիւ)
հետեւեալ տրամաբանութեան վերայ: Արով-
հետեւ, կ'ըսէ, հայք այլ եւ այլ ժամանակներ
« ապստամբում էին կամ ուզում էին ա-
պստամբել ոչ միայն կրակապաշտ Պարսիկ-
ների դէմ, այլ եւ քրիստոնեայ նախարար-
ների դէմ զինուում էին, երբեմն եղբօրը
դէմ եղբայրը » եւ այլն, ուրեմն հետեւաբար
441ին այլ ապստամբութեան կը ձկտէին:
Թողունք այս պատճառաբանութիւնը իւր գե-
ղեցիկ կաղմութեան մէջ, եւ յառաջ երթանք:

Է. Ի հետապօտութեան Եղիշէի եւ Ղա-
զարայ ցանկերուն ցուցած ենք՝ թէ անոնց
ի միմեանց վարտուղութիւնն արդիւնք է ոչ
եթէ զանազան աղբերաց, այլ մասամբ հե-
ղինակաց ապստութեան, որոյ փաստ տուինք
երրորդ հանրականին մի կետով զանազանու-
թիւնն ի չորրորդէն՝ երկու պատմչաց քով
եւս, ուստի հետեւաբար եւ Ն դարուն այդ-
պէս յօրինուած ի բուն հեղինակէն. եւ մա-
սամբ գրչագրաց աղաւաղման՝ զոր տեսանք
յայտնապէս եւ ուղղեցինք իսկ զոմանս ինչ
ինչ կետերու մէջ: Սակայն Տէրպօղոսեան
դեռ չի ուղեր տեղի տալ. եւ չհամարձակե-
լով ուղղակի պատասխանել այդ երկու ա-
պացուցեալ մեկնութեանց, կ'առաջարկէ քա-
նի մի խուսափողական հարցումներ, որոց
դէմ մի եւ նոյն զէնքերը պիտի գործածենք
մենք հոս:

« Նախ, կ'ըսէ, ինչո՞ւ Եղիշէն պէտք է տարբերէր չորս ցանկի կարգերը իւր միւս ցանկերից » : Արովհետեւ ասոնց եւ նոյն իսկ հանրականաց մէջ (հմմտ. թ. 3 եւ 4) ազատութեամբ է վարեր* . զի նորա նպատակը չէ եղեր նստել բարձական ցանկեր յօրինել, այլ պատմութիւն ընել . ուստի եւ ոչ հանրական քը համաձայնեցուցեր է Ե դարու նախաւորական օրինական կարգին (120-23) : Եւ դարձեալ՝ զի գրչագիրքն այլ խանգարուեր են (125-31) . որ եթէ այս շլիւնէր, ցանկերն այժմ աւելի մօտ կը լինէին միմեանց՝ ունելով միայն « պատահական » դանազանութիւնք : — « Երկրորդ՝ ինչո՞ւ յատկական երկու ցան-

* Մենք նկատելով զայդ, ստիպուած էինք 1) 2 եւ 4 ցանկերու միաձայնութիւնն առանց մասնաւոր ջանից՝ կամ այլ խօսքով՝ « դիպուածով իմն » յառաջ եկած համարել . (չգիտենք թէ ո՞ւր « դիպուածով իմն » համարած ենք նաեւ 3) 8 եւ 9 ցանկերու անմիաբանութիւնն իրարու մէջ) : Այս բանիս չի ներեր քննադատը, զի եւ մենք չենք ներած իւր « պատահական համարելը » երրորդ հանրականին ընդ այլ հանրականաց տարաձայնութիւնը : Բայց սրչափ տարբեր են իւր եւ մեր պատահականք : Բարձական կարգի ուշադիրը չպարտէր զարտուղիլ միօրինակութենէ՝ եւ ոչ իսկ « միայն մի դէպքով » չորս սակաւաթիւ ցանկերու մէջ . իսկ կարգի անուշադիրը կրնար մերթ անմիակերպ եւ մերթ — իրաւամբ ուրեմն « դիպուածով իմն » — միակերպ ընթանալ վեց ցանկերու մէջ :

կերը՝ նման ընդհանուր ցանկերի, իրար մէջ համերաշխութիւն չունին ստացած Եղիշէից» : Տես մի եւ նոյն պատասխանը : — « Երրորդ՝ ինչո՞ւ միայն չորս առաջին ցանկը ընդօրինակեց Ղազար Եղիշէից » : Սա ի՞նչ մեղք ունի, երբ Ղազար ի Շաւարշան խմբուած նախարարաց անուանքը (որք կը կազմեն Եղ. առաջին սեպհականը) չէ ուզած յիշել, եւ ոչ թէ զի յայնժամ դեռ չկար այն առ Եղիշէի. ապա թէ ոչ՝ գէթ Արշաւրի կամ այլոց հարցնելով կ'արձանագրէր : Իսկ չէ առած նորա երկրորդ սեպհականը, զի կրկնութիւն էր այն Վասակայ կուսակցաց, զորս անգամ մի առած էր երկրորդ հանրականի հետ : — Զորրորդ հարցումն նոյն է երրորդին հետ, ուստի եւ պատասխանը նոյն : — « Հինգերորդ՝ ինչո՞ւ Ղազար Եղիշէից ընդօրինակած ցանկերի կարգով շօրինեց իւր երեք յատկական ցանկերը » : Պատասխանը տես առաջին հարցման ծայրը : — « Վեցերորդ՝ ինչո՞ւ Ղազարի յատկական ցանկերը գէթ իրար մէջ առընչութիւն չունին » : Տես նոյն պատասխանը :

Այժմ կարգը մերն է հարցումներ ընելու : Նախ՝ Տէրպօղոսեան իւր երկրորդ եւ վեցերորդ հարցմամբք կը հաստատէ՝ թէ Եղիշէ եւ Ղազար իւրաքանչիւր սեպհականի համար եւս զատ աղբիւր են ունեցեր, ինչպէս կը պահանջէինք իւրմէ ընդունել ըստ իւր ուղղութեան : Արդ կը հարցնենք՝ թէ քննադատն ուստի՞ կ'ապացուցանէ Վարդանանց եօթն՝ եւ

Եղիշէի եւ Ղազարայ հետ ինն պատմիչ ունեւր* : — Երկրորդ՝ Եղիշէն եթէ ուշ ժամանակի գործ է, գէթ աղբերք ցանկերուն Ղազարայ, որ Ե դարուն է եւ ի Վարդանանց ոչ ուշ պատմագրեց, պիտի լինէին Վարդանանց ականատես մարդիկ : Արդ կը հարցունենք. եթէ դարուն ո՛ր եւ է պատմիչ ստիպուած էր նախարարաց օրինական կարգը պահել միշտ յիւր պատմութեան, դոքա ի՞նչպէս կրցան մին միւսին հակառակ կարգեր յօրինել եւ աւանդել Ղազարայ : — Երրորդ՝ եթէ ընդունինք նախայիշեալ եօթն աղբիւրը, ադոնց իւրաքանչիւրն ապաքէն չէր կարող լոկ մի ցանկ ունենալ. զի անկարելի էր՝ որ պատմիչ մի միայն Աւարայրի մէջ յիշէր նախարարները (թ. 7), կամ միայն Յազկերտի թղթոյն պատասխանելու առթիւ (թ. 5), կամ միայն յաղուանս երթին պատճառաւ (թ. 6), եւ այլն, եւ ոչ նա եւ այլ դիպուածոց մէջ՝ գէթ ըստ մեծի մասին : Արդ՝ ինչո՞ւ Եղիշէ եւ Ղազար լոկ մի մի պատմչէ չառին իրենց ցանկերը, որ ժամանակ համաձայն պիտի լինէին անոնք՝ գէթ ըստ մե-

* Արդարեւ կը յիշուին միայն անուամբ քանի մի պատմագիրք Ե-Ձ դարուց, որոց ի միջի այլոց եւ Վարդանանց պատմութիւն գրելն յայտնի չէ — բաց ի կեղծ Աբրահամէն. — ուստի եւ դոցա մասին ո՛ր եւ է ընդունելի կարծիք յայտնելն անկարելի է, ինչպէս ըսինք ուրիշ անգամ (139-40) :

ծի մասին՝ իրարու մէջ, այլ զմին այս պատ-
 մըչէն եւ զմիւսն յայլմէ: — Չորրորդ՝ եթէ
 Տէրպօղոսեան կը խորհի՝ թէ նոյն պատմիչը
 չէ կարող մի եւ նոյն տոհմերը մերթ այս
 կարգաւ եւ մերթ այլով յիշատակել, նոյնը
 Եղիշէ եւ Ղազար չէի՞ն մտածեր. եւ ինչո՞ւ
 նոքա յայլոց քաղած ցանկերը չհաւասարե-
 ցին միմեանց: — Հինգերորդ՝ ինչո՞ւ երկու
 զատ զատ պատմիչներէ առաւ Եղիշէ մի եւ
 նոյն անձիւնքը, այն է Վասակայ կուսակից-
 քը (2 եւ 9 ցանկերը), եւ գոհ չեղաւ միովն.
 կամ թէ ինչո՞ւ չմիացոյց զանոնք ի մի ցանկ:
 Նմանապէս ինչո՞ւ Ղազար պատմչէ մի առնը-
 լով ի պարսս կապեալ նախարարաց ճոխ
 ցանկը (թ. 4), քնաց անոր համառօտն այլ
 առաւ (թ. 7) ուրիշէ մի: Մի անտրամա-
 բան գործ, յորմէ ինք Տէրպօղոսեան եւս
 պիտի զգուշանար անշուշտ, ի՞նչպէս կ'ըն-
 ծայէ յիշեալ պատմչաց: Մեզ գուցէ հարցնէ՝
 թէ իրենք պատմիչքն ի՞նչպէս յօրինեցին եր-
 կու երկու ցանկ նոյն անձանց վերաբերեալ,
 ադոր պատասխանը պարզ է: Եղիշէ որով-
 հետեւ յառաջ լոկ տոհմային անուամբք յի-
 շած էր սիւնեցւոյն կողմնակիցքը, երկրորդին
 մէջ անձանց անուամբք եւս յիշեց, « որոց
 անուանքն են այս », հանդերձ յաւելուածով
 նոցա թուոյն՝ որ եղած էր մի ժամանակէն
 ցմիւսն: Իսկ Ղազար նախարարաց գերու-
 թեան պատմութեան առթիւ յիշելով անոցմէ
 զոմանս, յետոյ դրաւ նոցա բնդհանուր ցան-
 կը: Այս բնական ընթացքն է պատմութեան:

Ը. Չենք ուզեր սակայն մոռանալ թէ նա ունի մի լուրջ փաստ եւս. այն է՝ « պէտք է շանայ մօտիկ ապագայում մատնանիշ անել մի գլխաւոր աղբիւր, — ոչ շատ անյայտ եւ ոչ շատ յայտնի, — որից օգտուել է Եղիշէի պատմութեան խմբագիրը » : Մենք կը յուսանք տեսնել նա եւ այդ « ոչ շատ անյայտ » աղբիւրը. բայց եւ վստահ ենք՝ որ Եղիշէի խնդրոյն Տէրպօղոսեանի փափաքանաց պէս լուծումն երբեք չպիտի դադարի ունելէ զիւր « մօտիկ ապագայն » :

Թ. Քննադատին ներկայ յօդուածին մէջ ստէպ յանդիմանուած է մեր մի գլխաւոր թերութիւնը՝ ազգասիրութիւնը, որով չենք հանդուրժած յայտնուած տեսնել « զգարչելիսն » Եղիշէի. եւ յաճախ տրուած է մեզ նոյնպիսի անախորժ հօտերով դանդուած խրատներ : Առ որ կը պատասխանենք. մեր հին մատենագրութենէն ո եւ է մի գործ քանդելով կամ արտաքսելով յայտնի է թէ աղքատացուցած կը լինինք զայն. եւ այդ աղքատութիւնը մեր մարդկային բնական անձնասիրութեան դէմ է : Մենք դեռ չենք հասած այն գերբնական կատարելութեան, որով կարենանք սառնութեամբ արհամարհել մեր բոլոր սեպհականութիւնքը : Ուստի եւ պարտաւոր կը զգանք զմեզ կանգուն բռնել որ եւ է գործ, ցորչափ ունինք ի ձեռին օրինաւոր փաստեր ի նպաստ նորին : Ուրիշ բացատրութեամբ՝ սովոր ենք նախ յարմար դատուած սպեղանեօք մօտենալ հիւանդին : Իսկ Տէր-

պօղոսեանի եւ նմանեաց ուղղութիւնն է տա-
 պարով այցելել ախտացելոյն, եւ զայն քննելէ
 յառաջ սկսիլ անդամահատել, սպանել, ոչըն-
 չացնել, ինչպէս փորձեց նա իւր դեռ առաջին
 յօդուածով: Թող մեր ողջամիտ որեարը դատի՛
 թէ այս երկու ընթացներէն որն է դատա-
 պարտելի:

Այս քաղաքի մէջ մեծ թիւով կան զանազան
 շէնքեր, որոնք կ'ընդունեն զայնքան շատ
 զանազան զանազան զանազան զանազան
 զանազան զանազան զանազան զանազան
 զանազան զանազան զանազան զանազան
 զանազան զանազան զանազան զանազան

Յիսուսի մասին զանազան գրքեր կան
 զանազան զանազան զանազան զանազան
 զանազան զանազան զանազան զանազան
 զանազան զանազան զանազան զանազան
 զանազան զանազան զանազան զանազան

Իսկ զանազան զանազան զանազան զանազան
 զանազան զանազան զանազան զանազան
 զանազան զանազան զանազան զանազան
 զանազան զանազան զանազան զանազան
 զանազան զանազան զանազան զանազան

Հայոց Կրօնափոխութեան նպատակը պարսից կողմանէ, 11. — Յազկերտի չար խորհրդատուք, 17. — Մոզաց եւ Եպիսկոպոսաց գործունէութիւնն ի սկզբան, 23. — Պարսից եւ հայոց թղթերը, 31:

Ազդ. — Ուղղելիք:

Յառաջարան, 5:

Ա. Հաւեմատոռքիւն Եղիշի ընդ Ղազարայ: — Հայոց կրօնափոխութեան նպատակը պարսից կողմանէ, 11. — Յազկերտի չար խորհրդատուք, 17. — Մոզաց եւ Եպիսկոպոսաց գործունէութիւնն ի սկզբան, 23. — Պարսից եւ հայոց թղթերը, 31:

Բ. Վասակայ ձերբակալութիւնը, 36, 215. — Իեսպանութիւն եւ թուղթ հայոց առ յոյնս, 46, 218. — Զուգակշիռ Վասակայ եւ Վարդանայ ուժոյ եւ գործունէութեան մէջ, 56. — Վարդանայ ընդ Սեբուխտի ճակատամարտն, եւ սիւնեցւոյն գործերն յետ մեծ պատերազմին, 74:

Գ. Կրօնական ոգին երկու պատմչաց քով, 81, 216. — Եպիսկոպոսք ապստամբութեան շարժիչք չէին, 83, 220, 221. — Վասակ դարձեալ նոյն խնդրոյ մէջ, 89. — Վարդան վերըստին նոյն խնդրոյն մէջ, 91, 220. — Եկեղե-

ցականաց ազգեցողութիւնն սպարապետին վերայ, 98:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ծ Ք

Գ. Եղիշէ ոչնէ՞ր օտար աղբիւր: — Եղիշէի եւ Ղազարայ Բ զրուագի նախարարական ցանկերն, 110, 217, 222. — Ակնարկ մի եւս առ Թէոդոս դեսպանաց վերայ, 134. — Եւ առ ազուանս օգնութեան վերայ, 137. — Եղիշէի կարծեցեալ աղբերք, 138. — Խուժիկ եւ իւր տուած տեղեկութիւնք, 140, 216:

Ե. Այլ քանասերք նոյն նիւրի մասին: — Եղիշէի պատմութեան մի պատառն՝ հրատարակուած ի Կ. Կոնիբերէ, 150. — Այլ պատառ մի՝ ծանուցուած Բազմավիպի մէջ. եւ Վահան արծրունի, 157. — Սոյն պատառի մէջ յիշուած նոր անձինք, 170. — Եղիշէի աղբերք ըստ տէր Գր. Խալաթեանի, 178. — Եղիշէի պատմագրութեան չափն եւ ժամանակ, 188:

Զ. Թովմա արծրոչնի վասն Վարդանանց: — Թովմայի աղբիւրը, 197. — Նորա յիշատակած նոր անձինք եւ տեղեկութիւնք, 201. — Տարաձայնութիւնք ընդ մէջ Թովմայի եւ Յհ. կաթողիկոսի, 208. — Նման անձինք եւ անցք առ Սերէոսի, 212:

Քաղուած մեր վերջին հատուածէն 215:

Գրքի անվանումը և հեղինակը
Գրքի անվանումը և հեղինակը

ՔՐԻՍՏՈՍԻԱՆՈՒԹՅԱՆ

Գրքի անվանումը և հեղինակը
Գրքի անվանումը և հեղինակը
Գրքի անվանումը և հեղինակը
Գրքի անվանումը և հեղինակը
Գրքի անվանումը և հեղինակը

Գրքի անվանումը և հեղինակը
Գրքի անվանումը և հեղինակը
Գրքի անվանումը և հեղինակը
Գրքի անվանումը և հեղինակը
Գրքի անվանումը և հեղինակը

Գրքի անվանումը և հեղինակը
Գրքի անվանումը և հեղինակը
Գրքի անվանումը և հեղինակը
Գրքի անվանումը և հեղինակը
Գրքի անվանումը և հեղինակը

Գրքի անվանումը և հեղինակը

442230

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆՔ

Ն. Ղ. ԱԼԻՇԱՆԻ. — Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց 4 —

Ն. Գ. ԶԱՐԲ. — Պատմ. հայկ. հին դպրութեան 4 —

« Պատմ. հայկ. նոր դպրութեան 3 —

« Մտնդրն. հայկ. հին թարգմանութեանց 4 —

Ն. Բ. ՍԱՐԳՍ. — Ազաթանգ. եւ իւր բզմադրեան գաղտնիքն 4 —

« քննադատ. Յհ. Մանդ. գործոց 3 —

« Պատմութիւն Սեղբեստրոսի 1,50

ՆՆՐ. ԳԵԼԶԵՐԻ. — Փաւստոս բիւզանդ, թրգմ. եւ ծան. ի Ն. Յհ. Թորոսեանէ. — 70

« Դիցարանութիւն հայոց, թրգ. եւ ծան. ի Ն. Յհ. Թորոսեանէ. — 70

Ն. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻՈՅ. — Կենսագր. Պ. Աղամեանի եւ քերթուածք 3 —

b2

BIBLIOTHEQUE NATIONALE DE FRANCE

 3 7513 02075164 9